

TÜRK
XALQLARI
ƏDƏBİYYATI

*Prof. Dr.
Nizami Cəfərov*

3

46(5)
T 97

TÜRK XALQLARI ƏDƏBİYYATI

241141

III cild

Yeni dövr

Prof. Dr.
Nizami Cəfərov

ÇAŞIOĞLU
2007

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

Azərbaycanda
Atatürk Mərkəzi

Kitabın nəşrinə sponsorluq etmiş
cənab Arif Qaraşova,
millət vəklləri Ərəstun Cavadov, Hüseynbala Mireləmov,
Nizami İsgəndərov və Eldar Quliyevə
təşəkkür edirik

Türk xalqları ədəbiyyatı. Yeni dövr.
BAKİ: Çaşıoğlu – Azərbaycanca Atatürk Mərkəzi, 2007. –320 s.

ISBN 9952-27-037-2

T 4602020400-311
082-07

©“Çaşıoğlu” nəşriyyatı, 2007
© “Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi”, 2007

ÖN SÖZ

Orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərindən (XVI-XVII əsrlərdən) türk xalqlarının etnoregional diferensiasiyası özünü daha aydın şəkildə göstərməyə başlayır.

Şərq, yaxud Türküstanda karluq türkləri özbək və uyğur; qıpçaq türkləri - qazax, qırğız və Altay xalqları olmaqla ayrılırlar; oğuz türkləri isə türkmən xalqını yaradır.

Şimal-Qərbdə qıpçaq türkləri tatar, başqırd, qumuq, qaraçay, balkar, noqay və s. xalqlara bölünürlər.

Cənub-Qərbdə oğuz türkləri-Anadolu (osmanlı) və Azərbaycan türkləri olaraq fərqlənirlər.

...Beləliklə, yeni dövr öz etnosiyası müstəqilliyinə çalışan, bu və digər səviyyədə milli bütövlük kompleksi nümayiş etdirən türk xalqlarının formalaşması dövrüdür. Ancaq məsələ (və türk xalqları tarixinin paradoksu) bunda idi ki, mikrobütövlük makrodiferensiasiya ilə müşayiət olunurdu. Türk coğrafiyasının genişliyi (və əksinə, türk insanının etnocoğrafi təfəkkürünün məhdudluğu!) türkçülük ideyasının miqyasını daraldır, özünəməxsusluğun həddlərini maksimum kiçildirdi.

Orta əsrlərin möhtəşəm türk dövlətləri artıq yox idi. Yalnız Osmanlı imperiyası qalmışdı ki, o da yeni dövrün güclü beynəlxalq təzyiqlərinin obyektinə çevrilmişdi. Texnologiya baxımından irəli getmiş Qərbin Şərqi müdaxiləsində ön cəbhə Osmanlı idi.

XVII-XVIII əsrlərdə get-gedə güclənən Rusiya təcridən türk torpaqlarını istila edir, xristianlığı yayır, Qərbdən öyrəndiyi idarəçilik üsullarını tətbiq etməklə türklərin hesabına böyük bir imperiya yaradırdı. Sülalələr, tayfalar arasında əsrlərlə davam etmiş siyasi intriqalar “kafirlər”in inamla irəliləməsinə, Türkünstanın şərq ucqarlarına qədər gedib çıxmasına imkan verirdi.

Yeni dövrün əvvəllərindən etibarən türk xalqları öz milli mənləklərini siyasi özünütəsdiqdən çox mədəni-ədəbi özünüifadədə göstərirdilər. Xaqanlıq sülaləsinin dövrü bitmiş, hökmdarlıq kultu itmişdi. Ədəbiyyata görünməmiş bir miqyasda xalq kütlələrinin istəkləri, arzuları, adi türk insanının hər hansı "nüfuz kompleksi"ndən uzaq hissləri gəlirdi. Yerli ləhcələr ədəbi normaya çevrilir, orta əsrlər ümumtürk ədəbi dili (türki) süqut dövrünü yaşayırdı.

"Gen" dən gələn orta köklər üzərində hər bir müstəqil, yaxud yarımmüstəqil türk xalqının "öz" eposu, ədəbi-bədii təfəkkürü, estetik dünyagörüşü formalaşırdı.

XVII-XVIII əsrlərdən Anadolu (osmanlı) və Azərbaycan türklərinin, türkmənlərin, XIX əsrdən tatarların, qazaxların, özbəklərin və s. ədəbiyyatı yeni dövrün ideoloji tələblərinə cavab verməyə başladı. Realizm, tənqidi təfəkkürün inkişafı, ictimai-siyasi motivlərin güclənməsi ...və nəhayət, Qərba maraq türk ədəbiyyatlarına yenə keyfiyyət, miqyas gətirdi.

Etiraf etmək lazımdır ki, orta dövr türk ədəbiyyatı qədim türk ədəbiyyatından (xüsusilə islama qədərki ədəbiyyatdan) daha "nüfuzlu" idi. Onun özünəməxsus "diplomatiya"sı- islam hüdudundakı ideya axtarışları qədim türk ədəbiyyatının "sadələvh" poetexnologiyası ilə ifadə oluna bilmirdi... Lakin məhz müsəlman mədəniyyəti kontekstində etiraf olunmaq üçün göstərilmiş qeyri-təbii tarixi cəhdlərin də sonu olmalı idi.

Və təbii yüksəliş xalq ədəbiyyatından başladı...

KOROĞLU

“Koroğlu” dastanı ümumən müxtəlif türk (və bir sıra qeyri-türk) xalqları arasında bu və ya digər dərəcədə yayılsa da, mükəmməl epik yaradıcılıq aktı olmaq etibarilə tarixən Azərbaycan xalqına, Azərbaycan türklərinə mənsubdur. Azərbaycan “Koroğlu”su mənsub olduğu xalqın şifahi ədəbiyyatının (bütövlükdə mədəniyyətinin) intibahı dövründə böyük milli-ictimai təfəkkür enerjisinin məhsulu kimi meydana çıxmış, həmin xalqın bir neçə əsrlik tarixi marağı, sosial-siyasi, ideoloji və mənəvi-estetik dünyagörüşünü, mentalitetini, milli ehtiraslarını əks etdirmişdir.

“Koroğlu”nu Azərbaycan ictimai-estetik təfəkkür tarixindəki mövqeyinə görə, ancaq “Kitabi-Dədə Qorqud”la müqayisə etmək mümkündür. “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan xalqının, “Koroğlu” isə Azərbaycan millətinin formalaşdığı dövrün ovqatı, sosial-siyasi, etnoqrafik proseslərin hər dövrdəki özünəməxsus təzahürüdür. Və heç də təsadüfi deyil ki, “Koroğlu” ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” arasında qırılmaz semantik-struktur (poetik) əlaqə vardır ki, həmin əlaqəni etiraf etmədən Azərbaycan “Koroğlu”sunun nəinki genezisini, heç tipologiyasını da müəyyənləşdirmək mümkün deyil - “Kitabi-Dədə Qorqud”dan “Koroğlu”ya qədər türk-oğuz ozanı Azərbaycan aşığına transformasiya olunur...

“Koroğlu”nun Qərb və Şərq variantları, tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, həm məzmun, həm də formaca biri digərindən kifayət qədər fərqlənir, - Qərb variantları Azərbaycan, türk, erməni, gürcü, kürd, ləzgi və s. Şərq variantları isə türkmən (“Goroğlu”), özbək, qazax (hər ikisində “Qoroğlu”), tacik (“Quruqli”), yaxud “Qurqli”) variant və ya versiyalarından ibarətdir. Eposun Qərb variantları, demək olar ki, bütünlüklə real, tarixi hadisələrdən, əhvalatlardan bəhs etdiyi halda, Şərq variantları əfsanəvi-mifik obrazlar, süjetlərlə zəngindir, - Qərb variantları əsasən nəsrilə, Şərq variantları isə şerhlədir.

“Koroğlu”nun müxtəlif variant, yaxud versiyaları üzərindəki müşahidələr göstərir ki, həmin variant, yaxud versiyalar, aralarındakı məzmun fərqlərinin böyüklüyündən və ya kiçikliyindən asılı olmayaraq, bir mənbədən - Azərbaycan “Koroğlu”sundan törəmişlər; hər şeydən əvvəl ona görə ki, tipoloji baxımdan bu variant daha mükəmməl, daha tarixi və daha realistdir, ona görə də daha çox törəmə-artma, improvizasiya potensialına malikdir. Və Koroğlusunas X.Koroğlunun belə bir fikri tamamilə doğrudur ki, ondan artıq müxtəlif etnik mənşəli xalqda “Koroğlu” yazılı şəkildə

aleyhinədir və necə Kİ, sovet ideologiyası Azərbaycanda milli demokratiya təfəkkürü əsasən iflic etmişdi, o vaxta qədər "Koroğlu"nun törəmə, inkişaf edib zənginləşmə potensialı qalırdı.

... "Azərbaycan Rusiyaya birləşdiyi zaman burya gəlmiş ilk general yerli əhalidən Koroğlu haqqında soruşur... Koroğlunu görmək istəyir..

Qoca ağsaqqal bir kişi deyir:

- Sən əmr elə uzun buynuzlu bir qoç gətirsinlər...

...Gətirirlər. Qoca yer qazıb qoçu buynuzlarına qədər yerə basdırır. Sonra atını minib cövlənə gətirir. Çaparaq gəlib keçəndə əyilib torpağa basdırılmış qoçun iki buynuzundan tutur, qaldırıb göyə tullayır. Atı bir qədər sürüb sonra döndərir, qılıncını çəkir, çaparaq gəlib qılıncı ilə qoçu göyde iki şaqqaya bölür. Sonra bir tərəzi gətirib şaqqaları çəkdirir, hər iki şaqqa misqal-misqala bərabər gəlir. Qoca deyir:

- Mən Koroğlunun ən cavan dəlisi Eyvazam. Koroğlu lazım olmayan yerə getməz. Əgər lazım olsa, çağırılmamış da gələr".

M.H.Təhməsin yazır: "Bu əfsanə "Koroğlu" eposunun, əgər belə demək mümkündürsə, son sözüdür. Bununla belə, əzəmətli eposun daha da böyümək mənasında inkişafı dayanır".

Görkəmli Koroğlunun bu mülahizəsi də prinsip etibarilə özünü doğrultmur - "əfsanə"də "Koroğlu" dastanının təmsil etdiyi epik ənənə-mədəniyyətin hələ çox güclü olduğunu, konkret tarixi hadisəyə - Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalına müəyyən münasibət bildirildiyini görürük. "Koroğlu" XVII-XVIII əsrlərdə olduğu kimi XIX əsrdə, XX əsrin əvvəllərində də öz epik həyatını törəmə-zənginləşmə istiqamətində yaşamış, bir sıra qollar məhz bu zaman meydana gəlmişdir. Lakin, heç şübhəsiz, "Koroğlu" epik sistem-mədəniyyətinin (geniş mənada eposunun!) mükəmməl bir yaradıcılıq aktı kimi təzahürü XVII əsrdə baş vermişdir, o, xalqın bağrından bir vulkan kimi məhz bu əsrdə püskürmüş, sonrakı dövrlərdə isə formalaşma-inkişaf, törəmə-zənginləşmə prosesi keçirmişdir. Və bu proses dastanın epik tipologiyasının müəyyənlişməsində heç də ilkin "püsgürmə" - doğuluş dövründəkindən az rol oynamamışdır - xüsusilə XVIII əsr və XIX əsrin birinci yarısından epos-potensiyadan epos-sənətə doğru mükəmməl bir təkamül dövrü keçmiş, Azərbaycan intibahının, demək olar ki, bütün gücünü əks etdirmişdir.

"Koroğlu"nun təşəkkül-formalaşma tarixini təxminən aşağıdakı kimi dövrləşdirmək olar:

1. XVI əsrin əvvəllərindən XVII əsrin əvvəllərinə qədər - mədəni-kulturoloji, estetik potensialın müəyyənlişməsi, XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın öz dövlət müstəqilliyini itirməsi ilə əlaqədar olaraq milli müstəqillik uğrunda mübarizənin güclənməsi nəticəsində eposun meydana çıxması üçün mədəni, psixoloji və ideoloji şəraitin yetişməsi.

2. XVII əsrin əvvəllərindən ortalarına qədər - eposun ideya-estetik əsaslarının, strukturunun, ilk süjet-epizodlarının, əsas obrazlarının yaranması.

3. XVII əsrin ortalarından XVIII əsrin əvvəllərinə qədər - dastanın əsasən, formalaşması, dövrün böyük şifahi söz sənətkarları- aşıqlar tərəfindən ideya-məzmun və poetik struktur baxımından mükəmməl sənət faktına çevrilməsi, eyni zamanda ilkin variant, yaxud versiyaların təşəkkülü.

4. XVIII əsrin əvvəllərindən XIX əsrin ortalarına qədər - dastanın epik potensialın tam gücü ilə təzahürü, milli eposa çevrilməsi, variantlaşmanın güclənməsi, ayrı-ayrı qolların, yaxud bütövlükdə dastanın yazıya alınması, Azərbaycan aşıqlarının repertuarında əsas əsərə çevrilməsi, yeni qollarla zənginləşməsi, gələ-gələ daha da cilalanıb mükəmməlləşməsi.

5. XIX əsrin ortalarından XX əsrin 30-cu illərinə qədər - sənətkarlıq baxımından daha da zənginləşməsi, xüsusilə ifadə aşıqlar tərəfindən müxtəlif məclislərdə daha çox söylənilib yayılması, ardıcıl şəkildə toplanması, yazılı ədəbiyyata, milli ictimai təfəkkürə müəyyən təsir göstərməsi... Və XX əsrin 30-cu illərindən sonra ümumiyyətlə aşıq-dastan sənətinin süqutu ilə bağlı olaraq arxaikləşməsi...

Əlbəttə, bu bölgədə müəyyən şərtliyin olması təbii - şərti olmayan işə odur ki, "Koroğlu" XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərindən XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə qədər, yəni təxminən üç əsr xalqın folklor təfəkküründə yaşamış, onun qəhrəmanlıq idealının faktı, hadisəsi kimi mövcud olmuşdur. "Koroğlu" mövcud olduğu xalqın əxlaqına, mədəniyyətinə, psixologiyasına mükəmməl bir məktəb səviyyəsində əsrlərlə təsir göstərmiş, millətin əsas düşüncəsinin miqyasını bütün genişliyi, çoxtərəfliyi, zənginliyi ilə əhatə etmişdir. IX-XI əsrlərdən sonra Azərbaycan dastan yaradıcılığının milli epos təfəkkürünün potensialı miqyasında təzahürü məhz XVII-XIX əsrlərdə "Koroğlu"nun şəxsinde olmuşdur.

Azərbaycan "Koroğlu"su (eləcə də onun bilavasitə təsiri altında formalaşmış inkişaf etmiş Qərb variant və ya versiyaları), əsasən, real

(konkret) tarixi hadisələrin inikasıdır və "Koroğlu" qəhrəmanlarının adlarına real tarixi şəxsiyyətlərin adları kimi tarixi əsərlərdə təsadüf olunur, - bununla belə, eposun alt qatında (iş strukturunda) zəngin mifik potensiyasının udulduğunu görmək o qədər də çətin deyil və "Koroğlu"da həmin mifoloji qat, demək olar ki, bütünlüklə üst qatın (dış strukturun) geniş mənada realizmin ixtiyarındadır, ona tabe olmuş, hətta onun (üst qatın) təzyiqlə bir sıra hallarda deformasiya olunmuşdur.

Lakin müəyyən məqamlarda alt qatın tamamilə üst qata çevrildiyini görməmək, sadəcə olaraq mümkün deyil...

"Günlərin bir günü Alı kişi Rövşəni yanına çağırır dedi:

- Oğul, buradakı dağların birində bir cüt bulaq var, adına Qoşabulaq deyirlər. Yeddi ildən yeddi cümə axşamı məşriq tərəfdən bir ulduz, məğrib tərəfdən də bir ulduz doğar. Bu ulduzlar gəlib göyün ortasında toqquşurlar. Onlar toqquşanda Qoşabulağa nur tökülür, köpüklənib daşar. Hər kim Qoşabulağın o köpüyündə çimşə elə qüvvətli bir igid olar ki, dünyada misli-bərabəri tapılmaz, hər kim Qoşabulağın suyundan içə aşiq olar. Özünün də səsi elə güclü olar ki, nərsindən meşədə aslanlar ürək, quşlar qanad salar, atlar, qatırlar dırnaq tökər. Çox igidlər, şahzadələr bu su üçün gəliblər, ancaq heç birinin baxtı yar olmayıb. İndi yeddi il tamam olhaoldur. Vədə çatıb, get, axtar, Qoşabulağı tap..."

Rövşən həmin bulağı tapır, bir qab doldurub başına tökür, bir qab içir, bir qab da doldurub atasına gətirmək istərkən görür ki, köpük daha yoxdur, bulaq durulub. Kor-peşman geri döndür.. Və Koroğlu atası Alı kişini Qoşabulağın yanında dənf edir.

"Koroğlu" dastanında mifoloji obrazların bu cür fəal şəkildə meydana çıxması, yaradıldığını, dərin tarixi köklərə malik olduğunu göstərir. Alı xüsusilə baş qəhrəmanın fəaliyyətinin miflə bağlılığı eposun mifoloji semantikasının zənginliyini, onun qədim mənəvi-estetik yaddaş əsasında kişi və Koroğlu obrazlarının mifoloji mənşəyindən bəhs edən M.Seyidov bu baxımdan, heç şübhəsiz, haqlıdır. Alı kişi daha çox "iyə"dir, yaxud tanrıçadır, axırda Çanlibelin mifik hamisinə çevrilir və Koroğlunu mühafizə edən, demək olar ki, bütün fiziki, ruhi qüvvələri ona (Koroğluya) məhz Alı kişi verir.

İstər Koroğluda, istərsə də "Koroğlu"nun digər qəhrəmanlarında (onların hər birində) az və ya çox dərəcədə ilahi güc var, - düzdür, həmin güc dastanda mümkün qədər gizlədilir, mifik işığı na qədər imkan varsa söndürülür, lakin hərəti qalır və hər an hiss

edilir.

"Koroğlu" Azərbaycan aşiq ədəbiyyatının yüksəliş dövrünün məhsuludur və qeyd etmək lazımdır ki, həmin ədəbiyyat folklorun klassik ədəbiyyata (normativliyə) can atması cəhdinin nəticəsi olub özünəməxsus fəlsəfi-estetik, poetik xüsusiyyətlərə malikdir; onlardan başlıcası odur ki, aşiq qədim türk mifologiyası ilə sufiliyi, sufiliklə həyatiliyi (realizmi) birləşdirməyə cəhd edir.. Aşiq sənətinin əsas ideya-estetik prinsiplərini, ümuman tipologiyasını müəyyən etməyə imkan verən əsərlərdən biri (daha doğrusu, birincisi) məhz "Koroğlu"dur - "Koroğlu"nun müəllifi kimdir? sualına da ələ bilirik ki, ən doğru cavab budur: Aşiq! Mükəmməl aşiq məktəbi olmasa idi, heç şübhəsiz, "Koroğlu" kimi mükəmməl bir dastan - epos da olmazdı. Aşiq "Koroğlu"nun həm müəllifi, həm də qəhrəmanıdır və təsadüfi deyil ki, folklorşünaslıqda Koroğlunun tarixi şəxsiyyət kimi cəlalı-qiyamçı olması barədəki mülahizə ilə yanaşı, "şair-aşiq olması fərziyyəsi" də "ağlabatan" sayılır. Dastanın qəhrəmanı özünün aşiq olduğunu bir neçə yerdə - ya ciddi, ya da zarafatla deyir; məsələn:

Salam verdim, salam almaz,
Görüm kəssin salam səni.
Axçasız, pulsuz aşığam,
Pulum yoxdur, alam səni.

Koroğlu yalnız fiziki gücü ilə deyil, haqq aşığı olması ilə də, haqlı olaraq öyünür:

Meydana girəndə meydan tanıyan,
Haqqın vergisinə mən də qaniyam;
Bir igidəm, igidlərin xaniyam,
Bu ətrafda bütün hər yan mənimdil..

Və beləliklə, Aşiq "Koroğlu"da özünün sənət ideologiyası üçün vacib olan üç fəlsəfi-estetik Komponentin özünəməxsus "kompozisiya"sını təqdim edir: mifologiya-sufilik, həyatilik (realizm).

XVII-XVIII əsrlər (son orta əsrlər) Azərbaycan dastanlarının hamısında olduğu kimi, "Koroğlu"da da aşıqlıq qəhrəmanların, demək olar ki, hamısını xarakterizə edir - onların hamısı birinci növbədə (təbiətləri etibarilə) aşığıdır: sözlərini sazla deyirlər. Lakin aşıqlıq ancaq saz götürüb söz deməkdən ibarət deyil, mənəvi-

əxlaqi bir keyfiyyət olaraq, onların daxili aləmini müəyyən etməkdir.

Və xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, "Koroğlu" da bu Aşığın avtobiografik obrazı da mövcuddur.

"Koroğlu" eposu XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan intibahının ictimai-fəlsəfi, estetik-kulturoloji ideyaları əsasında, onların güclü təzyiği ilə formalaşmışdır - həmin intibah aşağıdakı əlamətlərlə təsdiq olunur:

1) qədim türk, türk-oğuz mifologiyası dövrün mədəniyyətinin (eləcə də ədəbiyyatın) genetik əsasında dayanır, yaradıcılığın generatoru kimi çıxış edir;

2) XVII-XVIII əsrlər mədəniyyəti milli özünüdərk faktı olaraq təzahür edir (həmin əlamət mədəniyyətin həm məzmununda, həm də formasında özünü göstərir);

3) XVII-XVIII əsrlər mədəniyyəti, nəticə etibarilə, realist mədəniyyətdir.

Həmin əlamətlər dövrün ən nəhəng abidəsi olan "Koroğlu" eposunu, əlbəttə ki, birinci növbədə xarakterizə edir.

XVII-XVIII əsrlərdə ümumşərq mədəniyyətinin daşıyıcısı olan orta əsrlər şəhərinin dağılması, bunun əvəzində Azərbaycan kəndinin ictimai-mədəni mövqeyinin güclənməsi müşahidə edilir. Kəndli şəxsiyyəti ədəbiyyatda (ümumi mədəniyyətdə) görünür, get-gedə bu mövqe daha da güclənir. Eyni zamanda orta əsrlər şəhərinin yerində intibah şəhəri meydana çıxmağa başlayır ki, bu da xüsusilə yeni tipli tacir zümrəsinin formalaşması, onun cəmiyyətdə yüksək nüfuz qazanmasına səbəb olur (tacir təfəkkürü folklorlarda xüsusilə aşıq-dastan yaradıcılığında özünəməxsus bir fəallıqla iştirak edir; məhəbbət dastanlarında tacirlərin obrazı yaradılır, ticarət terminləri, ifadələri sürətlə metaforallaşır və s.).

İntibah dövründə milli özünüdərk tərkib hissəsi olaraq insanın - şəxsiyyətin özünüdərkli də güclənir ki, bunun da ədəbiyyatda, xüsusilə folklorlarda parlaq ifadəsini görməmək mümkün deyil, intibah mədəniyyəti insanı çöllərə salmır, Məcnun eləmir (bu mənada məcnunluq fəlsəfi - bütövlükdə Füzuli inkar edilir, İnsan XVII-XVIII əsrlərdə Məcnun yox, dəli (Koroğlu dəlisi) və Koroğlu olmaq səlahiyyəti qazanır... Məhəbbət onu (insanı) cəmiyyətdən uzaqlaşdırmır, əksinə, ona (cəmiyyətə) daha da yaxınlaşdırır - aşıqlar "buta alırlar", onların məhəbbəti günah yox, "təqdiri-xuda" sayılır.

İntibah ədəbiyyatı (əsəri) insanın azadlığını, onun fiziki, mə-

nəvi gücünü, estetikasını tərənnüm edir - Koroğlu (və dəliləri) heç kimə boyun əymirlər, "bir qasıq qan"dan ötrü düşməmə yalvarmırlar, öz azadlıqlarını güzəştə getmirlər. "Koroğlu"dakı haqq, ədalət, humanizm qəhrəmanların davranışında, fəaliyyətində nəinki əxlaqi-mənəvi keyfiyyət, həm də dastanın (və zamanın) təbiətindən irəli gələn fəlsəfi prinsip kimi təzahür edir. Qəhrəmanlıq orta əsrlərə məxsus xüsusiyyətlərini əsasən qorusa da, bir sıra baxımlardan həyatiləşir (reallaşır), aydın mətləblərə, məqsədlərə xidmət edir, mücərrədlikdən, "özündə şey" olmaqdan çıxıb gələ-gələ insanın şəxsiyyətin əlamətlərindən birinə çevrilməklə tədricən orta əsrlər sxolastikasını itirir.

Azərbaycan "Koroğlu"su Azərbaycanın, əsasən, Qərb regionlarında, müəyyən dərəcədə isə Şərqi Anadoluda formalaşmış, geniş yayılmış, professional aşıqların repertuarının əsasını təşkil etmişdir (istər XX əsrdə, istərsə də ondan daha əvvəl müxtəlif tədqiqatçı-folklorşünaslar, folklor toplayanlar "Koroğlu"nu, əsasən Qazax, Tovuz, Şəmkir, Gəncə rayonlarından, Gürcüstandan toplanmışlar). Dastanın daha geniş yayıldığı regionlarda vaxtilə köçəri türkmənlər, yaxud tərəkəmələr yaşamışlar - tarixi mənbələr onları hakimiyyətə tabe olmayan, azadlıqsevər bir xalq kimi təqdim edir. Türkmənlər güclü, cəsur idilər, əsasən, maldarlıqla məşğul olur, tez-tez qonşu xalqların üzərinə çapqına gedirdilər. Qaçqınlıq, yağmaya getmə türkmənlərin həyat tərzinə, məişətinə onun üzvi hissəsi kimi daxil olmuşdu. XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan millətinin formalaşması dövründə onlar (türkmənlər) tədricən öz müstəqilliklərini itirşələr də, formalaşmaqda olan millətin mentalitetinin müəyyənliyində böyük rol oynadılar.

"Kitabi-Dədə Qorqud"la "Koroğlu" arasındakı ideya-məzmun, struktur-forma yaxınlığının bir səbəbi də hər iki dastan-eposun eyni bir etnik-mədəni sistemə məhsulu olmasıdır, fərq isə həmin etnik-mədəni sistemin keçirdiyi təkamüllə yanaşı dövrün-zamanın dəyişməsidir ki, bunların hər ikisi etnosun davranışına, funksional imkanlarına özünəməxsus şəkildə təsir göstərir. "Kitabi-Dədə Qorqud"un formalaşdığı dövrün tarixi ilə bağlılığı nə qədər güclüdirsə, "Koroğlu"nun öz dövrü ilə bağlılığı da o qədər güclüdür.

"Koroğlu" dastanının ideya-məzmunu barəsində bəhs edərkən aşağıdakıları nəzərdə tutmaq lazımdır:

birincisi, eposun qədim türk mifologiyası və əski türk-oğuz epik ənənələri ilə bağlı olması;

ikincisi, konkret tarixi dövrdəki hadisələri bu və ya digər şəkildə əks etdirməsi;

üçüncüsü, milli intibah düşüncəsinin (və əslində, həmin düşüncənin yetişdirdiyi aşiq sənətinin) məsulu olması.

"Koroğlu"da intibah təfəkkürü epik ənənələrə (potensiala) dayanaraq dövrün tarixi mənzərəsini yaradır, ona görə də burada ("Koroğlu" dastanında) həm keçmiş, həm indi, həm də gələcək bir qəhrəman kimi iştirak edir.

...Gözləri çıxarılmış Alı kişinin oğlu Rövşən - Koroğlu Həsən xanı öldürüb, Çənlibelə çəkilib. Orada məskən salıb xalqın igid, qəhrəman oğullarını başına yığır, yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi dəli ilə xanlara, paşalara qarşı vuruşur.

Koroğlunun şöhrəti hər yana yayılır, Hətta iş o yerə çatır ki, xotkarın (Türkiyə sultanının) qızı Nigar xanım görməzə-bilməzə Koroğluya aşiq olur, ona namə göndərir. Koroğlu İstanbula gedib Nigarı Çənlibelə gətirir. Sonra bir sıra xan, paşa qızları da öz istəkləri ilə dəlillərə qoşulub Çənlibelə gəlirlər.

Koroğlu ilə Nigarın övladı olmur. Ona görə onlar, xüsusilə Nigar xanım dərd çəkir. Bunu görən Aşiq Cünun Təke-Türkmən ellərini gəzib Eyvazı tapır, sonra Koroğlu onu Çənlibelə gətirir və özünə övlad edir.

Koroğlu Çənlibeldə öz dəlilləri ilə xoş günlər keçirir, tez-tez müxtəlif səfərlərə çıxır, qəhrəmanlıq göstərir. Koroğlunun daha da şöhrətləndiyini gören paşalar, xanlar tədbir görməyə çalışırlar ki, onu aradan götürsünlər. Keçəl Hamzəni öyrəyib Çənlibelə göndərirlər. Həmzə Qıratı qaçırsada da, Koroğlu gəlib atını geri aparır. Bundan sonra Həsən paşa Bolu bəylə, Ərəb Reyhanla məsləhətləşib qərara alırlar ki, Koroğlunun üzərinə qoşun çəksinlər. Bolu bəy Çənlibelə hündərinə gəlir və Koroğlunu "tutub" gətirir Ərzincana. Lakin Koroğlu xilas olub, yenidən Çənlibelə qaaydır. Sonra Koroğlu Ərəb Reyhanla haqq-hesab çürütmək üçün Qarsa gedir. Qarsda mühasirəyə düşür. Eyvaz dəlillərlə gəlir, Ərəb Reyhanla təkbətək döyüşüb onu öldürür, Koroğlunu xilas edirlər. Eyvaz Qars paşasının qızı Hürü xanımla evlənir.

Koroğlunun Dərbənd paşasının qızı Məminə xanımdan olan, üzünü görmədiyi oğlu - Kürdoğlu Çənlibelə gəlir.

Neçə-neçə döyüşlər gören, yollar yoran, mərdlərə arxa olən Qoç Koroğlu qocalır, dəlilləri başından dağılır, Koroğluluğu yerə qoyur, Nigar xanımla Çənlibeldə ömrünün son illərini yaşayır... Lakin həmin illəri sakit, qulağı dinc yaşamaq Koroğluya qismət olmur -

İran şahı onu tutmaq istəyir, əldən çıxdığını görüb, üstünə qoşun göndərir. Bunu eşidən Aşiq Cünun Çənlibeli tərk etmiş dəlilləri yenidən buraya yığır. Şahın qoşunu darmadağın edilir. Və Koroğlu yenidən dövrənini davam etdirir...

...Əlbəttə, "Koroğlu" vahid süjet xəttinə malik bir dastan deyildir, bununla belə, burada çərçayən ədəb hadisələrin geniş miqyasda müəyyən ardıcılığı müşahidə olunur:

1) Alı kişinin hərəkətinin düzgün anlaşılması nəticəsində onun gözlərinin çıxarılması, Rövşənin Həsən xandan öz atasının intiqamını alması, Çənlibelə sığmaması;

2) Rövşənin Koroğlu kimi məşhurlaşması, onun ətrafına dəlillərin toplanması, Nigar xanımın Çənlibelə gəlməsi;

3) müxtəlif məqsədlərlə (görünür, əsasən yağmaya getmək etnopsixologiyasının təsiri altında) müxtəlif yerlərə "safar"lara gedilməsi, Çənlibelin şöhrətinin daha da artması, "sərhədləri"nin genişlənməsi, Eyvazın Çənlibelə gəlməsi;

4) Çənlibelin getdikcə daha ardıcıl şəkildə xüsusilə xotkar (Türkiyə sultanı) və paşalar tərəfindən təhdid olunması, Qıratın qaçırılması, Koroğlunun "əsir" aparılması, Çənlibeli müdafiə etmək uğrunda mübarizə;

5) Koroğlunun qocalığı, Koroğluluqdan əl çəkəməsi, lakin məcburiyyət üzündən (bu dəfə İran şahı məcbur edir!) Çənlibelin (və Koroğluluğun) yenidən dirçəlməsi.

Geniş miqyasda süjet xəttində ardıcılıqla yanaşı bu və ya digər dərəcədə simmetriya da vardır - həmin simmetriya süjet xəttindəki şəxslənməyən (passiv) məqamlarla şəxslənən (aktiv) məqamların münasibətində özünü göstərir:

- 1) şəxslənməyən (passiv) məqam;
- 2) az şəxslənən (az aktiv) məqam;
- 3) şəxslənən (aktiv) məqam;
- 4) az şəxslənən (az aktiv) məqam;
- 5) şəxslənməyən (passiv) məqam.

Göründüyü kimi, müxtəlif "safar"lara çıxılması, Çənlibelin şöhrətinin artması, sərhədlərinin genişlənməsi və s. dastanın geniş miqyasda süjet xəttində ən çox şəxslənən, çoxlu qollar, variantlar, versiyalar verən məqamdır, halbuki 2 və 4-cü məqamlar bundan az şəxslənir, 1 və 5-ci məqamlar isə ümumiyyətlə passiv məqamlardır.

Qədim türk mifologiyasının, türk-oğuz epik ənənələrinin əsasında müəyyənləşən ilhəmin simmetriyanı Çənlibelin (və Koroğlunun) ölüb yenidən dirilməsi tamamlayır - bu, dastanda konkret səbəblə

(İran şahı Koroğlunu həbs etmək istəyir) izah edilə də, ölüb-dirilən təbiət bərədəki qədimdən gələn mifoloji təsəvvürdən başqa bir şey deyildir.

“Koroğlu”nun məzmunu, sosial semantası, koroğluşunasların bir neçə nəslinin dönə-dönə qeyd etdikləri kimi, Azərbaycanın XVI-XIX əsrlər tarixinin hadisələrindən kənarında düşünülə bilməz; dastanın bir epos olaraq mükəmməlliyinin başlıca əlamətlərindən (və şərtlərindən!) biri onun bu mənada tarixiyidir...

“Koroğlu”da haqqında söhbət gədən dövrün tarixi iki səviyyədə fantlaşır - bunlardan biri konkret tarixi hadisələrin, şəxsiyyətlərin dastanda əks olunmasıdır (tədqiqatçılar “Koroğlu”nun tarixiliyindən danışıarkən daha çox buna diqqət yetirmişlər), lakin dastanda ümumiləşmiş, “həzm olunmuş”, fəlsəfi-estetik səviyyəyə qaldırılmış bir tarix də vardır.

XVI əsrin 90-cı illərində Şərqi Anadoludan başlayan cəlalilər hərəkatı XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycana, eləcə də qonşu ölkələrə yayılır - bu hərəkat Osmanlı - “rum” əsarətinə qarşı idi. Ona görə də I Şah Abbas cəlalilər hərəkatından istifadə edərək Azərbaycanı İrəvan müstəmləkəsinə çevirə bildi. Lakin tarixi mənbələr xəbər verir ki, hərəkat bundan sonra da dayanmadı, cəlalilər yerli feodalları da yağmalamağa başladılar... İsgəndər bəy Münşi cəlaliləri “üsyana meyilli, fəaliyyətləri ardıcıl olmayanlar” adlandırdı.

Cəlalilərin Şərqi Anadoluda, Azərbaycanın Qərbində (Şimali ilə Cənubu arasında) yayıldıkları, Koroğlu, Deli Həsən, Giziroğlu Mustafa bəy, Kosa Səfər, Tanrı Tanınmaz... kimi başçıları olduğu göstərilir ki, dastanda həmin tarixi şəxsiyyətlərin obrazları yaradılmışdır.

“Koroğlu”da tarixilik konkret tarixi hadisələrin, şəxsiyyətlərin əks olunmasından başlayıb, qeyd etdiyimiz kimi, fəlsəfi-estetik səviyyəyə qaldırılır: Koroğlu əvvəl intiqamçıdır (yerli hakim Həsən xandan atası Ali kişinin intiqamını alır), sonra, əsasən, Osmanlı sultanına və hakimlərinə qarşı vuruşur, daha sonra (qocalığında) isə İran şahı ilə üz-üzə gəlir... Bu baxımdan “Koroğlu” dastanında, həqiqətən, “müxtəlif dövrlərdə baş vermiş tarixi hadisələr bir-birinə qovuşmuşdur”, lakin həmin “qovuşma”da müəyyən tarixi məntiq, hətta aydın xronologiya da iştirak edir zənnindəyik - belə ki, a) Koroğlunun qiyamçılıq missiyasının başlanması XVI əsrin sonu XVII əsrin ilk illərinə (cəlalilər hərəkatının əvvəlinə) düşür; b) bundan sonra Koroğlunun missiyası genişlənir - Osmanlı imperiyasının

düşməninə çevrilir (əslində, İrəvan mövqeyində dayanır) ki, bu da XVII əsrin ilk rübünün tarixini əks etdirir; v) nəhayət, Azərbaycanı faktiki olaraq müstəmləkəyə çevirmiş İrana (İran şahına!) qarşı mübarizə dövrü gəlir (XVII əsrin 20-ci illərindən sonra)... Beləliklə, “Koroğlu”da qəhrəmanın fəaliyyətində təxminən 20-40 illik bir tarix bilavasitə əks olunur, lakin dastanın eposa çevrildiyi sonrakı dövrlərin ictimai-siyasi xüsusiyyətləri də buraya əlavə olunur ki, bu işi dövrün intibah təfəkkürü özünə məxsus məntiqi ilə görür.

“Koroğlu” hansı ideyanı, yaxud ideyaları əks etdirir? Bu suala birmənalı cavab vermək çətindir, hər şeydən əvvəl, ona görə ki, hər hansı epos məzmunu etibarilə epoxal səciyyə daşıyır, ən müxtəlif ideyaları, təsəvvürləri, dünyagörüşləri bir yerə yığmağa mərkəzləşdirməyə çalışır - yeni dövrün eposlarında isə həmin mərkəzləşdirmə - konsentrasiya cəhdi daha güclü olur. “Koroğlu” dastanı, prinsip etibarilə Azərbaycan intibahının ideyalarını - xanlığı (və şəxsiyyətin) azadlığını, oyanışını, dünyadan geri qalmasını, haqq-ədalət uğrunda mübarizəni, mənəvi-əxlaqi zənginliyi və s. tərənnüm edir. “Koroğlu”da qəhrəmanlıq, yenə də intibah dünyagörüşü ilə spektrləndirilir-burada fiziki qəhrəmanlıq mənəvi qəhrəmanlıq paralel şəkildə çıxış edir, nə haqsız zora, nə də zorsuz haqqa qazandırılır.

Azərbaycan insanının epik obrazı “Koroğlu”da həm mifik, həm sufi-panteist, həm də həyati realist rənglər, çalarlarla çəkilsə də həmin obraz bütöv, mükəmməl və başlıcası, canlıdır...

“Koroğlu” eposunun baş qəhrəmanı, heç şübhəsiz, eposun mənasub olduğu xalq ideallarının əsas daşıyıcısı Koroğludur - demək olar ki, bütün hadisələr, əhvalatlar onun ətrafında cərəyan edir. Və əslində bütün dastan, bütün münəqişələr, bütün süjetlər, hər şeydən əvvəl, məhz Koroğlunun xarakterini açmağa imkan verir.

...Bu adı Koroğluya atası Ali kişi verir - Qırat kimi, Misri qılınc kimi, Çənlibel kimi Koroğlu adında da nə isə mifik - ilahi, qoruyucu bir qüvvə vardır. Bir sıra folklorşünaslar “Koroğlu” adının bilavasitə mifoloji məzmununa malik “Qoroğlu” adından törədiyi (“ışıq” - qaranlıq oppozisiyası əsasında) mülahizəsindəndirlər ki, bunu inicar etmək təsdiq etmək qədər çətindir. Koroğlunun gənclik adı Rövşən (farsca: Işıqlı) də, şübhəsiz, bəhda “qaranlıqdan doğulmuş işıq” mif-obarızının tədqiqatçıların yadına təsadüfi düşmədiyini, mülahizənin elmi məzmun daşdığını göstərir.

Koroğlu qisasçıdan qiyamçıya, qiyamçıdan azadlıq uğrunda mübarizə aparan bütöv bir cəmiyyətin başçısına, xalq qəhrəmanına

çevrilir - baş qəhrəmanın bu cür təkamülü yalnız Azərbaycan "Koroğlu"suna aiddir ki, bu da tarixi Azərbaycan mühiti, birinci növbədə, xalqın milli müstəqillik, dövlət müstəqilliyi idealları ilə bağlıdır. Digər variantlarda Koroğlunun tarixi-ictimai missiyası Azərbaycan "Koroğlu"sundakı səviyyəyə qalxa bilmir.

Azərbaycan Koroğlusunu həm ilahi mənşəyə, həm də ilahi tipologiyaya malikdir, hətta bir qədər də irəli gedib demək olar ki, qədim türk təfəkküründə möhkəm yer tutmuş Tanrı obrazının konkret tarixi dövrdəki transformudur. Tanrıçılıq dövrünün məlum kulturlarının məhz Koroğlunun dilində tez-tez xatırlanması da obrazın tarixi semantikasına barədəki təsəvvürü müəyyən qədər əyaniləşdirir:

Bir zamanlar səfa sürüb gəzirdim,
Onda səndin mənim qardaşım, dağlar!
Nə zaman ki, yağdı düşmənlərdə
Səndə çox olurdu savaşım, dağlar!

Taladım şahları, hələ az dedim,
Tüfə gözdlərə işvə, naz dedim.
Neçə tacir-tüccar səndə gizlədim,
Açmadın sirrimi, sirdaşım dağlar!

Koroğluyam, gəzdiyimi tapardım,
Qayalar başında qala yapardım.
Ağ surudən əmlik quzu qapardım,
Yeyib qurtlar ilə ulaşıam, dağlar!

Koroğlu obrazının ilahi məzmunu (tipologiyası) özünü qeyri-adi gücündə, qeyri-adi hərəkətlərində, funksiyasında göstərir, lakin intibah mədəniyyəti həmin ilahi məzmunu (tipologiyasını) insaniləşdirir, humanistləşdirir və Koroğludakı tanrıçılıq insaniliyə çevrilir - insan (şəxsiyyət) Koroğlu dövrün, zamanın təzyiqi ilə tanrı Koroğlunu yenir...

Koroğlu igiddir, mərddir, yüksək mənavi keyfiyyətlərə malikdir, dosta dost, düşməne düşməndir, heç vaxt haqqı nahaqqın ayağına vermir, tədbirlidir...

Nərə çəkib düşmənlə üstə gəndə
Meydanda göstərir hünər Koroğlu.

Qulaş qolun gərib şəspər atanda
Vurar, dağı-daşı dələr Koroğlu.

Bilmək olmaz onun min bir felini,
Namərd qoya bilməz yerə belini.
Bir dəfə şəspərd atsa dilni,
Düşmənin izini silər Koroğlu.

Düşər hərdən paşalarla davası,
Kəsilməz savaşı, cəngi, qovğası,
Cünun deyər, Çənlibelin ağası,
Yeddi min dəliyə sdrndr Koroğlu.

Koroğlunun xoş günü də olur, dərdli-qəmli günü də; xoş günündə dəlilləri başına yığib şadyanalıq məclisi qurur, saqi dolanır, keflər durulur; dərdli-qəmli günündə üzü üstə düşür, üç gün üç gecə ac-susuz yatır. Keçəl Həmzə kimi bir urvatsız gədənini onu aldatması Koroğluya ağır gəlir, özü-özünü qınayır, məzəmmət edir:

Uca dağları dölətdim,
Ağır olaylar boşlatdım,
Yüz il lotuluq işlətdim,
Axır oldun xam, Koroğlu...

Yenilməz fiziki gücü, düşmənin bağını yaran dəli nərəsi "min bir feli", Qırati, Misri qılıncı Koroğlunu bir cəhətdən xarakterizə edirsə, bir oturma bir öküzü nabab ələyib yeməsi, yeddi tarluq şarab içməsi başqa bir cəhətdən səciyyəvləndirir.

Azərbaycan tarixşünaslığında Koroğlunu tarixi şəxsiyyət kimi təqdim etmək cəhdləri (və təcrübəsi) vardır - istər Azərbaycanda, istərsə də Anadoluda onlarla Koroğlu qalası, bir neçə Çənlibel, yaxud Çənlibel mövcuddur ki, bunlardan biri, yaxud bir neçəsi, görünür, tarixi şəxsiyyət olan Koroğluya mənsub idi. Lakin dastandakı Koroğlu tarixi şəxsiyyət olmuş Koroğludan daha əzəmətli, daha böyük, daha qüdrətli olmaqla yanaşı, həm də daha çox tarixidir. Çünki dastan qəhrəmanı Koroğlu Azərbaycan tarixinin bütöv bir dövrünün, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, idealıdır, həmin dövrün estetik təfəkkürünün bilavasitə məhsuludur...

Koroğlunun mükəmməl bir obraz kimi işarələdiyi əsas semantika, yaqın ki, mərddlik, kişilikkir - özünün dediyi kimi:

Qoç quzudan quzu törər, qoç olar,
Qoç igiddn qoçaq olar, sultanım!
Mərd igidlər dava günü şad olar,
Müxənnətlər naçaq olar, sultanım!

Canım qurban mərd igidin özüne,
Mərdi olsa, əlin vurmaz dizinə,
Fürsət düşsə düşməninin gözüne
Burma-burma bıçaq olar, sultanım!

Mərd igidlər bir-birinə daldadı,
Çuğullar ölməyib sağü soldadı,
Mərd meydandan qaçmaz, qaçsa aldadı,
Qovğa günü haçaq olar, sultanım!

Koroğlunun mərdliyi, kişiliyi həm düşmən, həm də dosta münasibətdə özünü göstərir; qaçanı qovmur, fəğira, düşmən də olsa, əl qaldırmır, dostu heç vaxt darda qoymur... Dəlilər düşmən əlinə keçəndə, ölüm ayağında olanda da özlərini mərdanə aparırlar, çünki bilirlər ki, harada olsa Koroğlu gəlib onları xilas edəcək.

Azərbaycan xalq ədəbiyyatı üçün səciyyəvi bir motivə - "namərdin mərdi aldatması" motivinə "Koroğlu"da rast gəlinir: Keçəl Həmzə Koroğlunu aldadıb, Qıratı qaçırır.. Lakin dastanda Keçəl Həmzəyə o qədər də böyük nifrət ifadə olunmur, - o, namərdliyin üzde olan, görünən tərəfidir, əslində isə, mərdə (Koroğluya) yönələn namərdliyin miqyası daha böyük, kökü daha dərinədir. Qıratın arxasınca gələn Koroğlunu Həmzə yola salır ("Koroğlu Həmzə ilə görüşüb ata bir üzəngi göstərdi.."), guya heç bir günahı yox imiş. Və əslində, Koroğlu da ona bənd olmur:

"Koroğlu belə baxanda gördü, üzənginin basan Həmzədi. Dedi:

- Ayə, kələqlan! De görüm bir qızı ala bildin, ya yox? Deyəsən sir-sifətini düzəldibsən. Həmzə dedi:

- Can Koroğlu, sir-sifətimi düzəltmişəm, qızı da almışam. Sənin bu gəlməyin də lap işi düzəltdi..."

Koroğlu mərdliyinin çəkisi elədir ki, o (Koroğlu) heç vaxt Keçəl Həmzələrlə ciddi danışıq, onlarla üz-üzə dayanma bilməz, Misri qılınc heç vaxt Keçəl Həmzə Kİmilərinin qanına bata bilməz...

Koroğlu zarafat eləməyi sevir - dostla da zarafat edər, düşmənlə də..

"Elə bu dəmdə Koroğlu özünü saldı meydana. Aslan paşa gördü bunu, bir aşıq çiyində saz girdi ortalığa.

Dedi:

Ayə, yanşaqsanmı?

Koroğlu dedi:

Bəli, paşam, yanşağam.

Aslan paşa dedi:

Ayə, heç Koroğlunun sözlərindən bilirsənmi?

Koroğlu dedi:

- Ay paşa, izn ver sənə söz oxuyum, söz olsun. Koroğlu nə adamdı ki, onun sözü belə məclisdə oxuna?!"

"...Toqatda Koroğlu bir qarıya qonaq olur, tamam əldən düşmüş, ağzında diş adına birçə kötük qalmış qarının ürəyindən keçir ki, Koroğlu onu alıb, burada qalsın. Koroğlu qarının ürəyindən keçənləri hiss edir. Qarı dedi:

Yaxşı evin-əşiyin, kürün-külfətin varmı?

Koroğlu baxdı ki, qarı bir təhər danışıq. Dedi:

Yox, təkəm, heç kəsim yoxdur.

Qarı bir qımçandı. Dedi:

Bəs niyə indiyə Kİmi evlənməmişən?

Koroğlu dedi:

- Nə bilim? Bir halal süd əmmişə tapa bilməmişəm..."

Bu cür zarafatlar Koroğlu obrazının ciddiliyini zədələmir, əksinə, onu daha da bütövləşdirir, həyatiləşdirir. Həmin sözləri Koroğlunun keçirdiyi həyəcanlar, mənəvi-ruhi sarsıntılar barədə də demək olar:

"Bir də gördülər ki, budur Koroğlu gəlir. Gəlir, amma necə gəlir: Dürat yedəyində, başını dikib aşağıya. Üzü də elədi, elədi ki, elə bil dəyirmançıdı. Dəlilər, xanımlar o saat başa düşdülər ki, Keçəl Həmzə dəyirmanında Koroğlumı aldadıb, Qıratı qaçırib. Hamı başını aşağı saldı. Nə bir salam, nə bir kəlam. Heç Keyfini, halını da soruşmadılar..."

Koroğlu neçə-neçə səfərlərə getmişdi, amma heç olmamışdı ki, qayıdanda dəlilər belə eləsinlər. Amma bu dəfə... Koroğlu elə bir hala düşmüşdü ki, az qalardı gözlərindən yaş gəlsin. Sazı sinəsinə basıb qəmli-qəmli dedi:

Keçər dövrən belə qalmaz,

Şad ol, könül, nə məlulsan?!

Dəlilərim salam almaz,

Şad ol, könül, nə məlulsan?!

Geydiyim igid kürküdü,
Dünya Süleyman mülküdü,
Dövlət ki , var əl çirkidi,
Şad ol, könül, nə məlulsan?!

Koroğluyam, deyim sənə,
Od tutub alıxdı sinə,
Aşılığım bəsdı mənə,
Şad ol, könül, nə məlulsan?!

Koroğlunu məlul edən məsələlərdən biri də onun sonsuzluğudur - dastanda bunun səbəbi çox prozaik şəkildə izah edilir: "Deyilənlərə görə, o bir dəfə cavanlıqda Alacalar dağında bərk dara düşüb, yeddi gün, yeddi gecə mansıradə qalmışdı. Ondan sonra day uşağı olmurdu". Və bunu əsaslandırmaq üçün Koroğlu ilə Nigarın övlad həsrətinin təsvirinə kifayət qədər geniş yer verilir. Şübhəsiz, dastandakı övlad həsrəti, istər Koroğlunun, istərsə də Nigar xanımın keçirdiyi həyəcanlar olduqca təbii, olduqca insanidir, lakin məsələ burasındadır ki, Koroğlunun övladsızlığı dastanın ideya-estetik və poetik məntiqi, semantik strukturu ilə diqtə edilir.

Koroğlunun ilahi mənşəyi, Tanrı obrazının özünəməxsus transformu olması onun (Koroğlunun) tənhalığının (övladsızlığının) genetik səbəbidir, ancaq həmin səbəb XVII-XVIII əsrlərdə tamamilə arxaikləşmiş, funksional (cari) məntiqini, poetik semantikasını itirmişdi. Ona görə də aşuqlar "yeddi gün, yeddi gecə mansıradə qalmaq" motivini uydurmuş, "Koroğlunun Dərbənd səfəri"ni (əslində "Kürdoğlunun Çənlibelə gəlməsi" qolunu) yaratmışdılarsa da, həmin qol dastanın digər qolları ilə vəhdət təşkil etməmişdir.

Koroğlu obrazının mifoloji-ilahi mənşəyi, daxili sistemi ümumiyyətlə "Koroğlu" dastanının sistemliliyi üçün çox mühüm ideya-estetik şərtidir.

M.H.Təhmasib yazır: "Qəti surətdə demək olar ki, Azərbaycan "Koroğlu"sunda dini heç bir şey yoxdur". Daha sonra əlavə edir: "Bizim dastanda Koroğlunun nə özünün, nə də dəlillərinin heç birinin fəvqəltəbii varlıqla əlaqəsi yoxdur". Əlbəttə, zahirən istər Koroğlu, istərsə də dəlilər şərəb içirlər ("Kitabi-Dədə Qorqud"da olduğu kimi), demək olar ki, heç bir dini ayını yerinə yetirmirlər (yənə də "Kitab"da olduğu kimi), lakin din anlayışını geniş mənada götürdükdə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, "Koroğlu"nun mürəkkəb (bir qədər də sinkretik) dini-ideoloji sistemi vardır ki, bunu inkar

etsək, Koroğlu obrazının özünün belə məzmununu, xüsusilə daxili (tarixi) məzmununu başa düşmək mümkün olmaz.

Koroğluya həm mənəvi, həm də fiziki gücü, heç şübhəsiz "fəvqəltəbii varlıqlar" vermişlər (göydən suya düşən işıq şüası qutsaldır!) - yalnız Qoşabulağın köpüyündə çiməndən, bir qab doldurub içəndən sonra Rövsən - Koroğlu daha yenilməz olur, saz çalib söz qoşur, nəresi yeri-göyü titrədir, dəlilər dara düşəndə bunu yuxuda görür; təkcə pəhlivana yox, haqq aşığına, ərnə çevrilir...

Koroğluyam, onu-bunu bilmdəin,
Hər yetdın İdKəyd boyun əymdZdm,
Yaradandan qeyri Kimsd bilmdZdm,
İstər yaxşı, istər yaman bil mənı.

Koroğlunun atası Alı kişidir - Alı kişi dastanda bir obraz kimi nə qədər müasirləşdirilsə, həyatiləşdirilsə də bir sıra əlamətləri onun "bu dünyanın adamı" olmadığını göstərir.. Koroğluya fəvqəltəbii nə verilsə, məhz Alı kişi vasitəsilə verilir, bu mənada o (Alı kişi) hansısa qədim (və müqəddəs!) bir obrazın davam stilizasiyasıdır. Və "o dünya" ilə "bu dünya" arasında harmoniyanın yaranmasına xidmət etməklə Alı kişi öz funksiyası etibarilə son orta əsrlər Azərbaycan dastanlarındakı Xızıra yaxınlaşır.

Günahsız olduğu halda dəhşətli bir şəkildə cəzalandırılan, əslində eyni dərəcədə təhqir edilən qoca ilxıçı öz oğlunun (Koroğlunun) şəxsində "günahkar"lardan əbədi, sonu görünməyən intiqam almağın əsasını qoyur - elədiyi yaxşılığın müqabilində gözləri çıxarılmış, dünya işığına həsrət qoyulmuş Alı kişinin bu intiqamı Koroğlunun xanlara, paşalara qarşı mübarizəsinin təhtəlişür generatoru, aparıcı daxili səbəbidir ki, dastanda, faktik olaraq, müxtəlif sosial-psixoloji səbəblərlə yenidən motivləşmişdir. Yalnız Həsən xanın öldürülməsindən və Həsən paşanın Çənlibelə gətirilib Qıratla Dürata mehtər qoyulmasından başqa...

Alı kişi oğlu Rövsənə - Koroğluya deyir: "Nə qədər ki Misri qılınc sənin belində, sən də Qıratın belindəsən, özün də bu Çənlibədəsən, sənə heç kəs dov gələ bilməyəcək".

Misri qılınc, Qırat, Çənlibel!

Misri qılınc Koroğlunun əsas silahıdır və demək olar ki, ilahi mənşəyə malikdir.. "Hələ uşaqlıqda bir gün Rövsən çöldə oynadığı vaxt yerdən bir daş tapmışdı. Daş balaca idi, amma çox ağır, çox da sanballı idi. Özü də işım-ışım işıldayı, par-par parıldayırdı.

...Alı kişi daşı o üzünə, bu üzünə çevirib yoxladı. Baxdı ki, daş göydan düşmüş ildirım parçasıdır". Həmin daşı Alı kişi "bir Misri qılınc qayıranın yanına aparıb dedi:

- Usta, bundan mənə bir qılınc çək.

...Usta yeddi günə daşdan bir qılınc qayırdı. Elə ki, qılınc hazır oldu, usta baxdı ki, qılınc nə qılınc. Vallah, bu elə bir qılıncdır ki, gün kimi yanır, ay kimi işıq salır".

Koroğlu ilk dəfə tufəng görəndən sonra "indi namərd dünyası, bic ayyamıdı. Bundan sonra igidlik bir qara pula dəyməz. Mən bu gündən Koroğluluğu yerə qoyuram" - deyir, Misri qılıncı belindən açıb yerə atır, lakin çox keçmir ki, tufəngli düşməne qarşı həmin qılıncı vuruşub qalib gəlir. Və Misri qılınc dastanda mərdliyi, igidliyi, Koroğluluğun atributlarından biri kimi çıxış edir.

Qoyun bədoylar Kişnəsin,

Misri qılıncılar işləsin...

Qırat, eləcə də Dürat, dastanda deyildiyi kimi, dərya atı cinsindədir - Qıratın elə xüsusiyyətləri var ki, onu nəinki başqa atlardan, Düratdan da ayırır: əvvəla, Koroğlunun üreyindən Keçənləri bilir, ikincisi, dostu düşməndən seçir, üçüncüsü, Koroğlunu heç vaxt darda qoymur...

"...Koroğlu atı cövlana gətirib qızmış şir kimi onların üstünə cumdu.

Bir yandan Koroğlu, bir yandan Qırat az vaxtda dəstəni qatım-qatım qatlayıb əldən-ayaqdan saldılar. Qırılan qırıldı, qalanlar da qaçıb dağıldılar. Koroğlu dəstəni dağılmış görüb, Qıratı ildirım

kimi süzdürdü, çəkilib bir yanda duran Dəli Həsənin üstünə sürdü. Üzünü ona tutub, aldı görək nə dedi:

Qıratı gətirdim cövlana indi,

Varsa igidlərin meydana gəlsin!..

Görsün mən dəlinin indi gücünü,

Boyansın əndamı al qana indil!..

Koroğlunun öz atına məhəbbəti xüsusilə Keçəl Həməzənin Qıratı aparması qolunda bütün gücü ilə hiss edilir - heç vaxt heç kime yalvarmayan Koroğlu Keçəl Həməzəyə yalvarır, ondan xahiş edir ki, Qıratə yaxşı baxsın, aldanıb ucuz satmasın!..

Koroğlunun Qıratə sözü igidin igidə sözüdür - elə məqamlar olur ki, o öz atından mərhəmət diləyir, ona sığınır:

Arxam qarı düşməni, qabağım uçrum,
Apar Çənlibelə mənə, Qıratım!
Sənə sığınmışam, qurtar bu dardan,
Apar Çənlibelə mənə, Qıratım!..

Qırat da Koroğlu kimi Çənlibeldə Qəşabulağın köpüklü suyun-dan içmişdir, odur ki, onda da nə isə ilahi güc vardı (eyni zamanda yada salaq ki, Qıratla Dürat dan yeri yenicə ağaranda dəryadan çıxmış iki ayğırın ilxıdakı iki madyana yaxınlaşmasından doğulmuşlar).

Dastanın axırında Koroğlu Qıratın nalların söküüb, çölə buraxır, lakin öz sahibinə vəfalı olan at Çənlibeldən getmir, Koroğlunun dar günündə yenə də onun köməyinə çatır. Və beləliklə, Qırat dastanın ideya-məzmununa təsir edəcək qüdrətli bir obraza çevrilir (qeyd edək ki, istər türk-oğuz, istərsə də oğuz-Azərbaycan qəhrəmanlıq eposlarında igid atsız təsəvvür olunmur).

"Koroğlu"da ən mükəmməl obrazlardan biri Çənlibelin obrazıdır - həmin obraz dastana aşağıdakı şəkildə gəlir:

"... Getdilər, getdilər, bir uca dağın başına çatdılar. Alı kişi soruşdu:

Oğlum, bura necə yerdir?

Rövşən dedi:

- Ata, bura hər tərəfi sıldırım qayalıq, çənli, çişkinli bir dağ belidir.

Alı kişi soruşdu:

- Oğlum, bax gör, bu bel ki, deyirsən, bunun hər tərəfində bir uca qaya görünür ki?

Rövşən dedi:

- Ata, görünür. Biri sağında, biri də solunda. Özü də başları qardır.

Alı dedi:

- Oğul, mənim axtardığım yer elə buradır. Mən buranı çox yaxşı tanıyıram. Cavan vaxtlarda burada çox at oynatmışam, çox ceyranlara ox atmışam, çox cüyürlər ovlamışam. Bura mənim köhnə oylağımıdır, buraya Çənlibel deyirlər. Biz burada yurd salmalıyıq!.."

Şübhəsiz, burada Çənlibel öz mifik tipologiyasından, bir obraz olaraq, məhrum edilmiş, lakin mifik mənşəyini heç də tamamilə itirməmişdir; Alı kişi obrazı kimi, Çənlibel obrazı da genezisi etibarilə güclü mifoloji semantikaya malikdir - Çənlibel sadəcə coğrafi məkan olmasından başqa mühafizəedici məkandır. Məsələnin bu cəhətinə xüsusi diqqət yetirən M.Seyidov Çənlibeli türklərdə

geniş yayılmış dağ kultu ilə əlaqələndirir.

Dastanda həm Çənlibel həm Çardaqlı Çənlibel, həm də Çar-daqlı bel adlanan bu qutsal mənən (Türkiyə variantlarında Çamlıbel) fikrimizcə, sonralar çənlə-dumanla bağlanmışdır; əslində isə, görürsən işıqla, dan yeri ilə (müqayisə et: çən-çan-dan) əlaqədardır.

...Çənlibelə düşmən ayağı dəymir, lakin dost üzünə həmişə açıqdır.

Çənlibelin Konkret olaraq harada yerləşməsi barədə mübahisələr olmuşdur, lakin bir məsələ aydındır ki, bu cür mübahisələrə son qoymaq mümkün deyil, çünki, irəlində qeyd etdiyimiz kimi, Çənlibel konkret bir məkan deyil, mücərrəd (və mükəmməl) obrazdır...

Koroğlu onun öz tərəfindən sınıb-seçilən dəlillərlə əhatə olunmuşdur - dastanda onların sayı gah yeddi min yeddi yüz, gah yeddi min yeddi yüz yetmiş, gah yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi.. göstərilir. "Çənlibeldə dəlilərin sayı günü-gündən artırdı. İş gəlib o yerə çatmışdı ki, Koroğlu hay vurub düşmən üstünə gedəndə yeddi yüz yetmiş yeddi qılınc birdən çəkildi. Koroğlu dəliləri dəstələrə ayırıb hər dəstəni bir sərkərdəyə tapşırırdı. Sərkərdələr arasında Dəli Həsən, Dəli Mehtar, Çopur Səfər, Dəli Mehdi, Halaypozan, Tüpdəğidən, Toxmaqvuran, Geridönməz, Dəli Əhməd və İsbalı kimi igidlər var idi ki, hər biri yüz oğlana bərabər idi".

Koroğlu dəlilərinin hər birini xüsusi şəkildə sınağından sonra Çənlibelə gətirmiş, onları öz qardaşı, övladı kimi sevmiş, hər birinin sevincini sevinci, kədərini kədəri bilməmişdir - məsələnin məhz bu cür olduğunu göstərmək üçün Koroğlunun Dəmirçioğluna münasibətini örnək gətirmək kifayətdir: Dəmirçioğlunun qoçaqlığı, qorxmazlığı ona, əslində təsadüfən rast gələn Koroğlunu heyran edir, ona quşu qonur, sonra nərəsi ilə Dəmirçioğlunu ram edib Çənlibelə gətirir, Ərzurum səfərinə - Telli xanımı gətirməyə də məhz onu göndərir...

Qırpınmadı gözün, qaçmadı rəngin,
Almd yayılar savaşın, cəngin,
Allam xəracını Hindin, Firəngin,
Göndərdim İrana, Turana səni.

Göndərir, ancaq yarı canı Dəmirçioğlunun yanında qalır... "Və-dədən çox keçmişdi. Dəmirçioğludan xəbər gəlmədi. Koroğlunu fikir götürmüşdü. Ürəyinə dammışdı ki, Dəmirçioğlunun başında bir iş var. Amma hələ gözləyirdi ki, bir-iki gün də keçsin, görsün nə olur. Gecənin bir vaxtı yuxuda gördü ki, bir dişli laxlayıb ağzı qan ilə

doldu. Səksənib yuxudan ayıldı. Elə bir nəre çəkdi ki, bütün dəlilər yuxudan qalxdılar..."

Koroğlunun birəcə sözü bu oldu ki:

At belinə, dəlilərim,
Sizə qurban can, yerisin!..
Tutulubdu Dəmirçioğlu,
İgid pəhdvan yerisin!..

Və dəlilər başında Ərzuruma yola düşür, Dəmirçioğlunu xilas edib, Telli xanımla birlikdə Çənlibelə gətirirlər.

XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanın, eləcə də Şərqi Anadolunun müxtəlif regionlarında "dəli" ləqəbi ilə məşhur qiyamçılar, qaçaqlar, qışaçılar olmuşlar. "Koroğlu"ya da həmin ləqəb məhz buradan - ictimai həyatdan gəlmişdir. Xüsusilə Dəli Həsən adına XVII əsrin tarixi mənbələrində daha çox təsadüf edilir.

"Dəli" məlum olduğu kimi, igid, qorxmaz, döyüşçü (görünür, həm də azad adam) mənasındadır ("Dəli Qacar" adına "Kitabi-Dədə Qorqud"da rast gəlirik). XVII-XVIII əsrlər qəhrəmanlıq eposu, ümumiyyətlə, epos təfəkkürü üçün bu da "dəli" adı özünəməxsus inqilabi anlayış ifadə edir və milli intibah düşüncəsi ilə kütəvləşir...

Koroğlu öz dəliləri ilə fəxr edir, dara düşəndə onları xatırlayır, onlara güvənir.

Çalxalanıb döyündüyüm,
Arxa verib söyündüyüm,
Qovğa günü öyündüyüm
Nərdəlilər yerindəmi?

Koroğlunun bir dəli nərəsi kifayətdir ki, bütün dəlilər bir göz qırpımında atlanıb əmrə müntəzir dursunlar, ən ağır döyüşə girsinlər... Lakin dəlilərin hər biri özü-özlüyündə bir şəxsiyyətdir, qolu bağlı qul deyillər - Koroğlu onlarla hesablaşmayanda dəlilər "indi ki biz dəlilərin sözü Koroğlunun yanında bir çürük qozdur, day bizim burda qalmağımızdan nə çıxsın" deyər birbaşa onun özünə narazılıqlarını bildirməkdən, hətta aşağıdakı şəkildə izah etməkdən belə çəkinmirlər:

Təzə sövdə, əgər olubsan,
Bu sövdən mübarək olsun!
Alış-veriş öyrənibsən,
Bu sövdən mübarək olsun!..

Bununla belə, nə dəlilə Koroğludan, nə Koroğlu dəlilərdən əl götürməyi ağıllarına belə sığışdırmırlar - Koroğlu dəlilələrini nə qədər sevirsə, dəlilə Koroğlunu ondan bir neçə dəfə də artıq sevirlər:

"Elə ki, ara sakitləşdi. Məhəbub xanım yavaşca qapını açıb gəldi Bəlli Əhmədin yanına. Dedi:
- Hardan gəldiyini bilirəm, ancaq de görüm, kimsən, Koroğlu-sanımı?"

Bəlli Əhməd güldü, dedi:

- Xanım, mən hara, Koroğlu hara? Mən heç Koroğlunun bir dırnağı da ola bilmərəm. Mənim adım Bəlli Əhməddir. Özüm də Koroğlunun lap o nəverim dəlilərdən biriyəm.

Məhəbub xanım onun bir məsti-bəstinə baxdı, bir boy-buxunununa baxdı, bir qol-bacağına baxdı, ürəyində dedi: "Yox, yalan deyir. Bu heç nəverim-zad deyil. Koroğlunun lap adlı-sanlı dəlilərdən biridir".

Koroğlunun dəliləri içərisində Dəli Həsənin xüsusi mövqeyi var - əvvəla, o, Çənlibelə gəlmiş ilk dəlidir (hətta Alı kişi özü oğluna demişdi ki, "bu həndəvərdə məşhur bir qaçaq var, adına Dəli Həsən deyirlər, özünü birçə ondan gözələ"), ikincisi, Koroğlu bir yana gedəndə Çənlibeli, dəliləri, xanımları heç kimə yox, məhz Dəli Həsənə tapşırıb gedir - hamı onu "Çənlibelli qoç Koroğlunun sərkəri" kimi tanıyır. Və beləcə hər bir dəlinin - Dəli Həsəndən Dəli Mehtərə qədər Çənlibeldə öz yeri, öz mövqeyi vardır; dönə-dönə bərkə-boşa düşmüş, çətinliklərdən çıxmış, mərdlik göstərmişdir...

Dəlilə Koroğlunu nə qədər sevirlərsə, Nigar xanımı da az qala o qədər sevirlər - Koroğludan inciyib dağılışmaq istəyən dəliləri məhz Nigar xanım sakitləşdirir, Koroğlunu isə ərkyanə tənbeh edir:

Utan, qoç Koroğlu, utan!
Dağların damənin tutan!
Sənin kimi başa çatan
Elin qədrini nə bilir?..

Nigar xanım - Türkiyə sultanının (xotkarın) qızıdır; olduqca fədanar, gözəl, ağıllı, lakin real, həyatı bir insandır... Koroğlunu görmədən, adına-sanına görə ona aşiq olur və mərd-mərdanə belə bir

namə yazıb göndərir:

Başına döndüyüm, ay qoç Koroğlu,
Əgər igidsənsə gəl apar məni!
Həsərdindən yoxdu səbrim, qərarım,
İncidir sərəsər ahu-zar məni!

Çdnlibel üstündə əsrəmiş nərsən,
Düşmən qabağında dayanan ərsən,
Tamam dəlilərə igid, sərkərsən,
Axtarsan, taparsan düz ilqar məni.

Mən xotkar qızıyam, Nigardır adım,
Şahlara, xanlara məhəl qoymadım.
Bir sənənd dünyada mənim muradım,
İstərəm özünə eylə yar məni!

Yəqin ki, bu, dastan yaradıcılığında sonrakı dövrlərə məxsus "reallaşdırma", "dünyəviləşdirmə" prosesinin məhsuludur, əslində isə, görünür, Nigarın Çənlibelə gəlməsi nə isə mifik (bəlkə də mifik təsəvvüfi) bir ehtiyacdır (yəni Nigar Koroğluya buta verilmişdir) - diqqət yetirin:

"Elə ki, Koroğlu naməni oxuyub, əhvalatdan hali oldu, Dəli Mehtəri çağırdı Kİ:

- Qırətı yəhərlə, mən İstambula gedəsi oldum.

Dəlilə yerbəyerdən dedilər: "Koroğlu, dəli olma, sənin İstambulda nə işin var? Bilmirsənmi Kİ, paşalar sənin qanına yerikləyir? Gedərsən, tutularsan".

Koroğlu dedi:

- Yox, boynuma deyin, gəlib getməliyəm..."

Burada Koroğlu əslində öz butasının arxasınca gedən bir aşiqdir...

Koroğlu ilə Nigar arasında olan sevgi, qarşılıqlı eşq, biri-birini anlamaq, duymaq qabiliyyəti dastanın əvvəlində nə qədər güclüdürsə, sonunda da bir o qədər güclüdür. Düşmənlər Nigarı ondan ayırıb padşahın hüzuruna aparmaq istəyəndə, qan tökməməyə söz versə də, qoç Koroğlu dözə bilmir - "... Elə bir nəre çəkdi ki, dağlar, daşlar lərzəyə gəldi. Dedi:

Ay həzərat, ay camaat,
 Ürək zərd oldu, zərd oldu..
 Genə namərdin sözləri
 Cana dərd oldu, dərd oldu!

Dostumu atdım damana,
 Rəqibi gəlsin yamana,
 Kor olsun belə zamana,
 Namərd mərd oldu, mərd oldu!

Koroğluyam, dad hazaram,
 Adım dəftərə yazaram,
 Nə qədər səfil gəzərəm,
 Adım qurd oldu, qurd oldu!"

Koroğlunun Nigara, Nigarın Koroğluya məhəbbətini (həmin məhəbbətin zərifliyini) göstərən epizodlardan biri də övladsızlıq həsrəti çəkən Nigara Koroğlunun təskinlik vermək istədiyi, lakin bacarmadığı yerdir...

Telli Nigar mdul durar,
 Əl qoynunda, boynun burar.
 Müjganın sinəyə vurur,
 Göz oxşayar, qaş inildər.

Eyvaz - Koroğlunun yalnız igid dəlilələrindən biri deyil, həm də oğulluğudur - Koroğlu ilə Nigar xanımın övlad həsrətini görəndən Aşıq Cünun Təkə-Türkməndə (Koroğlu da həmin tayfadandır) qəssab Alının (Koroğlunun da atası Alıdır!) oğlu Eyvazı axtarıb tapır və Koroğluya məsləhət görür ki, onu özünə oğul eləsin. Koroğlu Təkə-Türkmənə gəlir, fürsət tapır Eyvazı qaçıdır, lakin onları görəndən Alının xatirinə dəyməmək üçün atı saxlayıb ondan xahiş edir ki, Eyvazın Çənlibelə getməsinə mane olmasın: "Eyvazı mənim əlimdən alma. Qoy aparım, səndən kəm baxsam, bu papaq mənə haram olsun. Hər vaxt da istəsən, genə də öz oğlundur. Elə o da, mən də.." Və qəssab Alı Koroğlunun bu yalvarışları qarşısında daha etiraz eləmir.

Nigar xanım Eyvazın gözlərindən öpür, köynəyinin yaxasından keçirib özünə oğul eyləyir və Eyvaz, doğrudan da istər Nigar xanıma, istərsə də Koroğluya sədaqətli oğul olur.

Aşıq Cünunun təqdimatından belə məlum olur ki, Eyvaz hələ Çənlibelə gəlməmişdən Təkə-Türkməndə, gənc olmasına baxmayaraq, həm igidliyi, mərdliyi, həm də gözəlliyi, nəcibliyi ilə ad çıxarmış, hörmət-izzət qazanmışdır...

Əyri qılınc belində,
 Tərifli mərdlər dilində,
 O, Təkə-Türkmən elində
 Qəssab oğlu Eyvaz gördüm.

Mərkədə başda duran,
 Meydanda igidlər yoran,
 Hərdən pişvazına varan
 Qırx incəbelli qız gördüm.

Laçın kimi göydə süzər,
 Namərdldir bağrını əzər,
 Məclisində saqi gəzər,
 Ortada söhbət-söz gördüm.

Çənlibelə həm dəlilər, həm xanımlar, həm də Koroğlu ilə Nigar xanım tərəfindən ən çox sevilən Eyvazdır - ona Xan Eyvaz da deyirlər... "Bir də baxdılar ki, budu, bir dəstə atlı çapa-çapa gəlir, qabaqlarında Eyvaz. Amma Eyvaz nə Eyvaz.. Ərəb atın üstündə, misri qılınc dəstində, elə süzür, elə süzür ki, elə bil oxdu, yayından qopub. Durna telini də ki, sancıb başına, elə bil qeysər balasıdır, başına cıqqa qoyub..."

Eyvazın da Koroğlu kimi Təkə-Türkməndən olması, hər ikisinin atasının Azərbaycan "Koroğlu"sunda məhz Alı adlanması, Koroğlunun məhz Eyvazı oğulluğa götürməsi və s. həmin obrazlar arasında mifoloji məişət baxımından nə isə yaxın əlaqənin, hətta vəhdətin olduğunu deməyə əsas verir. Dastanda həmin əlaqə, yaxud vəhdətin mifoloji məzmunu unudulmuş, ayrı (real!) motivlər ortaya çıxaraq mifologiyayı sıxışdırmışdır:

Canım qəssab, gözüm qəssab,
 Qoy aparım mən Eyvazı,

Yerə salma sözüm, qəssab,
 Qoy aparım mən Eyvazı.

Eyvaz deyib Nigar ağlar,
Köysünü çal-çarpaz dağlar,
Aparmasam, qara bağlar:
Qoy aparım mən Eyvazı.

Koroğluyam, mən çaparam,
Qiyamət olub çoparam.
Razı olma zornan aparam,
Qoy aparım mən Eyvazı.

Eyvaz dara düşəndə Koroğlunun Keçirdiyi həyəcanı təsəvvür etmək mümkün deyil - bu həyəcanın bir səbəbi Eyvazın igid bir Koroğlu dəlisi olmasındır, ikinci (və əsas) Koroğlunun gözündə qaraldı. Elə bil ki, Çənlibel başına səbəb Koroğlunun ona bəslədiyi atalığı məhəbbətidir... "Dünya dolandı. Əlini atıb Qıratın yüyanından tutdu. Elə qəzəblə ata sıçradı ki, Qıratın əvəzinə ayrı at olsaydı, çoxdan beli sınımsdı. Onda üzünü Kosa Səfərə tutub dedi:

Xəbər verin dəlilərim oyansın,
Tutulubdur bir Eyvazım, əldədil
Misri qılınc qızıl qana boyansın,
Tutulubdur, bir Eyvazım əldədil

Yatmışdım, aşkara gördüm düşümü,
Əzəldən mən bilirdim öz işimi, -
Çəkin, yəhərləyin çərləmişimi,
Tutulubdur, bir Eyvazım əldədil

Düşmanlarım tamaşaya durarlar,
Şad oluban keyf məclisi qurarlar.
Koroğlu getməzsə, yəqin qırarlar,
Tutulubdur, bir Eyvazım əldədil.."

Eyvazın Ərəb Reyhanla vuruşması, Hürü xanıma sevgisi dastanın ən gözəl, ən təsirli, ən dramatik səhifələrindəndir, lakin həmin səhifələrdə də Koroğlunun həyəcanları, psixoloji reaksiyası Eyvazından daha güclüdür. Eyvaz demək olar ki, emosiyasızdır...

Dastanda Aşiq Cünunla Xoca Əzizin obrazları daşdıqları ictimai-estetik semantikaya görə diqqəti çəkir.

Aşiq Cünun, əslində, Ərzurumlu Cəfər paşanın aşığıdır -

"Cünun çox dövrənlər sürmüş, çox məclislər görmüş bir ustad idi. Çox özündən dəm vuran aşıqların sazını əlindən alıb yola salmışdı, çox cavanları da öyrədir, əlinə saz verib aşiq eləmişdi".

Cəfər paşa paşaları yığib məşvərət edir ki, Koroğlunun artmaqda olan nüfuzunun qabağını necə alıb, onu necə məhv etsinlər. Həmin məclisdə olan Aşiq Cünun düşünür ki, "ey dili-qafıl, bu necə ola bilər ki, mən Aşiq Cünun olam, ayağım dəyməmiş yer, gözüm görməmiş adam olmaya, amma Çənlibelə gedib Koroğlunu görmüyəm". Və bu fikirlə də bir gün Çənlibelə gedir... Aşiq Cünun haqq aşığı deyil, ancaq halal aşıqdır. Çənlibeldə çox böyük hörmətə qarşılanır. Koroğlunun ən yaxın dostuna, sirdaşına çevrilir.

Aşiq Cünun həqiqətən, "daxili aləmi, mənəvi keyfiyyəti ilə özündən çox-çox əvvəl yaranmış ozanlara bənzəyir" və prof. V.Vəliyevin onu Dədə Qorquda müqayisə etməsi tamamilə təbiidir, lakin görkəmli folklorşünasın "Aşiq Cünun XVII əsr aşıqlarına yalnız saz çalib-oxuması ilə oxşayır mülahizəsi, fikrimizcə, özünü doğrultmur. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, XVII əsrin, demək olar ki, bütün böyük aşıqları "dədə" adını daşımış, ozan ənənəsinə söykənmişlər - Aşiq Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Sarı Aşiq təkəcə aşiq-şair deyil, həm də "dədələr" idilər. Və Aşiq Cünun da haqqında söhbət gedən dövrə müvafiq bir sənətkardır...

Aşiq Cünun haqqın, ədalətin tərəfindədir və elə ona görə də Çənlibelə gəlib çıxır, lakin onun sənəti - funksiyası elədir ki, el-el, oba-oba gəzir (bu missiya da aşığa ozandan keçir), dünyanı görür:

...Dolandım neçə oylağı,
Keçdim düzü, aşdım dağı.
Hələb qərsi, Bağdad bağı,
Döşənmiş payandaz gördüm.

Gedəndə mənə oldu tuş,
Qars, Kağızman, İstanbul, Muş,
Çanaqqala, Sanqamış -
İgidlərin şahbaz gördüm.

Alaçalardan aşanda,
Ərzurumu dolaşanda,
Qdınımlortək savaşanda
Gözü qanlı, xırsız gördüm...

Aşiq Cünunun gəzdiyi, gördüyü bu yerlər, əslində, təxminən Koroğlunun at oynatdığı yerlərdir.

...Və Koroğlunun məlum olduğu kimi, özü də aşıqdır, lakin Aşiq Cünundan fərqli olaraq, Koroğlunun aşıqlığı onun üçün sənət deyil, mənəvi-aqli keyfiyyətdir... "Koroğlunu çəb məclisə apardı-lar. Amma baxdılar ki, bu aşiq heç onlar görünüşü deyil. Boy uca, kürəklər enli, süysün elədi ki, kəl süysünü kimi. Boyunun əti girdin-girdin, biğlər kələ buynuzu kimi. Sirindən, sifətindən zəhm tökülür. Məclisdəki paşalardan biri dedi:

Aşiq, hara aşığısan?

Koroğlu dedi:

- Qafın anrı taymdanam, ağrın alım!"

Koroğlu zahirən aşığa oxşamasa da, daxilən fitrətən aşıqdır və heç də təsadüfi deyil ki, dəlillərlə onun arasında inciklik yaranıb hamıdan bezəndə "aşıqlığım bədi mənə, şad ol, könül, nə məlulsan?" deyər özüne "təskinlik verirli".

Koroğlunun yaxın dostlarından biri də Xoca Əzizdir...

Xoca Əziz də Aşiq Cünun kimi çətin günün dostudur.

..."Xoca Əziz gördü nə?.. Tutulan Eyvazdı, Dəmirçioğludu, bir də Bəlli Əhməddi. Dünya-ələm Xoca Əzizin gözündə qaraldı. Dedi: "Ey dadi-bidad! Bu zalım oğlu-zalım uşaqları öldürəcək." Qaldı mat-məttətki: "Nə təhər ələyim. Mənim burada əlimdən bir iş gəlməyəcək. Ticarət deyil ki, min dəne Bağdad tacirini bir xoruza yük ələyim..." Lakin Xoca Əziz çıxış yolu tapır və Koroğluya xəbər verib, dəlilərin xilas edilməsinə nail olur.

"Koroğlu"da tacir təfəkkürü, bəzircan düşüncəsi ilə bağlı obrazlar, ifadələr, demək olar ki, fəal şəkildə işlənilir, məsələn:

Meydanda igidlİK satdı,
Gdlmədi, günü yubatdı...

Yaxud:

Bir qulun qaçıbdı, adı İmirzd,
Verməzdim əllyə, altmışa, yüzə,
Varını, yoxunu tÖKÜn Təbrizd,
Ddyərd-ddymdzə satın, gətirin.

Yaxud da:

Qddəm qoyub hrdən-hrdən yerişlər,
Bu qılıqda çodar olmaz, hay olmaz.

Beş-beş verər, ona beş-on beş bağışlar,
Bu qılıqda çodar olmaz, hay olmaz.

Ticarət düşüncəsinin intibah dövründə milli ictimai təfəkkürdə bu cür fəallığı, artıq qeyd olunduğu kimi, tacir sükunət cəmiyyətdəki mövqeyi ilə bağlı idi.

Lakin "Koroğlu"da Xoca Əziz tacir-bəzircan sinfinin yeganə nümayəndəsi deyil - Əhməd tacirbaşı da onlardandır, ancaq bir fərqi var ki, Xoca Əzizin əlindən tacirlikdən başqa bir iş gəlmir, Əhməd tacirbaşı isə çoxbilmiş, haramzadanın biridir, nə qədər alçaq iş desən əlindən gəlir...

Fikrimizcə, Xoca Əzizin daşdığı titullar təsadüfi deyil (əks halda o da Əhməd tacirbaşı kimi ümumi titulla çıxış edərdi) - "xoca" sadəcə tacir, yaxud bəzircan deyil, dünya ilə alış-verişini başa vurmuş, ən azı ticarətdə yetkinləşmiş, yükünü tutmuş adamdır. Və "Koroğlu" formalaşdığı dövrdə yaşamış Xəstə Qasım deyəndə ki, "Xəstə Qasım günü keçmiş qocadı, gələn bəzircandı, gedən xocadı", onu nəzərdə tuturdu ki, insan bu dünyaya bəzircan kimi, yəni dünya ilə alış-veriş eləməyə gəlir, dünyadan gedəndə isə xoca kimi, yəni alış-verişdən qazandıqları ilə gedir.

Koroğlunun dostu Xoca Əziz də bəzircanlığın yüksək mərhələsinə qalxmış, doyuş, müdrik adamdır...

Koroğlu nə qədər güclü olsa da, fəlan özündən daha güclü bir sosial-əxlaqi sistemə qarşı durur: buraya xotkar, şah, paşalar, xanlar və onların ətrafında dolaşanlar daxildir ki, dastanda həmin adamların, demək olar ki, hamısı yalnız Koroğlunun deyil, haq-qın-ədələtin də düşmənləri kimi təqdim edirlər. Əlbəttə, "Koroğ-lu"nun məlum dövrdə bütünlüklə sinfi mübarizəni əks etdirən bir əsər olduğunu söyləyən sovet folklorşünaslığının həmin məşhur mülahizəsi köhnəlmişdir - Koroğlunu qeyd-şərtsiz "əməkçi xalqın münayədəsi, sultanların, şahların, xan və bəylərin bərişməz düşməni" elan etmək də, yəqin ki, məsələyə elmi yox, siyasi-ideoloji münasibətin nəticəsidir... Əslində isə, Koroğlu namərdliyin, müxənnətliyin və haqsızlığın düşmənidir - o, hər şeydən əvvəl, gözləri kor edilmiş atasının qisasını alır (birinci Həsən xandan, sonra isə Həsən paşadan), Nigar xanımı gətirib xotkarla (Türkiyə sultanı ilə) düşmən olur (gözündüyü kimi, burada da şəxsi münasibət ön plandadır, padşahın (İran şahının) ona etmək istədiyi namərdliyə dözə bilmir (qibleyi-ələm qoşun göndərmiş ki, Koroğlunu tutub öldürsünlər, zənəni də aparıb ona çatdırınlar). Və nəhayət,

digər çoxsaylı münacişlər gəlir ki, bunların hamısı törəmədir (həmin törəmə imkanı qeyri-məhdudur).

Koroğlunu təhdid edən düşmənlərin namərdi mərdindən çoxdur, ancaq mərdi də var - onların biri Təkə-Türkmən elindən olan Ərəb Reyhandır... "Ərəb Reyhan atını cövləna gözdürüb Koroğlunun üstünə sürdü. Dava başlandı. Yetmiş yeddi fəndin hamısını işlətdilər. Amma heç biri o birinə dov gələ bilmədi. Nə qılncdan kar aşmadı, nə nizadən iş çıxmadı, nə əmuddan murad hasıl olmadı. Axırda Koroğlu qəzəblənib atdan düşdü. Paltarının etəklərini belinə sancdı. Qollarını çırmadı, meydanda gərdiş oləməyə başladı. Ərəb Reyhan da atdan düşdü, güşt başlandı. Gah onun dizləri meydanı kotan kimi sökürdü, gah bunun dizləri. Koroğlu gördü, yox, Ərəb Reyhan da balaca canavar deyil. Axırda qəzəblənib elə bir dəli nəşə çəkdi ki, dağ-daş səşə gəldi. Ərəb Reyhanın adamları hamısı qırğı görmüş cücə kimi qaçıb dağıldılar. Koroğlu onu başına qaldırıb yərə vurdu. Sinəsinə çöküb, xəncəri boğazına dayadı. Ərəb Reyhan bir dəfə də olsun nə dindi, nə səşini çıxartdı, nə də aman istədi..."

Ərəb Reyhan Dəli Həsən, yaxud Giziroğlu Mustafa bəy kimi Koroğlunun dostuna çevrilə bilmir, halbuki Koroğlu ilə Ərəb Reyhan arasında düşmənçilik üçün elə bir səbəb yoxdur; yalnız o var KI, Təkə-Türkməndə hələ indiyə kimi onun sözünün qabağında söz deyən olmayıb (Koroğlu isə Çənlibeldən gəlib Təkə-Türkməndən Eyvazı aparıb) Elə bu iddiasına görə də Ərəb Reyhan, nəticə etibarilə, Koroğluya qarşı Həsən paşanın rəhbərliyi (və xotkarın birbaşa göstərişi) ilə hazırlanan qəsdin iştirakçısına (namərdə) çevrilir, ona görə də Eyvazın əlində həlak olur.

Namərdlik, müxənnətlik və haqsızlıq - "Koroğlu"da nə qədər konkret "qəhrəmanlar"la təzahür etsə də, eyni zamanda ümumiləşir, mücərrəd obrazlar səviyyəsinə qalxır və həmin mücərrəddiyində mərdliyə, sədaqətə və haqqa qarşı durur.

...Koroğlu mərdliyi qala dünyada,
İgid görək başda sevda qaynada
Dava günü sər meydanda oynada-
Meydandan qaçana namus, ar olsun!..

Şübhəsiz, "Koroğlu" dastanındakı düşmən obrazının formalaşmasına xüsusilə XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda gedən ictimai-siyasi proseslər müəyyən təsir göstərmişdir; məlum olduğu kimi, həmin əsrlərdə Azərbaycan İrənlə Türkiyə arasında hərbi, siyasi və

ideoloji mübarizə meydanına çevrilmişdi. Get-gedə keyfiyyət həddinə gətən mənəvi-mədəni intibah isə ölkənin acınacaqlı vəziyyəti ilə barışmaq istəmir, müstəqillik ruhu aşılayır, müdaxiləyə qarşı çıxırdı... "Koroğlu" Qafin bu tərəfini anrı tərəfindən ayıranda əslində, milli ictimai təkəkkürdə müəyyənlanmış həmin təşəvvürü əks etdirirdi. "Qarı soruşdu ki:

Qonaq, sazından görürəm yanşaqsan. Amma heç bizim yerlə-rin yanşağına oxşamırsan.

Koroğlu dedi:

- Mən Qafin anrı tərəflərindənəm. Bizim yerlərin adamları elə belə olur".

"Elə ki, Aşıq Cünun əyləşdi, Məhbub xanım soruşdu:

- Aşıq, hardan gəlib haraya gedirsən? Kimin aşığısən?

- Xanım, Qafin o tərəfindənəm.

Məhbub xanım bu sözü aşıqdan eşitcək soruşdu:

- Aşıq, Koroğlunu tanıyırsən?..." Əhməd Tacirbaşı Qafin bu üzündən (Azərbaycandan) o üzünə (Ruma, yaxud Türkiyəyə) mal aparanda Koroğlu onun qarşısını kəşib deyir: "Nə qədər ki, mən sağam Qafin bu üzündən o üzünə gərək bir arşın bez də getməyə..."

Nümunələrdən artımaq da olar, lakin elə bunlar da, fikrimizcə, kifayətdir ki, dastan-epos formalaşdığı dövrdə Azərbaycanla Türkiyə arasında müəyyən sərhəd olduğu anlaşılınsın.

İrana gəldikdə isə, münasibətən Türkiyəyə nisbətən mürəkkəb, bir sıra hallarda isə hətta ziddiyyətli olduğunu görürük - Koroğlu da bəzən "saluban gedərəm mülki-İrana, ollam Əli qullarının yekrangı" deyir, bəzən də İrana qarşı durur (həmin ziddiyyət, Azərbaycanın o zamanı siyasi-ictimai mövqeyinin nəticəsidir).

Və "Koroğlu"da düşmən obrazının genişplanlılığı məşhur "müxənnət ÖLKƏSİ" ifadəsindən də görünür:

Cəfər paşa, bu gün qisas gündür,
Müxənnət ölkəsi gdrək talanal..
Mərd igidlər qovğa günü düşəndə
Şərbət deyib, öz qanını yalana.

"Koroğlu"nun olduqca mükəmməl və mükəmməl olduğu qədər də elastik strukturu vardır - artıq qeyd edildiyi kimi, dastandakı bütün əhvalatlar onun baş qəhrəmanının fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Azərbaycan "Koroğlu"sunu toplayıb nəşr etdirən - A.Xodxko, H.Əlizadə, xüsusilə M.H.Təhməşib dastanın nə qədər mükəmməl

şəkilə ortaya çıxmasına çalışsalar da, bu cəhd nəticəsiz qalmışdır, çünki "Koroğlu"nun mövcud olmuş süjetlərinin, yaxud qollarının hamısını bir yerə toplamaq, prantik olaraq qeyri-mümkündür. Əvvəla, eposun xüsusilə XVII-XVIII əsrlərdə müəyyənləşmiş bir sıra süjet və epizodları yazıya alınmadan unudulmuş (yalnız şer nümunələri qalmışdır), ikinci tərəfdən, bəzi süjetlər, yaxud qollar daha geniş yayılmış, həm Kamilləşmiş, həm də populyarlıq qazanmışdır (əksinə, bəzi qollar ancaq bu və ya digər aşığın repertuarında mühafizə olunmuşdur), nəhayət, bir sıra süjetlərin ayrı-ayrı epizodları bir-birinə qarışmış, çarpazlaşmış, müxtəlif qolların onlarla variantları meydana çıxmışdır ki, bütün bunlar Azərbaycan "Koroğlu"sunun vahid elmi-tənqidi mətnini hazırlamaq işini həmişə çətinləşdirmişdir. La-kin bu cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan "Koroğlu"su variantları ilə birlikdə bütöv bir sistem təşkil edir.

Epos-dastanın strukturundakı elastiklik həm diaxron, həm də sinxron baxımdan özünü göstərir:

a) sinxron baxımdan-bu və ya digər süjet, epizod mövcud olur, gələ-gələ ya məzmun, ya da formaca dəyişir və ya tamamilə arxakləşib unudulur, yaxud yeni süjet, epizod təşəkkül tapıb müəyyənləşir;

b) sinxron baxımdan - müxtəlif aşıqlar eyni zamanda dastanın müxtəlif süjetlərini, epizodlarını ifa edirlər, intensiv variantlaşma gedir və variant çoxluğu çarpazlaşmaya imkan verir.

"Koroğlu"nun süjet, yaxud qollarını əsas süjet xəttinə münasibətinə görə iki səviyyədə nəzərdən keçirmək mümkündür:

1. Bilavasitə əsas süjet xətti ilə bağlı olub, bir növ, sintaqmatik xarakter daşıyan süjetlər, yaxud qollar: "Alı kişi", "Koroğlu ilə Dəli Həsən", "Koroğlunun İstanbul səfəri", "Eyvazın Çənlibelə gətirilməsi", "Həsən paşanın Çənlibelə gəlməsi...", "Koroğlunun qocalığı".

2. Əsas süjet xəttindən kənara çıxıb bir növ paradiqmatik xarakter daşıyan süjet, yaxud qollar: "Dəmirçiöğlunun Çənlibelə gəlməsi", "Koroğlunun Bağdad səfəri" (yaxud "Durna teli"), "Düratın itməsi", "Koroğlunun Dərbənd səfəri"...

Birinci səviyyəyə nisbətən ikinci səviyyə daha elastikdir və görünür, xüsusilə XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində xalq aşığılar dastanı daha çox ikinci səviyyədə genişləndirmiş, həmin səviyyədəki axtarışları əks etdirən "Koroğlunun Quba səfəri", "Misri qılıncın oğurlanması", "Mərcan xanımın Çənlibelə gəlməsi", "Koroğlunun

Şirvan səfəri", "Koroğlunun Türkünstan səfəri" və s. kimi süjet-qollar aşkara çıxarılmış, bəziləri nəşr edilmişdir.

Azərbaycan "Koroğlu"sunun iyirmi beşdən artıq (müxtəlif variantlarını çıxmaq şərti ilə) qolu üzərində ix boyu, çox böyük improvizasiya, ictimai-estetik aparılmış müşahidələr epos-dastanın, mövcud olduğu tarsifarişə uyğun yeni qollar vermək imkanına malik olduğunu göstərir.

"Koroğlu" eposu Azərbaycan (intibah!) milli təfəkkürünün bədii-estetik gücünü, geniş mənada poetikasını (poetik əsaslarını!) əks etdirir. Burada formal baxımdan nağıl-dastan təhkiyəsi, dialoqlar və müxtəlif formalı aşiq şerləri bir-birini əvəz edir.

Nağıl-dastan təhkiyəsi (qeyd edək ki, Azərbaycanın bəzi yerlərində "Koroğlu" dastanı əvəzinə "Koroğlunun nağılı" ifadəsi də işlənmişdir) eposun əsas ifadə formasıdır, hətta deyək ki, "Alı kişi" qolu əsasən nağıl-dastan təhkiyəsidən ibarətdir, digər qollarda da başlıca informasiyanı məhz həmin təhkiyə verir:

"...Həsən paşa xotkarın sağ əli idi. Həmişə onun əziz günlərində süfrəsinin başında oturardı. Ağır günlərində də yastığının dibini kəsərdi. Özü də həm paşa idi, həm də bacarıqlı qoşun böyüyü idi. Dava dəsğahının min bir fənd-felini sinədəftər eləmişdi. İndiyə kimi xotkar onu hansı qulluğa buyurmuşdusa, birə-beş yerinə yetirmişdi.

Qərəz, Həsən paşa da bu məclisdə idi. Elə ki, səs-küy qalxdı, xotkar fikir verib gördü ki, bu danışanların heç biri qoşun çəkib Koroğlunun üstünə getmək fikrində deyil, hamı ondan qorxur. Elə bir təhər eləmək istəyirlər ki, ilam Seyid Əhməd əli ilə tutalar".

Azərbaycan dastanları üçün səciyyəvi olan bir sıra nağıl-dastan formulları "Koroğlu" təhkiyəsi üçün də xarakterikdir; məsələn: "Günlərin bir günü...", "Dəli Həsən bir Koroğluya baxdı, bir dönüb başının adamlarına baxdı...", "Az getdi, çox dayandı, çox getdi, az dayandı, bir cümə günü gəlib İstanbula çatdı; Qərəz, gecəni yatdılar, səhər oldu...", "Koroğlu bir Nigara baxdı, bir dəlillərə baxdı, ürəyi telləndi...", "Deyirlər ki, bu dəfə Koroğlunun yolu Naxçıvan şəhərinə düşdü...", "İndi bunlar burda qalsınlar, eşit Dəmirçiöğlundən: Az getdi, çox dayandı, çox getdi az dayandı, yolda yel oldu əsdi, bulaqda mənzil kəsdi, günlərin bir günü gəlib Çardaqlı Çənlibelə çatdı; Bunlar burda deyib eşitməkdə olsunlar, sənə kimdən deyim, Cəfər paşadan: İndi Cəfər paşanı qarın ağrısında qoyaq, görək Aşiq Cünunun işi necə oldu; Elə ki, söz tamam oldu...", "Ustad deyir ki,...", "Sözla dediyi kimi, sözlə də dedi ki...", "Bunu deyib...", "Qərəz uzun baş ağrısı olmasın; Söz tamama yetişdi;

Koroğlu oxumağında olsun, paşa qulaq asmağında, dəlilər də gözləməyində, sənə kimdən deyim, kimdən deyim, Giziroğlu Mustafa bəydan", "...Düşdü yolun ağına, payı-piyada günə bir mənzil, təzyimənzil, orda ayla-illə, burda müxtəsər dillə..."", "Az getdi, çox getdi, gecəni gündüzə qatdı, gündüzü gecəyə qatdı, özünü Toqat şəhərinə yetirdi; Koroğlu ayaqdan geyindi başdan qıfıllandı, başdan geyindi, ayaqdan qıfıllandı; Qərəz, Koroğlu öyrənməlisini öyrəndi, bilməlisini bildi; Baxdı ki, bir toydu, bir toydu, gəl görəsən" və s. və i.

Həmin formullar "Koroğlu"da, nümunələrdən də görüldüyü kimi, geniş linqvostilistik variantlara malikdir və eyni zamanda buraya dastanı ifa edən aşığın yeri gəldikcə dinləyicilərə müraciətlərini də daxil etmək lazım gəlir.

"Koroğlu"nın nəsrində təhkiyəni çox zaman o qədər də gərgin dramatik-psixoloji məzmun daşımayan, daha çox təhkiyədəki informasiyanı davam etdirən, müəyyən qədər qüvvətləndirici diaoloqlar tamamlayır:

"Dəlilər düşməne elə bir hay verdilər ki, bir nəfər də olsun padşah qoşunundan salamat qurtarıb qayıda bilmədi. Elə ki, dava qurtardı, dəlilər hamısı gəldi, Koroğlu atın başını çevirdi ki, Çənlibelə qalxсын, Aşıq Cünun əl atıb yapışdı Qıratın yüyənindən, Koroğlu dayandı, dəlilər də dayandılar. Aşıq Cünun sözə başladı. Dedi:

- Koroğlu, bu neçə vaxt idi ki, dəliləri başından dağıtmışdın. Koroğluluğu yerə qoymuşdun. De görüm, indi nə fikirdəsən? Gene də tək qalmaq istəyirsən, ya dəliləri yanında saxlayırsan?

Koroğlu dedi:

- Yox, Aşıq Cünun! Düzdü, mən Koroğluluqdan əl çəkmişdim. Amma baxıram ki, bu, olan iş deyil. Nə qədər ki, xotkarlar, padşahlar, paşalar, xanlar bu namərd dünyada ağalığ eləyirlər, mən Koroğluluğu yerə qoya bilməyəcəyəm.

Onda üzünü dəlillərə tutdu, dedi:

- Nə qədər ki, onlar var, biz də varıql.."

Epos-dastan bədii cəhətdən mükəmməlliyində, psixoloji-estetik enerjisinin təzahüründə aşıq şerləri (gəraylılar, qoşmalar, təcnislər, varsağılar, cığalı qoşmalar və s.) mühüm rol oynayır - onların mütləq əksəriyyəti Koroğlunun adından söylənilir (elə buna görə də, belə bir mülahizə var ki, Koroğlu adlı xalq qəhrəmanı ilə yanaşı, həmin adda xalq aşığı da olmuşdur); bir sıra əlyazmalarında əks olunmuş, Koroğluya məxsus şerlər də mövcuddur, lakin həmin şerlərin çoxuna dastanın məlum variantlarından heç birində təsadüf

olunmur.

Koroğluya məxsus (daha doğrusu, son bəndində Koroğlunun adı çəkilən) aşıq şerlərinin bir qismi vaxtilə mövcud olmuş süjetlərdən, qollardan düşüb qalmışsa, görünür, bir qismi də ya Koroğlu adlı aşıq, ya da Koroğlunun adı ilə digər xalq aşıqları tərəfindən müstəqil olaraq yaradılmış, milli epos təfəkkürünün özünəməxsus təzahür aktı, tipi olmuşdur - məsələn:

Üç yaşından beş yaşına varanda
Yenicə açılan gülə bənzərsən,
Beş yaşından on yaşına varanda
Aridən saçılmış bala bənzərsən.

On dördündə sevda enər başına,
On beşində yavan girər duşuna,
Çünki yetdin iyirmi dörd yaşına,
Boz-bulanıq axan selə bənzərsən.

Otuzunda kəklik kimi səkərsən,
İyidlək eləyib qanlar tökərsən,
Qırxında sən əl haramdan çəkərsən,
Sonası ovlanmış gölə bənzərsən.

Əllisində əlif qəddin çəkilər,
Altmışında ön dişlərin tökülər,
Yetmişində qəddin, belin bükülər,
Karvanı kəsilmiş yola bənzərsən.

Səksəndə sinir yenər dizinə,
Doxsanında qubar qonar gözünə,
Koroğlu der, çünki yetdin yüzünə,
Uca dağ başında nola bənzərsən.

Koroğlu adından deyilmiş, yaxud yazıya alınmış (Ə.Qaracadağının XIX əsrin əvvəllərinə aid "şerlər məcmuəsi"ndə) bu qoşma epos-dastanın hər hansı süjeti, epizodu ilə, çətin ki, bilavasitə əlaqədar olsun, lakin burada əksini tapmış ideya-məzmun bütövlükdə "Koroğlu"nın özünü yetirmiş intibah təfəkkürünün məhsuludur.

Bununla belə,, epos-dastanın elə qoşmaları da vardır ki, Koroğ-

lunun xarakterinin, psixologiyasının, yaxud konkret məqamda ki ovqatın bilavasitə təzahürüdür - buraya xüsusilə döyüşə çağırın "Hoydu, dəlilərim, hoydu!" tipli şerlər daxildir:

Hoydu, dəlilərim, hoydu,
Yeriyn meydan üstünə.
Havadakı şahin kimi,
Tökülün al qan üstünə!

Qoyun bədöylər kişnəsin,
Misri qılınclar işləsin,
Kimi tənab qılınclasın,
Kiminiz düşmən üstünə!

Koroğlu çəkər haşanı,
Bəylər eylər tamaşanı,
Mən özüm Aslan paşanı...
Hərəniz bir xan üstünə!

... "Koroğlu bir dəli nəre çəkib" bu aşıq qoşmasını oxuyur, yəni həmin qoşma dastanda Koroğluya aid xarakterik bir əlamət kimi obrazlaşmış "nərə"nin davamıdır.

Hələ qədim türklər döyüşə girərkən bərkədən qışqırır, hay-küy salar, düşməni qorxudardılar, bu ənənə monqol-tatar qoşununda da davam edirdi (təxminən "ural" çəkmək şəklində), XVI əsrdən sonra özünü düşmən qoşununa vuran igidin nəre çəkməsi (Hoy! hoy! Hoy... Haa! Haa! Hahaal.. Hey! Hey! Hey!.. və s.) barədə müxtəlif mənbələrdə geniş bəhs olunur - Koroğlunun nəresi isə daha dəhşətlidir, allah vergisidir...

"Hoydu, dəlilərim, hoydu!" tipli qoşmalarla yanaşı hərbə-zorbalar da diqqəti çəkir.

"Koroğlu"da hərbə-zorbalar eposun və onun qəhrəmanının xarakterindən irəli gələrək, əsərin poetik tipologiyasına əsaslı təsir göstərəcək səviyyədədir; həmin hərbə-zorbaların, demək olar ki, hamısı Koroğlunun dilindən söylənilir və böyük təsir gücünə, dastanın poetik intonasiyasında xüsusi mövqeyə malikdir. Məsələn, Koroğlu Dəli Həsənə belə bir hərbə-zorba gəlir:

Qıratı gətirdim cövlana, indi
Varsa igidlərin meydana gəlsin!..

Görsün mən dəlinin indi gücünü,
Boyansın əndamı al qana, gəlsin!..

Qorxum yox paşadan, sultandan, xandan,
Gəlsin mənəm deyən, keçirdim sandan,
Ətlər daldalanıb qorxmasın qandan,
At sürsün, qovğaya mərdana gəlsin!..

Koroğlu əylməz yağıya, yada
Mərdin əskik olmaz başından qada,
Nərələr çəkərəm mən bu dünyada,
Göstərrəm məhşəri düşməna, gəlsin!..

Epos-dastanda əsas yeri döyüşkən əhval-ruhiyyəli qoşmalar tutsa da, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, qəhrəmanların, xüsusilə baş qəhrəmanın psixoloji ovqatını əks etdirən xalq şerləri də müəyyən mövqeyə malikdir:

Gəlhagəl, paşanın qızı,
Gəldincən gözlərəm səni,
Sabah çıxan dan ulduzu,
Çıxıncan gözlərəm səni.

Qdbrimi qaz qatı-qatı,
Üstümdə bəzdt Qıratı,
Axır bir gün qiyamatı
Oluncan gözlərəm səni.

Koroğlunun yarı göyçək,
Ağ üzünə töküüb birçək,
Mədəd eylə, bir əncam çək,
Çəkincən gözlərəm səni.

Eposun baş qəhrəmanının igidliyi, mərdliyi, cəngavərliyi ilə yanaşı incəruhluluğu, həssaslığı, bir sözlə, zəngin daxili dünyası bu və buna bənzər lirik-psixoloji məqamlarda özünün aydın ifadəsini tapır...

"...Koroğlu baxdı ki, Eyvaz hələ heç ata minməyib. Heç deyəsən, minmək fikrində də deyil. Soruşdu ki:

- Eyvaz, nə gözləyirsən? Niyə minmirsən?

- Eyvaz cavab vermədi. Koroğlu bir də soruşdu. Eyvaz yenə də

cavab vermədi. Koroğlu üçüncü dəfə soruşanda Eyvaz sazı götürdü. Gözlərini dolandırıb, bir də ətrafa baxdı, dedi:

Uca dağlar başında,
Ala-dəmgil görünür.
Mənim bu dəli könlümə
Bir alagöz yar görünür.

Göründü dostumun kəndi,
Əməydim ləbindən qəndi,
Açıldı köksünün bəndi,
Qoynunda cüt nar görünür.

Koroğlu dönüb Eyvazın baxdığı fə baxanda nə gördü? Gördü Hürü xanım qulac saçları töküüb gərdəninə, boynunu qoyub çiyinə, elə baxır, elə baxır, elə bil bir dənə yaralı ceyrandı. Koroğlu məsələni başa düşdü. Elə bu fikirdə idi ki, nə eləsin, Eyvaz aldı sözün o bir xanəsinə, dedi:

Mən Eyvazam, dözəmmərəm,
Al geyinib bəzəmmərəm.
Çənlibəldə gəzəmmərəm,
Dünya mənə dar görünür.

Məsələ Koroğlu üçün lap aydın oldu. Day fikirləşməyə yer qalmadı. Ata bir qırmanç vurdu, Hürünü yanına çatanda əlini uzadıb dıx götürdü, qoydu tərkinə, düzəldi yola. Eyvaz da qalxıb atı mindi..."

"Koroğlu"nun poetik strukturca mükəmməlliyini, elastikliyi-ni, intonasiyaca harmonikliyi-ni şərtləndirən səbəblərdən biri epos dastanının təşəkkül tapıb formalaşdığı dildir - milli intibah dövrünün zəngin ifadə nişanlarını özündə ehtiva etmiş Azərbaycan türkcəsidir, onun (Azərbaycan türkcəsinin) XVII-XVIII əsrlərdə özünü xüsusi şəkildə göstərən improvizasiya potensialıdır ki, bu barədə öləri də olsa, ayrıca danışmağa ehtiyac hiss edilir.

"Koroğlu" formalaşdığı dövrün Azərbaycan türkcəsinə məxsus bir sıra xüsusiyyətlərini nümayiş etdirir - dastanda Koroğlunun özünü məhz Azərbaycan türkcəsində danışdığını, hətta ona yaxın olan Türkiyə türkcəsinə yaxşı bilmədiyini göstərən maraqlı bir fakt - epizod mövcuddur:

...İstanbula gələn Koroğlu bir əfəndiyə xotkarın dilindən bir namə yazdırmaq istəyir ki, "bu naməni sənə verən adam mənim çavuşumdur. Mənim barigahımda mənə olan hörmət gərək ona da ola. Lakin əfəndi Koroğlunun "dolaşq adam" olduğunu görüb, ayrı şey yazır: "Nigar xanım, bu adam quldurdu. Oraya çatcaq tutub asdırarsan!" Koroğlu, əfəndinin gözləmədiyində halda, Kağızı alıb baxır və deyir: "Sən elə bilmə ki, mən savadsızam. Mən dedim sən yazasan ki, sizin dilinizdə olsun. Al düzəlt!"

Koroğlu "sizin dilinizdə" dedikdə Türkiyə türkcəsinin İstanbul şivəsini nəzərdə tuturdu... Öz dili isə, heç şübhəsiz, Azərbaycan "Koroğlu"sunun dili - Azərbaycan türkcəsi idi.

"Koroğlu"nun dili sadəcə xalq danışq dili deyildir-xalq danışq dilinə əsaslanan, xüsusi üslub tipologiyası ilə seçilən folklor (daha dəqiq desək, aşiq!) dilidir ki, o zəngin linqvopoetik ifadə imکانlarına malikdir. Bu baxımdan bir sıra dil - məqam fiqurlarını nəzərdən keçirək. Onlardan biri müqayisədir...

Müqayisə Azərbaycan, ümumən türk dastan-eposları üçün olduqca səciyyəvidir və həmin müqayisələrdə əsərin yaranıb formalaşdığı dövrün bədii zövqü, estetik xarakteri təzahür edir - "Koroğlu"dakı müqayisələr (geniş mənada metaforlaşdırma) "Kitabi-Dədə Qorqud"da olduğu kimi, realistdir; məsələn: Yarpaq kimi baş bədənnən tökərəm; çay kimi coşmuzam; Çənlibel üstündə ərəmiş nərşən; Eyvazım bənzər laçına; Dava günü qızmış nərđi; Bu gələn Eyvaz, bu gələn; belə baxanda gördü Bağdad bağlarında xurmanın sayı var, amma dəlilərin sayı yoxdu; şir kimi qızaram meydan içində, Təpinib bağırı yararam, paşa; Dumantək yurduunu, yuvanı bürür, Tamam dağı, daşı yararam, paşa; Bilmirəm baharam, yoxsa ki, qışam, Qorx o zamandan ki, qaynayam, coşam, Qırılmaz qayayam, tərşənməz daşam, Fərhad külüngünü çala qoymaram; Adlı-sanlı dəlilər hamısı yan-yana düzülüb, qurbanlıq mal kimi yatır; Tökülübü qaş-qabağın, Boranımı, qışdımı nədi?; Koroğluyam, qoç oğluyam, qoçam mən; Havada dövr edən tərşan quşam mən. Sarlar şıkarımı ala qoymaram, Çaqqal əniyi qurd olmaz, Yənə qurd oğlu qurd olu; Çənlibəldən səni deyib gəlmişəm, Ala gözlüm, qız birçəklim, Qırat, gəl!; Paşa, Koroğluya kələ-kələlər nə eləyə bilib ki, sənin kimi kərtənkələlər nə eləsin? Hansı igidin sonu yoxdu. Ocaq yanar, daş cingildər; Sinasi dəşəkdi, məməsi balıq; Qarşu yatan qarlı dağlar baxar qarına gümrənər, İgid hiecan çəkər, ölməz, baxar yarına, gümrənər; Baylər, biz səhra qurduyuq, Quzu qapmaq işimiz və s. və i.ə. "Koroğlu"da baş qəhrəman, onun dəliləri, hətta müsəbt

mənada düşmənləri qurda bənzədilər ki, bu müqayisənin dərin tarixi-mifoloji kökləri vardır:

Koroğlu deyiləm, ona timsalam,
Həm Rüstəmi-Zalam, həmi Salsalam,
Neçd xotkarları taxtından salam,
Qənimlər üstündə ulayan mənəm.

Yaxud:

Bir ac qurdam, gəldim bura,
Əyri qılinc boynun vura...

Yaxud da:

Osmanlı qoşunu gəlir qurd kimi,
Var get, acəm oğlu, durma bu yerdə..

“Koroğlu”dakı müqayisə - metaforlaşdırma sənətkarlığının yüksəkliyini “düşmənin gəldiyi” məlumatını vermək üçün işlədilən aşağıdakı bənzətmə-obraz da təsdiq edir:

Dağlara düşüb alaça,
Payızdımı, yazdımı ola?
Deydən qurd-quş hərlənin,
Qarğadımı, qazdımı ola?..

Dastanın dilindəki poetik nəfəs genişliyi, improvizatorluq həmin dastanı yaradan xalqın dil-üslub (və təbii ki, ədəbi-estetik təfəkkür) axtarışlarının hansı səviyyədə, hansı metaforik düşüncə tipologiyasında getdiyini göstərir - həm uğurları, həm də necə deyirlər, qüsurları görməyə imkan verir.

“Koroğlu”da elə uğurlu təsvirlər işlənir ki, onlar hər hansı personajın xarakterini təfsilata yer vermədən aydın şəkildə müəyyənləşdirir. Məsələn “...Keçəl Həmzə sayılmayan, urvatı olmayan bir adam idi. Məclisə qoymazdılar ki, başmaq oğurlayar, tövləyə qoymazdılar ki, quşqun oğurlayar. Keçəl Həmzə keyf məclisi başlananda gəlib bir təhər özünü salmışdı içəriyə ki, qarnını doyursun...” “Keçəl Həmzə çarığının geydi, patavasını bərkitti, dəstərxanına bir-iki çörək qoyub belinə bağladı, düşdü yolun ağına...” “...Bunu deyib Keçəl

Həmzə elə ağladı, elə ağladı ki, gözünün yaşını bildir-bıldır tökdü. Koroğlunun Keçələ yazığı gəldi”.

Yaxud:

“Koroğlu Qıratın nalbəndini qabağına çəkəndə Dəmirçioğlu dükənin içində idi. Baxdı ki, atasının yanına bir müştəri gəlib, paltarından çodara oxşayır, amma sir-sifəti lap pəhləvan sir-sifətidir. Dəmirçioglunun müştəriyə quşu qondu. Amma elə ki, Koroğlu başladı nalbəndlə zarafət eləməyə, nalları əzib geri qaytarmağa, Dəmirçiogluna xoş gəlmədi. Bir istədi ki, çıxıb onun cavabını versin, sonra “lənət şeytana” deyib gözlədi ki, görsün işin axırı nə olur”.

Yaxud da:

Axır acəl gəldi, yetdi, hay, haray!..
Çəkdiyim qovğalar bitdi, hay, haray!..
Tüfəng çıxdı, mərdlik getdi, hay, haray!..
Mənmi qocalmışam, ya zamanəmi?..

“Koroğlu” dastanı təşəkkül tapdığı dövrdən bu günə qədər Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının (xüsusilə aşıq sənətinin) möhtəşəm əsərlərindən biri kimi, milli mədəniyyətin etnik əsaslar üzərində daha möhkəm dayanmasında, inkişaf edib zənginləşməsində heç bir digər əsərlə müqayisəyə gəlməyən bir ictimai-estetik mövqeyə, nüfuza malik olmuşdur.

KOROĞLUNUN QOCALIĞI

Koroğlu qocalmışdı. Dəlilər başından dağılmışdı. Davadan, vuruşdan yorulmuşdu. Yanında birçə vəfalı ala göz Nigar qalmışdı.

Bir yaz günü idi. Koroğlu paslı Misri qılıncı belinə bağlayıb Nigarı da yanına alıb piyada harayasa gedirdi. Baxdı yolun qırağında bir kişi bir cüt öküz otarır. Amma Kİşinin çiyində yarı taxta, yarı dəmir bir şey var. Kişinin yanına gəlib soruşdu:

- Ay kişi bu nədi çiyinə neçiribsen? Kişi dedi:
- Bu tüfəngdi.
- Tüfəng nədi?
- Bunun içində güllə olur. Adama, heyvana dəyəndə öldürür.

Koroğlu kişinin sözünə inanmadı. Tutdu yaxasından ki, vur mənə görək necə öldürür?

Kişi vurmaq istəmədi. Axırı çox deyişmədən sonra Koroğlu kişiye dedi:

- İndi ki, belə oldu, al bu qan bahası, at öküzlərə görüm necə öldürəcək.

Kişi gördü Koroğlu əl çəkən bəla deyil. Axırda tüfəngini çəkib öküzün birini nişan aldı. Tüfəng açılan kimi öküz yerə yıxıldı.

Koroğlu gördü öküz doğrudan da öldü. Götürüb bir tüfəngin ora-burasına baxdı, sonra sazı bağına basıb görək nə dedi:

Titrəyir əllərim, tor görür gözüm,
Mənmi qocalmışam, ya zəmanəmi?
Dolaşmır dəhanda söhbətim, sözüm,
Mənmi qocalmışam, ya zəmanəmi?

Tutulur məclisdə iyidin yası,
Kar görmür qılıncı, polad libası.
Gəlib bic əyyamı, namərd dünyası,
Mənmi qocalmışam, ya zəmanəmi?

Belə zaman hara, qoç iyit hara,
Mərdləri çəkirlər namərdlər dara,
Baş əyib laçınlar, tərhanlar sara,
Mənmi qocalmışam, ya zəmanəmi?

Axır əcəl gəldi, yetdi hay, haray!
Çəkdiyən qovğalar bitdi hay, haray!

Tüfəng çıxdı, mərdlik getdi hay, haray!
Mənmi qocalmışam, ya zəmanəmi?

Koroğluyam, Qırat üstə gəzərdim,
Müxənnətlər başm vurub əzərdim,
Nərələr çəkərdim, səflər pozardım
Mənmi qocalmışam, ya zəmanəmi?

Deyirlər, Koroğlu sözün tamam ələyəndən sonra Misri qılıncı belindən açıb yerə tulladı. Dedi:

- Namərd əyyamıdı. Daha mən Koroğluluğumu yerə qoydum.

Nigar Koroğlunun gözünü oğurlayıb Misri qılıncı götürüb gizlətdi. Koroğlu Nigar ilə bərabər ordan yola düşdülər. O gün axşama qədər yol getdilər. Axşam vaxtı bir şəhərə çatdılar. Şəhərdə onları qonaq ələyənlər olmadı. Axırda naçar qalib bir uca imarətin dibində ge-cələməli oldular. Gecədən xeyli Keçmişdi bir də baxdılar bunu yeddi yaraxlı adam gizlənə-gizlənə gəlib imarətin üstünə çıxdılar.

Sən demə bu imarət Alı paşanın xəzinəsi imiş. O oğrular da xəzinəni yarmağa gəlibləmiş. Koroğlu fikir verib gördü bunlar damın üstünə söküb içəri girdilər. Xəzinəni yarıb yüklərini tutub getməK istəyəndə Koroğlu qalxıb başlarının üstünü aldı Kİ:

- Nəçisiniz? Gecə vaxtı burda nə gəzirsiniz? Oğrular əKİlməK istədilər.

Koroğlu onları tərpənməyə qoymadı. Tutub hamısının əl-ayağına bağladı, yerə uzatdı ki:

- Kişi mərd olar. Oğurluq it peşəsidir. Padşahlara ədəvətiniz var, dava ələyin, açıq meydanda mərdi-mərdənə savaşı, sonra xəzinəsi də sizə halaldı. Yoxsa ki, gecə oğurluq ələməyin!

Oğrular nə qədər ona pul, qızıl vəd verdilərsə Koroğlu razı olmayıb dedi:

- Yox, mən bir mərd adamam. Belə alçaq işləri görə bilmərəm. Siz kişi deyilsiniz, kişilərin adlarını batırırsınız.

Qərəz, çox baş ağrısı olmasın, elə ki, səhə açıldı, xəzinəçi gəlib əhvalatı belə görəndə qaçıb Xotıcarə xəbər verdi. Xotıcar əmr verdi. oğruları, Koroğlunu, Nigarı yanına gətirdilər. Koroğlu nə olmuşdu başdan-ayağa hamısını Xotkara danışdı. Xotıcar oğruların cəzasını verəndən sonra Koroğludan soruşdu:

- Yaxşı, qoca, bəs sən kimsən ki, mənə bu yaxşılığı ələdin? Xotkarm cavabında aldı Koroğlu, görək nə dedi:

Çənlibəldə eli olan
Düşkün Koroğlu mənəm, mən.
Başında min dəli olan,
Düşkün Koroğlu mənəm, mən.

Mərdlik işlədib bir zaman,
Nəmərdə çəkdirdim aman,
İndi əlif qəddi Kaman,
Düşkün Koroğlu mənəm, mən.

Laçın tək bərədə yatan,
Əmud vuran, şeşpər atan,
Yüz iyit qol-qola çatan,
Düşkün Koroğlu mənəm, mən.

Könlünün səməndin yoran,
Muxənnət boynunu vuran,
Mərdlər ilə dostluq quran,
Düşkün Koroğlu mənəm, mən.

Qoç Koroğlu görünməz şəh,
Eyvazından ayrı düşən,
Qürbət eldə bağıri bişən,
Düşkün Koroğlu mənəm, mən.

Xotkarın qorxudan tükləri biz-biz oldu. Başındakı tükləri o necə deyər, ayağına zalan gəlidi. Baxdı ki, illərlə axtardığı qoç Koroğlu özü-öz ayağı ilə gəlib çıxıb buraya. Bir finirləşdi əmr edib tutdursun. Ancaq Koroğludan o qədər yemişdi, onu elə tanımışdı, bildi ki, onu belə tutmaq mümkün olmayacaq. Ona görə də hiylə niqabını üzünə çəkib başladı onu aldatmağa. Üzünü Koroğluya tutdu dedi:

- Ay Koroğlu, sən mənim düşmənim, amma bu gün dostluq elədin, mərdlik işlətdin. Mən daha səni özümə düşmən bilmirəm. İndi məndən nə istəyirsən istə, bu yaxılığının əvəzində nə istəsən sənə verəcəyəm.

Koroğlu dedi:

- Mən səndən heç nə istəmirəm, məni burax gedim. Xotkar dedi:
- Koroğlu, qocalmışan, daha dağlarda Koroğluluq eləyisi deyilsən, gəl mənim yanında qal. Ölənə qədər sənə ata yerində

qulluq eləyim. Sən də mənim məsləhətçim, tədbirçim ol.

Koroğlu Xotkarın sözlərini qəbul eləmədi. Gedəsi oldu. Xotkar üzde onlara çox hörmət elədi. Koroğluya, Nigara yaxşı paltar verdirdi, hərəsinə bir at bağışladı. Koroğlu da onunla əl verib atlandı. Nigar ilə yola düşdü.

Koroğlunun getdiyi yer bəlli deyildi. Ağzı hayana gəlsə atı sürürdü. Onlar getməndə olsunlar. Sənə deyim Xotkardan. Elə Kİ, Koroğlu aralandı, Xotnar doqquz nəfər yaxşı tufəng atan çağırıb onların dalınca göndərdi ki, dağlarda, daşların arasında Nigarı Koroğlunun əlindən alıb özünü də ya öldürsünlər, ya da diri tutub gətirsinlər.

Bu doqquz nəfər bir Kəsmə yoldan gedib bərəni kəsdilər. Koroğlu başı aşağı Nigarla gedirdi. Bir də baxdı doqquz yerdən üstünə tufəng lüləsi tuşlandı.

Koroğlu atları saxladı. Xotkarın adamları yol üstə çıxdılar. Koroğlunun üstünə qışqırıb atdan düşmələrini əmr etdilər. Koroğlu dava eləmək istəmirdi. Özü atdan düşdü. Nigarı da düşürdü. Adamlardan birisi yaxına gəlib yoğun bir kəndirli onun qollarını möhkəm-möhkəm bağladı. Koroğlu yenə də bir söz demədi.

Adamlar Nigarı ondan ayırmaq istədilər. Koroğlu işi belə görəndə soruşdu:

- Onu haraya aparırsınız?

Dedilər: - Paşaya aparırıq. Səni də aparıb zindana salacağıq. Sənə göstərəcəyik ki, Koroğluluq necə olar?

Koroğlu gördü iyitlik, namus yeridi, alagöz Nigar əldən gedir. İş belə olanda aldı görək nə dedi:

Uca dağın ucasiyam,
Əskik olmaz qarım mənim.
Nər pələngin qocasiyam,
Karvan vurmaq qarım mənim.

Qoç yarandım əzəl başdan,
Vursam cidam keçər daşdan,
Hələ davadan, savaşdan,
Qalmamış qollarım mənim.

Hanı Eyvaz burda əsə,
Bir qılınca qırx baş kəsə,

O dövrənim dönüb tərsə,
Qar təkər baharım mənim.

Hanı Əhməd, şeşpar ata,
Dəmirçiöglü küşdü tuta,
Bu günümdə gəlib çata
Tərən dəlilərim mənim.

Qoç Koroğlu badə içə,
Başları pəncər tək biçə,
Qoyarammı ələ keçə,
Alagöz Nigarım mənim?

Bunu deyib bir dəli nəre çəkdi. Kəndir tikə-tikə olub yərə töküldü. Qorxudan paşanın adamlarının əllərindən tüfəngləri töküldü. Vəfəli Nigar gizlətməmiş olduğu Misri qılınca çəkib Koroğluya verdi. Koroğlu onların hamısının boynunu vurub Nigarı götürüb təzədən Çənlibelə döndü.

Nigarla orada yaşamağa başladı. Bu işdən bir müddət neçdi. Bir gün Koroğlu yanında alagöz Nigar Çənlibeldə oturmuşdular. Bir də vəfəli Aşiq Cünun gəlib çıxdı. De xoş-beş, on beşdən sonra Koroğlu soruşdu:

- Aşiq Cünun, nə yaxşı, köhnə dostu necə oldu Kİ, yada saldı?
Aşiq Cünun sazı döşünə basıb dedi:

Sənə deyim, qoç Koroğlu,
Düşmənlər gələcək oldu.
Sonun olar puç, Koroğlu,
Paşalar gələcək oldu.

Daldalama sən səsinə,
Düşmənlə kəsmə bəsini,
Keçmiş köhnə qisasını,
Paşalar alacaq oldu.

Cünunam, dildən düşmüşəm,
Bülbüləm güldən düşmüşəm,
Qocalıb əldən düşmüşəm,
Paşalar gələcək oldu.

Aşiq Cünun saznan dediyi kimi söznən də dedi ki: - Ay Koroğlu, Qırətı neyləmişən? Paşalar qoşun çənib sənə üstünə gəlir. Aşiq Cünuna cavabında aldı görün Koroğlu nə dedi:

Sənə deyim, Aşiq Cünun,
Çağır gəlsin xan Eyvazı!
Tar eyləyim düşmənlərin,
Çağır gəlsin xan Eyvazı!

Namərdliyi bildirərlər,
Yadı bizə güldürərlər,
Yoxsa məni öldürərlər.
Çağır gəlsin xan Eyvazı!

Koroğlu çəkməz haşalar,
Çətindi qollar boşalar,
Yerişir oğraş paşalar,
Çağır gəlsin xan Eyvazı!

Aşiq Cünun Koroğludan ayrılıb Eyvazı axtarmağa getdi. Dağları, daşları çox gəzdi, Eyvazı tapa bilmədi. Bir biçənəndə Dəmirçiöglünə rast gəldi. Gördü Dəmirçiöglü əlində yaba ot yığır. Aldı görək Aşiq Cünun Dəmirçiöglünə nə dedi:

Dəmirçiöglü sənə deyim,
Çənlibelə düşmənlər gəlir.
Hayqıranda ordu basan,
Çənlibelə düşmənlər gəlir.

Bu sənəmi qəm alıbdı,
Şad qəlbimə dərd salıbdı,
Koroğlu yalnız qalıbdı,
Çənlibelə düşmənlər gəlir.

Çənlibelə yox söhbət, saz,
Çırpınır göllərində qaz,
Hanı Əhməd, hanı Eyvaz,
Çənlibelə düşmənlər gəlir.

Sananmaz yüzlər, əllilər,
Düşməne demə bəllilər,
Görünmür iyid dəlilər,
Çənlibelə düşman gəlir.

Yoldadı Koroğlu gözü,
Qəlbində qocalıq gözü.
Aşiq Cünun budu sözü,
Çənlibelə düşman gəlir.

Aşiq Cünun saznan dediyi kimi, söznən də əhvalatı Dəmirçioğluna danışdı ordan çıxıb Çənlibelə getdi. Dəmirçioğlu gecəgündüz çöldə olduğundan üzünü, başını tük basmışdı. Bir dələyin yanına gəlib dedi:

- Usta, mənim saqqahmı qırx. Dəllək dedi:

- Mollalar saqqal qırmağı qadağan ələyib. Qırxa bilmərəm. Dələyin cavabında aldı Dəmirçioğlu görək nə dedi:

Sənə deyim, usta başı,
Qazı dibindən, dibindən!
Olmagilən işdə naşı,
Qazı dibindən, dibindən!

Deyərəm sənənin şəstinə,
Paşalar girib qəsdinə,
Gəlir Koroğlu üstünə
Qazı dibindən, dibindən!

Sənnən hesabı çəkərəm,
Gözündən qan yaş tökərəm,
Əlif qəddini bücərəm,
Qazı dibindən, dibindən!

Dəmirçioğlu bilici,
Olarsan ellər gülücü,
Sənə yendirərəm qılıcı,
Qazı dibindən, dibindən!

Dəllək gördü bu o deyənlərdən deyil. Heç deyəsən istiot-zad dadmayıb. Bir az da oyan-buyan eyləsə, elə doğrudan qılıncı

yendirəcəK. Camının qorxusundan onun üzünü, başını qırxdı təmizlədi. Dəmirçioğlu dələyin haqqını verib ordan yola düşdü. Dağları aşdı, dərələri Keçdi. Bir qayanın ətəyində Dəli Həsənə rast gəldi. Aldı görək nə dedi:

Xotkarlar üstünə atlı gedəndə
Düşməni görəni açıq gözün necoldu?
Oğraş paşalarla dava edəndə,
Nərə çəkən uca səsin necoldu?

Çənlibelə ağır məclislər quran,
Ərəbat üstündə mərdənə duran,
Misri qılınc çəkib, boyunlar vuran,
Axtar görək xan Eyvazın necoldu?

Dəmirçioğlu bu sirləri biləndə,
Düşmənləri ağlayanda, güləndə,
Hardən qəzəblənib qeyzə gələndə,
Qabaqda boz duran üzün necoldu?

Dəli Həsən çox qocalmışdı. Dəmirçioğlu elə bilirdi ki, tay bu qədər ki, Dəli Həsən qocalıb əvvəlki kimi Ərəbat üstündə yalın qılınc düşməni üstünə gedə bilməz, dəstələr dağıdıb, alaylar poza bilməz.

Dəli Həsən Dəmirçioğlunun bu sözlərindən tutuldu. Aldı görəkK nə dedi:

Yağlı düşmənlərlə qovğa açmağa,
Hələ var qolumda qüvvətim mənim.
Qoşım gəlib Çənlibelə Keçməyə,
Qəbul etməz namus, qeyrətim mənim.

Gürzüm işləyəndə dağları qırar,
Qorxusımdan tapmaz düşmənlər qərar,
Paşanın, xoticarın bağrını yarar,
Ac aslan yerişim, heybətım mənim.

Mən Dəli Həsənəm, ər havadarı
Taparam Eyvazı, o namudarı,
Vuruşma vaxtında, dava bazarı,
Olmaz heç insafım, mürvətim mənim.

Söz tamam oldu. Dəli Həsən ilə Dəmirçioğlu atlanıb ordan yola düşdülər. Dağlara, daşlara çıxıb Eyvazı axtarmağa başladılar. Çölləri, yamacları bir-birinə vurdular. Gəzdilər, dolandılar. Axırda Eyvazı tapdılar. Eyvaz Dəmirçioğlu ilə Dəli Həsənlə görüşüb öpişdü. Götürdü görək Koroğlunu onlardan necə xəbər aldı:

Dağlar başı Çənlibeldən
Deyin görüm, nə xəbər var?
Başı qarlı bizim eldən,
Deyin görüm, nə xəbər var?

Qırat, Ərəbat dururmu?
Koroğlu dövrən qururmu?
Paşalar boynu vururmu?
Deyin görüm, nə xəbər var?

Eyvaz qolun görmək istər,
Tər savaşa girmən istər,
Koroğlunu görmək istər,
Deyin görüm, nə xəbər var?

Eyvaz sözünü tamam elədi, ondan sonra Dəmirçioğlu götürdü ona belə cavab verdi:

Çənlibeldən xəbər gətirdim,
Qardaş, dur gedək, dur gedək!
Müskül mətləbi bitirdim,
Qardaş, dur gedək, dur gedək!

Koroğlu oxuyub-yazır,
Yalnız qalib candan bezir,
Haray salıb səni gəzir,
Qardaş, dur gedən, dur gedəd

Dəmirçioğlu qədrin bilir,
Səni görüb üzü gülür,
Paşalar üstünə gəlir,
Qardaş, dur gedən, dur gedən!

Elə ki, söz tamam oldu Eyvaz, Dəmirçioğlu, bir də Dəli Həsən atlandılar. Dağlara, daşlara ün saldılar. Bir neçə günün içində bütün

dəliləri yığıb Çənlibelə Koroğlunun yanına yola düşdülər.

Bunlar getməndə olsunlar, sənə kimdən xəbər verim Koroğlu ilə Nigardan. Koroğlu gözlədi-gözlədi gördü deyəsən gələn olmadı. Cünunu göndərdi şəhərə ki, getsin paşalardan bir xəbər öyrənsin. Görsün nə vaxt gəlirlər, necə gəlirlər. Özü yenə də alagöz Nigarla tək qaldı.

Nigar baxdı Koroğlu çox qəmğindi. Gəlib onun yanında oturub dərdi-dilinə yetişmək istədi. Koroğlu simləri qaralmış üç telli sazı sinəsinə basıb görək Nigara öz dərd-dilini necə dedi:

Qarı düşman güc gətirdi,
Qocaldım Nigar, qocaldım.
Mənzilim başa yetirdi,
Qocaldım Nigar, qocaldım.

Muxənnətin olmaz zətı,
Mərdin polad olar qatı,
İtirdim Qırat, Düratı,
Qocaldım Nigar, qocaldım.

Koroğlu qorxmaz yağıdan,
Badə içibdi sağıdan,
Hanı Eyvaz, Tüpdəğıdan?
Qocaldım Nigar, qocaldım.

Koroğlu elə təzəcə sözü deyib qurtarmışdı bir də gördü budu dəlilər gəlirlər. Koroğlunun könlü açıldı, ömrü təzələndi. Elə bil anadan təzə oldu. Aldı görək, dəlilərə necə xoş gəldin elədi.

Yenə ömür təzələndi,
Xoş gəldiniz dəlilərim!..
Qurtardım hicrandan, qəmdən,
Xoş gəldiniz dəlilərim!..

Düşün, burda mehman qalaq,
Xotnarlara talan salaq,
Paşalardan qisas alağ,
Xoş gəldiniz dəlilərim!..

Bir şur salın bu cahana,
Meydan boyansın al qana,
Səfər eyləyək hər yana,
Xoş gəldiniz dəlilərim!

Aslan tək bərədə yataq,
Düşmənlərə şəşpər ataq,
Paşaları diri tutaq,
Xoş gəldiniz dəlilərim!

Zimistanım döndü yaza,
Qulaq verin sözə, saza,
Koroğlu yetdi muraza,
Xoş gəldiniz dəlilərim!

O tərəfdən Alı paşa, Mehdi paşanı da çağırıb əhvalatı ona danışdı. Axırda sözü bir yerə qoydular ki, bəs Koroğlu qocalıb, dəliləri başından dağılıb. Gedək ondan qisasımızı alağ. Paşalar başlarına qoşun cəm eləyib Çənlibelə yola düşdülər. Onlar gəlməndə olsun, sənə Çənlibeldə Koroğludan xəbər verim. Koroğlu paşaların gəlmən xəbərini eşidib üzünü dəlilərə tutub, aldı görək nə dedi:

Yaraxlanın, dəlilərim,
Paşalar meydana gəlir.
Müxənnətlər qoşun çəkib
Üz tutub bu yana gəlir.

Sözlərimdə yoxdu yalan,
Düşmənlərə salağ talan,
Misri qılınc qılıns cövlan,
Boyanmağa qana gəlir.

Olun səf-səf, dəstə-dəstə,
Yeriyək paşalar üstə,
Yağı düşmən dolub qəsdə,
Tülkünlər aslana gəlir.

İgit əldən çıxmaz xata,
Qoç gərək pusquda yata,
Xan Eyvaz, min Ərəbata,
Bəlli Əhməd fərmana gəlir.

Pələng tək ovdan küsməyə,
Düşmənlər üstə əsməyə,
Paşalar başı Kəsməyə,
Koroğlu mərdana gəlir.

Koroğlu o vaxtı ki, davadan əl çəkməyi əhd eyləmişdi, dəliləri başından dağıtmışdı. Qıratın da nallarını söküüb çölə buraxmışdı.

Amma gəl ki, vəfalı Qırat Çənlibeldən ayrılıb getməmişdi. İndi ki, iş belə oldu, bir tərəfdən də Aşiq Cünun gəlib xəbər verdi bəs paşalar dəmhadəmdi ki gəlib Çənlibelə çatsınlar.

Koroğlu Eyvazı çağırıb göndərdi gedib Qıratı tapıb gətirsin. Eyvaz gedib Qıratı tapıb gətirdi. Koroğlu Qıratın gəldiyini görəndə ayağa qalxdı, sazı sinəsinə basıb dedi:

Budu, gəldi havadarım,
Dur, başına dolan könüll..
Zimistanda dövr eylədin,
Yaz-bahara boyan könüll..

Qıratıma nal düzdürrəm.
Paşalar bağırn əzdürrəm,
Meylər, saqilər gəzdürrəm,
Başlar təzə dövrən könüll..

Koroğluyam, mərd mərdanə,
Çağırram, gırrəm meydana,
Qılınc vuraram düşməna,
Xotkar taxtdan salan könüll..

Koroğlu yenə də Misri qılınc bağladı, qalxan taxdı, Qırata mindi. Dəlilər də yaraqlandılar. Düşmən qabağında hazır oldular. O tərəfdən paşalar başlarında qoşun gəlib Çənlibelə çatdılar. Koroğlu, yanında dəlilər özünü paşaların qoşununa vurdu. Qoca Koroğlunun nərəsindən, Qıratın kişnəməsindən, dəlilərin hayqırmasından paşaların qoşunu özünü itirdi. Koroğlu başında dəlilər hər tərəfdən hücumə Keçdi. Qoşun davam gətirə bilməyib qaçmağa üz qoydu.

Koroğlu düşmanı qaçan görüb qanadlandı, qoca könlü coşdu, aldı görək nə dedi:

Qoşun çəkib gəldin paşa,
Düşmənləri seç, Eyvazım!..
Yağı gərək çəksin haşa,
Tez hücumə keç, Eyvazım!..

Dəli könül almaz öyüt,
Qoca bədən, olma meyit!..
Misri qılınc, Kəmtər iyit,
Al düşmanı biç, Eyvazım!..

Qıratın nalı sökülmez,
Koroğlu beli bükülmez,
İyid ölümədən çəkilmez,
Yağı qanı iç, Eyvazım!..

Qoca Koroğlu bir dəli nərə çəkib Qıratı ildirım kimi sürüb özünü paşalara yetirdi. Qaçaraqda hərəsinə bir qılınc vurdu. Başları bostan Kəliyi kimi dığırլamb yerə düşdü. Qoca Koroğlu başında dəliləri at sürüb özlərini paşaların torpağına yetirdilər. Qiymətdən ağır, çəkiddən yüngül bütün şeyləri atlara çatıb geri qayıtdılar. Çənlibelə az qalmış Aşıq Cünun Koroğlunu dayandırıp soruşdu:

- Qoç Koroğlu, indi nə deyirsən? Dəliləri buraxırsan, ya yenə də öz yanında saxlayırsan? Koroğlu dedi:

- Yox, Aşıq Cünun! Mən daha Koroğluluqdan əl çəkmişdim. Amma baxıram ki, bu olmayacaq. Nə qədər ki, xotKarlar, paşalar, bəylər, xanlar var, mən Koroğluluğumu yerə qoya bilməyəcəyəm.

Bu sözü eşidəndə bütün dəlilər nərə çəkildilər. Atlar kişnədi, bədüylər oynadı. Qırat qızmış pələng kimi ki dal ayaqları üstündə qalxıb elə bir şeyhə çəndi ki, dağ-daş titrədi. Hamısı bir yerdə təzədən Çənlibelə çəkildilər...

NƏDİM

NƏDİM

Əhməd Nədim (1882-1963) Azərbaycan xalq şairi, dramaturq, jurnalist, ictimai xadim. Azərbaycan xalq şairi, dramaturq, jurnalist, ictimai xadim. Azərbaycan xalq şairi, dramaturq, jurnalist, ictimai xadim.

Əhməd Nədim (1882-1963) Azərbaycan xalq şairi, dramaturq, jurnalist, ictimai xadim. Azərbaycan xalq şairi, dramaturq, jurnalist, ictimai xadim. Azərbaycan xalq şairi, dramaturq, jurnalist, ictimai xadim.

Yeni dövrün əvvəllərində osmanlı türklərinin yetişdirdiyi ən böyük şair Əhməd Nədim müdərirlikdən Sədrzəm İbrahim paşanın kitabxanasının müdiri vəzifəsinə qədər yüksəlmişdir. Lələ dövrü ədəbiyyatının əsas nümayəndəsi olan şair xalq dilində, realist üslubda (və həyat eşqi ilə dolu) şeirlər yazmışdır. Onu yaradıcılıq tipologiyasına görə Azərbaycan şairlərindən Vaqif, türkmən şairlərindən Məhtumqulu ilə müqayisə etmək olar...

SADRAZAM İBRAHİM PAŞA'YA İSTANBUL VASFINDA KASIDE

Bu şehri İstanbul ki, bimisli u behadır,
Bir sengine yek-pare Acem mulku fedadır.

Bir gevher-i yek-pare iki bahr arasında,
Hurşid-i cihan-tab ile tartılsa sezadır.

Altında mı, ustunde midir Cennet-i a'la,
El-hak bu ne halet, bu ne hoş ab u hevadır.

Her bahcesi bir çemenistan-ı letafet,
Her guşesi bir meclis-i pur-feyz u safadır.

İnsaf degildir anı dünyaya değışmek,
Gulzarların Cennete teşbih hatadır.

Herkes erişir anda muradına anıncun,
Dergahları melce'-i erbab-i recadır.

Kala-yı maarif satılır suklarında,
Bazar-i huner ma'den-i ilm u ulemadır.

Hep halkının etvarı pesendide vu makbul,
Derler ki biraz dilberi bi-mihr u vefadır.

Şimdi yapılan alem-i nev-resm-i safanın,
Evsafı hele başka kitab olsa sezadır.

İstanbul'un evsafını mumkin mi beyan hiç,
Maksud heman Sadr-i kerem-kara senadır.

Ey Sadr-i kerem-kar ki dergah-i refiin,
Erbab-ı dile kible-i ummid u recadır.

İyidin ola ikbal u saadetle mubarek,
Gunden güne ikbalın ola gun gibi zahir.

Sadrına seni eyleye Hak daim u sabit,
Hep alemin ettikleri şimdi bu duadır.

Ez-cumle, Nedima kulun, ey asaf-i devran,
Mustaqrak-i lutf u kerem u cud u atadır.

QƏZƏLLƏR

Ben kimseye açılmaz idim damenin olsam,
Kim görür idi sineni pirahenin olsam.

Daim arayan bulsa, civanım, seni bende,
Bir qönce gül olsan da senin gülşenin olsam.

Destide kadehde doyamam görmege barı,
Ey gevher-i seffaf senin mahzenin olsam.

Dögülmege, sögülmege koqulmaya billah,
Hep kaalim, amma ki, efendim, senin olsam.

Sem olmaz isem bezmine bu suz ile bari,
Der-gahına bir mes'ale-i ruşenin olsam.

Cesmanın öğrensem o kafirce nigahın,
Bir lahza Nedim-i nigh-i pur-fenin olsam.

Bir söz dedi canan ki, keramet var içinde,
Dun giceye dair bir işaret var içinde.

Mey-hane mukassi görünür taşradan, amma
Bir başka ferah, başka letafet var içinde.

Eyvah, o uc cifte kayak aldı kararım,
Şarkı okuyup gecti, bir afet var içinde.

Olmakta derununda heva ateş-i suzan,
Nayın diyebilmem ki, ne halet var içinde.

Ey şuh, Nedima ile bir seyryn işittik,
Tanhaca varıp Goksu'ya, işret var içinde.

Bir nim neş'e say bu cihanın baharını,
Bir sağar-i kesideye tut lale-zarını.

Bir dem mi var ki ah ederek anmaya gönül,
Ey serv-kad seninle gecen ruzigarını.

Şevk-i tamam va'de-i ferdayı dinlemez,
Resk ana kim cihanda bugün buldu yarını,

İran zemine tuhfemiz olsun bu nev qazel.
İrquşun İsfahan'a Sitanbul diyarını.

Duşmen ne denlu saht ise de şad ol, ey Nedim,
Seng uzre gösterir zer-i kamil iyarını.

Uşşakın olsa n'ola feda nakd-i canları,
Seyretmedin mi dunku fedayi cuvanları.

Şevk ateşine sen de tutuştun mu, ey gönül,
Gördün mu dun gureş tutuşan pehlivanları.

Ol percemin nazirini hatırdı mı, gönül,
Görmüş idin gecen sene sunbul zamanları.

Ceng u cegane zevki biraz dursun, el-aman,
Seyredelim bu seyre gelen dil-sitanları.

Ma'lumdur benim suhanım mahlas istemez,
Farkeyler anı şehrimizin nukte-danları.

Tahammul mülkünü yıkdın Hulagu Han mısın, kafir,
Aman, dünyayı yakdın, ates-i suzan mısın kafir?

Kızoğlan nazı nazın, seh-levend avazı avazın,
Belasın ben de bilmem, kız mısın oğlan mısın, kafir?

Ne ma'na gösterir dusundaki ol atesih atlas,
Ki, ya'ni su'le-i can-suz-i husn u an mısın, kafir?

Nedir bu gizli gizli ahlar cak-i giribanlar,
Aceb bir şuha sen de aşık-ı nalan mısın, kafir?

Sana kimisi canım, kimi cananım deyü söyler,
Nesin sen dogru söyle, can mısın, canan mısın, kafir?

Şarab-ı ateşinin keyfi ruyun su'iclendirmiş,
Bu haletle cerag-ı meclis-i mestan mısın kafir?

Nicin sık sık bakarsın boyle mir'at-i mucellaya,
Meger sen dahi kendi husnune hayran mısın kafir?

Nedim-i zarı bir kafir esir etmiş işitmişdim,
Sen ol cellad-ı din, ol düşmen-i iman mısın, kafir?

Sinede evvel ne muhrik arzular var idi,
Lebde ser-kes ahlar, ateşli hular var idi.

Boyle bi-halet degildi gördüğüm sahra-yı aşk,
Anda mecnun bidler, divane bular var idi.

Ben bugün bir nev-bahar-ı husn u an seyreyledim,
Tarf-ı destarında sünbül gibi mular var idi.

Sen yine bir nev-niyaz aşık mı peyda eyledin,
Kuyuna yer yer dökülmüş ab-ı rular var idi.

Ey Nedim, ey bülbül-i şeyda, niçün hamuşsun,
Sende evvel çok nevalar guft u gular var idi.

Mest-i nazım kim buyutdu boyle bi-perva seni,
Kim yetiştirdi bu güne servden bala seni?

Buydan, hoş rengden pakizedir nazik tenin,
Beslemiş koynunda guya kim gül-i ra'na seni.

Güllü diba giydin, amma korkarım azar eder,
Nazeninim, saye-i har-ı gül-i diba seni.

Bir elinde gül, bir elde cam geldin, sakiya,
Kanqısın alsam gülü, yahud ki, camı, ya seni?

Sandım olmuş çeşte bir fevvere-i ab-ı hayat,
Boyle gösterdi bana ol kadd-i mustesna seni.

Saf iken ayine-i endamdan sinem diriğ,
Almadım bir kerrecik ağuşa ser-ta-pa seni.

Ben dedikce boyle kim kıldı Nedim'i na-tiivan,
Gösterir engust ile meclisdeki mina seni.

MUSTEZAD

Ey şuh-ı kerem-pişe, dil-i zar senindir,
Yok minnetin asla.

Ey kan-ı guher, anda ne kim var, senindir,
Pinhan u huveyda.

Sen kim gelesin meclise bir yer mi bulunmaz,
Baş uzre yerin var.

Gül qönçesinin guşe-i destar senindir,
Gel, ey gül-i ra'na.

Neylersen edip bir-iki gün bar-ı cefaya,
Sabreyle de sonra.

Peymane senin, hane senin, yar senindir,
Ey dil, tek u تنها.

Bir buse-i can-bahsına ver nakd-i hayatı,
Gel kaail olursa.

Senden yanadır söz, yine bazar senindir,
Ey aşık-ı şeyda.

Cesmanı siyeh-mest-i sitem kakulu pur-ham,
Ebruları pur-cin.

Benzer ki, bu dil-dar-ı 'cefa-kar senindir,
Bi-çare Nedima.

ŞƏRQİLƏR

İd erişsun ba'is-i şevk-ı cedit olsun da gör,
Seyr-i Sa'da-bad'ı sen bir kerre id olsun da gör,
Guşe guşe mihrler mehler bedid olsun da gör,
Seyr-i Sa'da-bad'ı sen bir kerre id olsun da gör.

Anda seyr et kim, ne fırsatlar girer, cana, ele,
Gör ne dil-cular, ne meh-rular, ne ahular gele,
Tıfl-ı nazım, sevdigim, bir iki gün sabr et hele,
Seyr-i Sa'da-bad'ı sen bir kerre id olsun da gör.

Gerci kim vardır anın her demde başka ziyneti,
Ruze eyyamında da inkar olunmaz haleti,
Şimdi anlamaz hele bir hoşca kadr u kıymeti,
Seyr-i Sa'da-bad'ı sen bir kerre id olsun da gör.

Dur zuhur etsun hele her guşeden bir dil-ruba,
Kimi gitsun bağa doğru, kimi sahradan yana,
Bak nedir dünyada resm-i söhbet-i zevk u safa,
Seyr-i Sa'da-bad'ı sen bir kerre id olsun da gör.

Tıfl-ı nazım, cumle gördüm deyu aldatma beni,
Görmedin bir hoşca sen dahi o dil-cu gül-seni,
Serv-i nazım, gel Nedim-i zar gezdirsun seni,
Seyr-i Sa'da-bad'ı sen bir kerre id olsun da gör.

Bir safa bahsedelim gel şu dil-i na-şada,
Gidelim, serv-i revanim, yürü Sa'd-abad'a.
İşte üç cifte kayak iskelede amade,
Gidelim, serv-i revanim, yürü Sa'd-abad'a.

Gülelim, oynayalım, kam alalım dünyadan,
Ma'-i Teşnim içelim cesme-i nev-peydan,
Görelim ab-ı hayat akdığın ejderhadan,
Gidelim, serv-i revanim, yürü Sa'd-abad'a.

Gah varub havz kenarında hıraman olalım,
Gah gelüb Kasr-ı Cinan seyrine hayran olalım,
Gah şarki okuyub gah gazel-han olalım,
Gidelim, serv-i revanim, yürü Sa'd-abad'a.

Izn alub cum'a namazına deyü maderden,
Bir gün uğralayalım şerh-i sitem-perverden,
Dolaşub iskeleğe doğru nihan yollardan,
Gidelim, serv-i revanim, yürü Sa'd-abad'a.

Bir sen ü bir ben ü bir mutrib-i pakize-eda,
İznin olursa eger, bir de Nedim-i şeyda,
Qayrı yararı bugünlük edib, ey şuh, feda,
Gidelim, serv-i revanim, yürü Sa'd-abad'a.

Gulzara salın mevsimdir geşt u guzarın,
Ver hükmünü, ey serv-i revan, köhne baharın.
Dök zülfünü sammur giyinsin ko izarın,
Ver hükmünü, ey serv-i revan, köhne baharın.

Bülbüllerin ister seni, ey gönçe-dehen, gel,
Gül gittigini anmayalım, gülşene sen gel,
Pamal-i sita olmadan iklim-i çemen gel,
Ver hükmünü, ey serv-i revan, köhne baharın.

Sal hatt-ı siyeh-karm o ruhsare-i ale,
Sammurunu kaplat bu sene kırmızı şale,
Al deste eger lale bulunmazsa piyale,
Ver hükmünü, ey serv-i revan, köhne baharın.

Cennet gibi alem, yine her meyve firavan,
Sen meyve-i vasim, dahi etmez misin erzan,
Uşşaka birer buse edip gizlice ihsan,
Ver hükmünü, ey serv-i revan, köhne baharın.

Bir mısra işittim yine, ey suh-i dil-ara,
Bir hoşça da bilmem ne demek istedi amma,
Ma'kul dedi zannederim anı Nedima,
Ver hükmünü, ey serv-i revan, köhne baharın.

RÜBAILƏR

Duyduk, iki yar ahd berkitmişler,
Bir manzan hoş kenara dek gitmişler.
İhya edip ol sebi tarabia hakka,
Tecdid-i berat-ı zevk u şevk etmişler.

Rakkas, bu halet senin oynunda mıdır?
Aşıkların günahı boynunda mıdır?
Doymam seb-i vaslına seb-i ruze gibi?
Ey sim-beden, sabah koynunda mıdır?

Zahirde egerçi cümleden ednayız,
Erbab-ı nazar yanında lik a'layız.
Saymazsa hisaba n'ola ahab bizi,
Biz zümre-i sairanda müstesnayız.

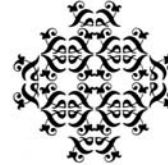
KITALAR

Ey gönül, sahn-ı semende leb-i derya faslın,
Bir sanemle edegör kam alasin dünyadan.
Yoksa bir dişleri dür, kameti serv olmayıcak,
Ne biter sahn-ı çemenden, ne çıkar deryadan.

Ey gönül, duht-ı rezi almak ise maksudun,
Hele bir kerre de var hane-i hammarda gör.
Taze şah uzre açılmış gülü seyrettin ise,
Bir de gel camı hele dest-i kadeh-karda gör.

Değilmiş kasdı hancer çekmek ol ser-mest-i tan-nazın,
Hemen ağuş açıp zerrin kemer göstermek istemiş.
Tebessümle niğahından hayal ettim senin, zalim,
Bize la'l-i şeker-barın guher göstermek istemiş.

MOLLA PƏNƏH VAQİF

Azərbaycan ədəbiyyatı yeni dövrə, yaxud milli özünüdərk etmə dövrünə birinci növbədə üç böyük sənətkar mütəfəkkirin: Nizami, Füzuli və Vaqifin yaradıcılıq enerjisi hesabına gəlib çıxır. Nizamidən Füzuliyə, Füzulidən Vaqifə ideya-estetik hərəkatın generatoru isə, heç şübhəsiz, sözün geniş mənasında milliləşmə, yaxud azərbaycanlaşmasıdır. Və ona görədir ki, Nizamiyə nisbətən Füzulinin, Füzuliyə nisbətən Vaqifin mövzuları, ideyaları, poetexnologiyası daha çox milli, daha çox Azərbaycancadır.

XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqı I Şah İsmayılın (Xətai) iradəsi ilə vahid dövlət ətrafında birləşdi (şübhəsiz, bu cür birləşmə üçün iqtisadi-təsərrüfat, ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi şərait yaranmışdı, yoxsa hətta I Şah İsmayıl kimi ictimai xadim sərkərdə də bunu bacarmazdı, tarixi şəxsiyyət tarixi şərait hazırlayırdı), XVII əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərində isə xalq I Şah Abbasın "tədbirləri" nəticəsində milli dövlətdən məhrum oldu, milli birlik ideyası isə yaşayırdı. I Şah Abbasın iqtisadi siyasətinin əsasını mərkəzi vilayətləri uçqarlar hesabına inkişaf etdirmək təşkil edirdi; Azərbaycan da Səfəvi dövlətinin uçqarlarından idi, ona görə də bu siyasət birbaşa Azərbaycan xalqının əleyhinə çevrilmişdi, XVI əsrdə Səfəvilər hakimiyyəti milli mədəniyyəti mühafizə etdiyi halda, XVII əsrdə onun düşməninə çevrilmişdi, ona görə də bu zamandan etibarən milli mədəniyyəti qorumaq xalqın öhdəsinə düşürdü.

XVI əsrin sonlarında bir sıra sənətkarlar, mədəniyyət əsərləri xaricə aparılır, bu bərdə "Türkiyə təzkirələrində külli miqdarda məlumat vardır" (akad. H.Arslı). XVII əsrin əvvəllərində isə I Şah Abbasın göstərişi ilə əhəlinin sünnü hissəsinə divan tutulur, əlyazma kitabları bunların içərisində "dini kitablarla bərabər qiymətli elmi-tarixi əsərlər, külliyyatlar, divanlar da məhv oldu" (H.Arslı).

XVII əsrin birinci yarısında Azərbaycan mədəniyyəti nümayəndələrinin (o cümlədən şairlərin) İranın mərkəzi şəhərlərinə (xüsusən İsfahana) köçürülməsi, paradoksal da olsa, XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyətinin demokratikləşməsinə (deməli, inkişafına) təsir etdi; klassik ifadə tərzinin (müsləman mədəniyyəti parametrlərinin) süqutuna təkan verildi (çünki köçürülənlər klassik ifadə tərzini təmsil edirdilər), nəticədə xalq (folklor) ifadə tərzinin maneəsiz, başqa sözlə, rəqabətsiz inkişafı müəyyən qədər təmin olundu.

Antik mədəniyyətin əsasında mifologiya dururdu. Azərbaycan intibahı türk mifologiyasının XVI əsrdən başlayaraq təcridən oyanması ilə meydana gəlir. Mifologiya milli mədəniyyəti yaradır. Ümumiyyətlə, milli mədəniyyət millətin tarixinə məhz mifologiya vasitəsi ilə bağlanır, çünki mifologiya bu və ya digər xalqın mənəvi mövcudluğunun göstəricisidir, xalqın təfəkkürünə ən qısa yol buradandır.

XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərindən etibarən milli dövlətini (bu dövlət yeri gələndə xalqı amansızcasına əzsə də) itirən xalq milli mədəniyyətini itirmək təhlükəsi hiss edir, ona görə də şedevrlər yaratmaqla onu qoruyur: "Koroğlu", "Əsli və Kərəm", "Aşıq Qərib", Aşıq Abbas Tufarqanlı, Sarı Aşıq, Molla Nəsrəddin lətifləri... O ki qaldı S.Təbrizi, Q.Təbrizi, Məsihi kimi klassik üslub tərəfdarlarına, əslində, onlar intibah ədəbiyyatı qarşısında hər halda gücsüz görünürlər. XVI əsrin sonlarından etibarən tarixi-ictimai fikir daha ardıcıl şəkildə milli problemlər üzərində düşüncə; məsələn, I Şah Abbasın saray tarixçisi İsgəndər bəy Münşinin "Tarixi-ələmarayi-Abbasi" kitabında "yerli tarix"ə xüsusi diqqət yetirilir (İ.P.Petruşevski).

XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan intibahı Qafqaz xalqlarının mədəniyyətinin inkişafına təsir göstərir; ədəbiyyatda, incəsənətin müxtəlif sahələrində təsviri-dekorativ sənətdə, musiqidə demokratik yüksəliş qonşu xalqların mədəniyyətinin demokratik əsaslar üzərində yenidən qurulmasına təkan verir. XVI, xüsusən, XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan türkcəsi intibah mədəniyyətinin ifadəçisi kimi Qafqazda ədəbi-bədii təfəkkürün əsas ifadə forması olur.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan intibahı mürəkkəb tarixi şəraitdə təşəkkül tapır, mürəkkəbliyi intibah mədəniyyətinin daha çox fəlakətli olduğu XVIII əsrdə də qalır... XVIII əsrin əvvəllərində baş verən ictimai-siyasi hadisələr Azərbaycan xalqını məcbur edirdi ki, öz taleyi barəsində düşüncə; V.N.Leviatovun göstərdiyi kimi, bir tərəfdən İran, bir tərəfdən də Rusiya ölkənin istilasına üçün çalışsındılar, işğalçılara qarşı mübarizə isə xalqın mənəvi birliyini gücləndirirdi. Nadir şahın dövründə şəhər təsərrüfatı dağılırdı, ticarət gücsüzləşir, sənətkarlığın inkişafı ləng gedirdi. XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq feodal cəmiyyəti dağılırdı. Şəhərlərin süqutu kəndin ictimai-siyasi, eləcə də mədəni rolunu artırır, kənd milli mədəniyyətin təmsilçisi kimi çıxış edirdi; bu da imkan verirdi ki, ümumiyyətlə müsəlman mədəniyyətinin yerini xalqın daxili ehtiyacını ödəyən (və onun üçün anlaşılıqlı olan)

mədəniyyət tutsun.

XVII-XVIII əsrlərdə şəhərlərə sığınmış ümumiyyətlə-müsəlman estetikası (qəzəl şerindən tutmuş həndəsi naxışlara qədər), demək olar ki, ətalətlə inkişaf edirdi; mədəni təfəkkürün mürəkkəb formaları meydana gəlmişdi, XVI əsrdə Füzuli şeri yaranmışdı, emosiyaların, riyazi dəqiqliklə ifadəsinin bundan mürəkkəb formalarını tapmaq mümkün deyildi... XVI əsrin əvvəllərində Şah İsmayıl Xətai bunu hiss elədi, ümumiyyətlə müsəlman mədəniyyətini folklor mədəniyyəti ilə qovuşdurmaq üçün tədbirlər gördü (saraya aşıq gətirdi), lakin bu cür qovuşma mümkün olmadı. XVII-XVIII əsrlərdə isə əsrlər boyu xalqın duyğularında yaşayan gözəllik hissi bütün parlaqlığı ilə təzahür etdi, normativ hadisəyə çevrildi.

Kəndin şəhər üzərindəki qələbəsi əsasən xanlıqlar dövrünə düşür. Nadir şah öldürüldükdən (1417-ci il) sonra İran dövləti dağıldı. Azərbaycanda müstəqil (yaxud yarımmüstəqil) xanlıqlar meydana gəldi: Şəki xanlığı, Qarabağ xanlığı, Quba xanlığı... Şəki xanlığı Azərbaycanın şimal-qərb, Qarabağ xanlığı cənub-qərb, Quba xanlığı isə şimal-şərq ərazilərini birləşdirmişdi. Xanlıqların təsərrüfat həyatında əsasən eyni münasibətlər hökm sürməkdə idi, hətta mükəlləfiyyətlər də bir-birinə uyğun gəlirdi (V.N.Leviatov) bu isə onu göstərir ki, ölkədə vahid təsərrüfat sistemi mövcud imiş.

Xanlıqlar dövründə şəhər təsərrüfatının tənəzzülünü tədqiqatçılar qeyd edirlər, lakin kəndin ictimai-mədəni mövqeyinin yüksəlməsi barədə, demək olar ki, danışılmaz...

Xanlıqlar dövründə kənd mənəvi-mədəni yüksəlişin istinadgahına çevrilir; dastanlar, nağullar, bayatılar əsasən kənddə yaranır. Azərbaycan intibahının görkəmli nümayəndələrini M.V.Vidadini, M.P.Vaqifi bilavasitə kənd yetirir. XVIII əsrin ikinci yarısında, eləcə də XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda müstəqil xanlıqların mövcudluğu təkcə iqtisadi-təsərrüfat, yaxud ictimai-siyasi hadisə deyil, həm də mədəni-mənəvi hadisədir; azadlıq almış xalq elə bil həmin azadlıqdan maksimum istifadə etmək üçün parçalanır və bununla da tarixi yaddaşına qayıdır (daha doğrusu, tarixi yaddaşa qayıdış mədəni-mənəvi bütövlük üçün şərt olur) bu dövrdə hakimiyyətlə xalq arasındakı vəsilələr minimal həddə enir; hakimiyyət o vaxta qədər görünməmiş şəkildə xalqa yaxın olur; deyək ki, Nadir şahı bütöv vilayətlərin problemləri maraqlandırdığı halda, Qarabağ xanı İbrahim xan kəndlərin məsələləri ilə də məşğul olur, ona görə də kəndin həm təsərrüfatı, həm də mədəniyyəti dirçəlir. Əlbəttə, Nadir şah zamanında da kənd idarə edilirdi, lakin

bu, dövlət nəzarətindən kənar idarə idi, dərəbəylik idarəsi idi. Kənd sadəcə olaraq, şəhərə qulluq edirdi, təkəcə maddi nemətləri ilə yox, həm də mənəvi nemətləri ilə qulluq edirdi. Xanlıqlar dövründə isə kənd müstəqilləşir, mənəvi-mədəni yüksəlişin dayağına çevrilir, inqilabi əhval-ruhiyyə kənddə təşəkkül tapır.

Azərbaycan intibahı kəndli şəxsiyyətini görünməmiş şəkildə yüksəltdir, bu, kəndin mədəni-ictimai mövqeyinin artması ilə əlaqədardır; məhz intibah təfəkkürünün faktıdır ki, kəndli ədəbiyyata büt kimi gəlmir, o həm nağılların, həm də lətifələrin qəhrəmanı kimi təqdim edilir.

XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan intibahının mifoloji əsasları barəsində ciddi tədqiqatlara ehtiyac var, biz burada bəzi məsələlər üzərində dayanacağıq; bunlardan biri ondan ibarətdir ki, türk mifologiyası müsəlman mədəniyyətinin çiçəklənməsində, sübhəsiz, müəyyən rola malik olur, lakin müsəlman mədəniyyətində "ərimir", hətta sonralar bir sıra təriqət mədəniyyətlərinin müstəqilləşməsinə kömək edir, lakin yenə də reallaşa bilmir, XVI əsrdən başlayaraq tədricən xalqın milli özünüdərkə xəttinə düşür, rezonans alır və XVII əsrin əvvəllərindən etibarən bütün gücü ilə təzahür edir.

Avropa intibahından fərqli olaraq, Azərbaycan intibahı şifahi xalq ədəbiyyatına daha çox dayanır, bunun səbəbi ümumən xalqın yazıya münasibəti ilə bağlıdır; yazıya qarşı bir etinasızlıq hökm sürmüşdü, hətta bu cür ənənəyə baxmayaraq, XVII-XVIII əsrlərdə dastanların, bayatların, yaranma texnologiyası şifahi dilə əsaslanırsa da, yazıya alındığını görürük, külli miqdarda belə mənbə vardır. Avropa intibahı antik mifologiyamı latın yazısı ilə birlikdə qəbul edir, Azərbaycan intibahı isə türk mifologiyasını yaddaşlardan yığır, ona görə də Azərbaycan intibahı daha demokratik əsaslar üzərində yüksəlir. Folklor bu dövrdə intibah ideyalarının faktlaşmasına xidmət edir, doğrudan da XVII, yaxud XVIII, yaxud da XIX əsrdə "Koroğlu"nu xalq bilirə (professional dastançı-aşıq bir yana), istədiyi kimi dəyişdirib danışmaq imkanı varsa, nəyə görə yazıya almalıdır, yazı "Koroğlu" intonasiasını öldürməzmi, improvizasiyadan məhrum etməzmi?.. Əslində, intibah dövrünün başlanğıcında yazılan da funksional olmur, yazılıb qalır, şifahi forma isə intibah ömrünü yaşamaqda davam edir.

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda dastan daha çox yaranır; o həm lirik, həm də epik təfəkkürün imkanlarını ehtiva edirdi, dastanda poetik təhlil də, tərənnüm də var, ona görə də "XVII-XVIII əsrlər ədəbiyyat tarixinə bu janrın tam çiçəklənmə dövrü kimi daxil

olur" (M.H.Təhmasib).

Türk mifologiyası yaddaşlardan gəldiyinə görədir ki, intibah təfəkkürü onu süjet-süjet, əhvalat-əhvalat qavramır, motivləri götürür, real hadisələri, əhvalatları, süjetləri mifoloji mənətləqlə verir; M.Seyidovun Koroğlu obrazını mifoloji mənşəyə bağlaması bu mənada tamamilə təbiidir... Çənlibel də, Koroğlu da, Qırat da, Misri qılınc da min illər xalqın yaddaşında yaşayır, amma implisit şəkildə yaşayır, elə ki, "düşmənin qapının ağzını alır", onda mifoloji obraz da "döyüşür". Kərəm də, Əsli də, Qərib də məhz mifoloji təfəkkürün məhsullarıdır, XVII-XVIII əsrlərdə milli özünüdərkəin tərkib hissəsi olan insanın özünüdərkə də fəallaşır və bu fəallığın da öz faktları qəhrəmanları yetişir. İntibah mədəniyyəti insanı çöllərə salmır, dəli eləmir (bu mənada, məcnunluq intibah təfəkkürünün məhsulu ola bilməzdi, Füzuli poeziyası nəhəng poeziyadır, amma intibah poeziyası deyil), insan axtarır, taleyinin son sözünü eşidənə qədər "əлиндə dəmir əsa, ayağında dəmir çarıq" yol gedir. Ə.Səfərlinin qeyd etdiyi kimi, məhəbbət Məcnunu cəmiyyətdən uzaqlaşdırır, onu ilahiləşdirir; Şəhriyarı ("Şəhriyar" dastanının qəhrəmanı nəzərdə tutulur) isə cəmiyyətə daha da yaxınlaşdırır, hətta onu mənsəbə çatdırır, çünki, Şəhriyar Məcnundan fərqli olaraq buta almışdı, onun məhəbbəti "təqdiri-xuda" sayılırdı.. "Təqdiri-xuda" isə artıq ictimai varlığa metaforik münasibətin "reallaşdırılması" (ilahiyyətin "ictimailəşməsi") deyil, reallığın metaforik dərkinin faktıdır; bu isə o deməkdir ki, intibah təfəkkürü realizmə müəyyən mərhələlərlə yiyələnir, birdən-birə İslamın (şəriətin) məntiqinə qarşı çıxmır, bu məntiqi əvvəl estetikləşdirir, obraza çevirir, yalnız bundan sonra ona hakim olur.

XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərindən başlayaraq qəzəl bir poetik janr kimi tarixi səlahiyyətini itirir, qoşmanın, bayatının ədəbi-estetik nüfuzu artır, beləliklə, estetik təfəkkürün standartları dəyişir, həmin proses əslində bu cür gedir: qəzəl poetik strukturca o qədər demokratikləşir ki, tipologiyasını itirir, məsələn:

Şərinə dedim şirin söz, bir şey ondan dadmadım,
Bu səbəbdən ağzi şəkərkə dilrübədən küsmüşəm

beyti həm məzmun (obrazların məzmunu nəzərdə tutulur), həm də ifadə (intonasiya nəzərdə tutulur) baxımından normativlikdən uzaqdır, bu qəzəlin bir janr kimi tənəzzülü deməkdir; qoşmada qəzəl obrazları görünür, yəni xalq şəri klassik şerin təcrübəsinə

dayanmaqla tipologiyasını tapır:

Cam içmişəm, mən məstənə gəlmişəm,
Eyləyib bağrımı şənə gəlmişəm,
Sənin həsrətindən cənə gəlmişəm,
Əl götür bu nazü-qəmzədən, gəlin!

XVII-XVIII əsrlərdə Molla Nəsrəddinin lətifələri satirik təfəkkürün faktı kimi geniş yayılır, bu qismən M.V.Vidadinin, M.P.Vaqifin əsərlərində də özünü göstərir. Məsələn:

Vaqif, nə tez sənəmlərdən əl çəkdim,
Birin bir inəyə qiymət eylərsən?
Hələ sonra keçiyə də enərsən,
Alsa müştəriyə minnət eylərsən.

XVIII əsrin ortalarında Azərbaycan intibahı daha çox sənədləşir; Şəki xan sarayı tikilir, Şuşa inşa edilir, hamısı bir estetik prinsip əsasında yaranır... İntibah təfəkkürü mədəniyyəti təbiətə yaxınlaşdırır, miniatürlərdə insanın ifadəli sifəti görünür (bu proses hələ XVI əsrdən başlamışdı), həndəsi ornamentləri bütünlüklə nəbati naxışlar əvəz edir (K.Kərimov), poeziyada ilahi gözəllik deyil, Kür qırağı, Qazağın, Qarabağın gözəlləri tərənnüm olunur:

Bir bölük yaşılbaş sonalar kimi
Yığılıb gəlibdir Qazağa qızlar.
Ayna qabağında qara qaş ucun
Endirib gətirmiş qulağa qızlar.

İntibah mədəniyyəti insanı necə var elə təqdim edir, onu panteist görüşlərin təbliğində vasitə olmaqdan çıxarır, insan metafora, obraz olmaqdan çıxır, ədəbiyyatın bilavasitə predmetinə çevrilir:

Qəmzə kaman, müjgan xədəng, göz ala,
Yüz qan olur əyri baxsan hilala,
Sözləri qənd, ağızları piyalə,
Şəkər əzmiş dilə, dodğa qızlar.

XVII-XVIII əsrlərdə intibah təfəkkürünün təsiri ilə yazılı

ədəbiyyat şifahi ədəbiyyatla o qədər yaxınlaşır ki, bu cür təsnifatın prinsipi itir, halbuki nə intibah dövrünə qədər, nə də intibah dövründən sonra belə bir hal müşahidə edilmir; XIX əsrdə, eləcə də XX əsrin əvvəllərində, yəni milli özünüdərkən ikinci mərhələsində yazılı ədəbiyyat şifahi xalq ədəbiyyatından ayrılır. XX əsrin 30-cu illərində, xüsusilə S.Vurğunun şerlərində intibah mədəniyyətinə M.P.Vaqifə müraciət olunması ədəbi-bədii təfəkkürdə demokratizmi gücləndirir... XVII-XVIII əsrlər intibah mədəniyyəti Azərbaycan mədəniyyəti tarixi üçün təkcə keçilmiş mərhələ deyil, həm də məktəbdir, intibahın təcrübəsi ölmür.

İntibah mədəniyyətinin sənədləşməsi nəyin hesabına gedir? Bu suala, bizim fikrimizcə, belə cavab vermək lazımdır: XVIII əsrin ortalarında intibah hərəkatı o qədər güclənir ki, klassik mədəniyyətin də varisinə çevrilmək imkanı qazanır, klassik mədəniyyəti həzm ed-ədə keyfiyyətə inkişaf edir, intibah mədəniyyəti klassikanın sənətkarlıq texnikasını öyrənir və normativləşir. Məsələn, M.V.Vidadinin poeziyası da, "Şəhriyar" dastan-romanı da struktur əsası etibarilə folklorlardan gəlir, lakin onların hər ikisi yazılı mədəniyyətin nümunəsidir, hər ikisində klassik ifadə maneraları iştirak edir...

İntibah təkcə milli təfəkkür modelləri yetirmir, tarixən noqmativ olanı da milliləşdirir.

Azərbaycan intibahının dövrləşdirilməsinə gəldikdə, burada intibahın meydana gəldiyi tarixi-ictimai şərait, intibah təfəkkürünün inkişaf (yetkinlik) səviyyəsi, intibahın bilavasitə məhsulları (məzmunla formanın dialektikası) nəzərə alınmalıdır, bu baxımdan yanaşdıqda XVI əsri intibah öni mərhələ kimi götürmək mümkündür, XIX əsrin əvvəlləri isə Azərbaycan intibahının süqut dövrünə düşür; XVII əsrin əvvəllərindən XVIII əsrin ortalarına qədər intibah təfəkkürü daha çox şifahi, XVIII əsrin ortalarında XIX əsrin əvvəllərinə qədər həm də yazılı formada faktlaşır...

İntibahın ictimai-estetik hərəkat kimi təzahürü, heç şübhəsiz, XVI, yaxud XVII-XVIII əsrlərdəki tarixi hadisələrdən bilavasitə asılı deyil, lakin bu hadisələr intibah təfəkkürünün faktlaşması prosesinə təsir edir; deyək ki, XVII əsrdə və XVIII əsrin birinci yarısında işğalçıların hücumları intibah mədəniyyətinin maddiləşməsinə mənfi təsir edir, XVIII əsrin ikinci yarısında xanlıqlar dövründə milli şəhərlərin təşəkkülü ilə bağlı olaraq intibah mədəniyyətinin maddiləşməsi güclənir.

XVII-XVIII əsrlərdə ticarətin inkişafı Azərbaycan intibahı üçün

əsas göstəricilərdən biridir, doğrudur, XI-XII əsrlərdə də ticarət inkişaf edirdi, sonra da belə olur, lakin tacir psixologiyası XVII-XVIII əsrlərdə olduğu qədər heç vaxt mədəniyyəti (xüsusilə ədəbiyyatı) məşğul etmir...

XVII-XVIII əsrlərdə intibah mədəniyyətinin məntiqi davamı kimi milli mədəniyyət (eləcə də ədəbi-bədii təfəkkür) formalaşır, ümumiyyətlə, intibah problemi milli mədəniyyətin təşəkkülü problemi ilə bilavasitə əlaqədardır; bu isə o deməkdir ki, intibah problemi milli mədəniyyətin təşəkkülü problemlərindən təcrid olunmuş şəkildə tədqiq edilməməlidir, müşahidələr göstərir ki, Azərbaycanda milli mədəniyyətin təşəkkülü məhz intibah dövründən başlayır.

Şübhəsiz, intibah hərəkatını ümumdünya hərəkatı kimi qəbul etmək düzgün deyil, onun Şərqdən Qərbə "köçürülməsi" barədəki mülahizələr də heç bir əsasə dayanmır, sadəcə olaraq, intibahın tipologiyası var, hər hansı Şərq, yaxud hər hansı Qərb mədəniyyətindəki intibah eyni tipologiya ilə getməli, eyni prinsiplərlə əlamətlərə malik olmalıdır... XVII-XVIII əsrlər intibahının türk-öğuz intibahı ilə müqayisəsi, ümumiyyətlə, intibah tipologiyasının nədən ibarət olduğunu aydınlaşdırır; məsələn, deyək ki, şəhərlərin inkişafı intibahı hazırlamır, əksinə, intibah hərəkatı şəhəri yaradır, özü də məhz milli məzmununda yaradır...

Şərq xalqlarının mədəniyyətində intibahın mövcudluğunu sübut etmək üçün Şərq intibahının tipologiyasından çıxış etmək nəinki lazımdır, demək olar ki, yeganə düzgün yoldur, ona görə ki, intibahsünaşlıq vahid sistemdir, predmeti də vahiddir. Lakin Şərqlin bu və ya digər mədəni regionunda intibahın mövcudluğu induktiv analogiya ilə sübut oluna bilməz; məsələn, deyək ki, Şərqdə cəmiyyətin gələcəyi barədə utopik görüşlər XI-XII əsrlərdə də, hətta ondan bir neçə əsr qabaq da irəli sürülə bilərdi, sarayları, mədrəsələri, hətta hamamları olan şəhərlər eramızdan əvvəl də mövcud ola bilərdi (və mövcud idi də), bunların heç biri intibahın başlıca faktoru deyil... İntibah, uzun sürə bilməz, insanın, cəmiyyətin, ümumən dünyanın intibah idrakinə Avropada klassizm əvəz edir; ifadə planı yenidən qabardılır, mifoloji mənşəyə həssaslıqdan irəli gələn məzmun funksionallığı forma "akademizmi" ilə əvəz olunur.

Azərbaycan intibahını, heç şübhəsiz, türk mədəniyyətləri kontekstində tədqiq etmək lazımdır, müşahidələr göstərir ki, XVII-XVIII əsrlərdə türk və türkmən mədəniyyətləri də intibah keyfiyyəti

ilə xarakterizə olunur, deməli, türk-öğuz mədəniyyətinin intibahından danışmaq ehtiyac meydana çıxır.

XVII əsrin əvvəllərindən etibarən Türkiyədə klassik mədəniyyət süqut edir, satiranın rolu güclənir, Əhməd Nədim kimi xalq ədəbiyyatına əsaslanan şair yetişir, onu ancaq M.P.Vaqiflə müqayisə etmək mümkündür... XVII əsrdə türk mədəniyyətinin inkişafında özünü göstərən geriləmə isə intibah hərəkatının xarakterindən çox, mövcud ictimai-siyasi şəraitlə əlaqədardır.

XVII əsrin əvvəllərindən türkmən mədəniyyətinin tarixində intibah baş verir, Məhtumqulunun yaradıcılığı ilə türkmən ədəbiyyatındakı intibah yüksək səviyyəyə qalxır; Məhtumqulunun yaradıcılığı da M.P.Vaqifin yaradıcılığı kimi məzmunca realistdir, həm lirix, həm də satirik şairdir...

Həm türk, həm də türkmən mədəniyyəti tarixində Azərbaycan intibahı ilə analoji faktlar çoxdur, bu isə müvafiq dövrdə türk və türkmən mədəniyyətlərində də intibah hərəkatının getdiyini təsdiq edir... XVII-XVIII əsrlərdə həm türk, həm də türkmənlərdə milli oyanış baş verir, mədəni təfəkkür demokrətləşir, milli əsaslar üzərinə qalxır. Eyni problemlər hər üç xalqın tarixində özünü göstərir; nə türk, nə türkmən, nə də Azərbaycan intibahı öz dövründə nəzəri-estetik şərhini tapa bilmir, sonra da uzun müddət məhəlli mədəniyyət kimi təqdim olunur ("çoban-çuluq ədəbiyyatı" ifadəsi də bu zaman yaramır). Elə ki, bu mədəniyyət tipinin demokrətlə (və milli) özünüdərk faktı olduğu aydınlaşdı, yalnız ondan sonra elmi idrak bu mədəniyyətlə, sözün həqiqi mənasında, məşğul olur.

Azərbaycan intibahının türk-öğuz (sonra isə məntiqi olaraq, ümumtürk) konteksti ilə yanaşı regional kontekstləri var, lakin intibahın həmin kontekstlərə münasibətinin tipologiyası eyni deyil: Qafqaz konteksti Azərbaycan intibahı üçün daha çox birtərəfli qaydada təsir kontekstidir, yəni bir neçə yüz erməni sənətkarı XVII-XVIII əsrlərdə azərbaycanca qoşma yazırsa, bu, o deməkdir ki, Azərbaycan intibahı ermənilərə təsir edir, halbuki bu təsir intibah yaratmır... Eləcə də Dağıstan xalqları, yaxud gürcülərə Azərbaycan intibahının təsiri bu cürdür... XVII əsrdən etibarən İran mədəniyyətinin süqutu prosesi gedir, buna uyğun olaraq xüsusilə XVIII əsrdə İranın təsiri altına düşmüş Cənubi Azərbaycanda da yazılı mədəniyyət nisbətən zəifləyir, odur ki, əslində, Azərbaycanın intibah coğrafiyası onun bütün ərazisinə müvafiq gəlmir, bu cəhət Avropa intibahlarında da özünü göstərir. Lakin həm Şimali, həm də

Cənubi Azərbaycan intibah mədəniyyətinin bilavasitə varisidir. Ona görə ki, ümumiyyətlə, intibaha hər bir mədəniyyət özünün tarixi coğrafiyası ilə gəlsə də, intibah dövründə həmin mədəniyyət bütün ölkə üçün ümumiləşir, bu, əlbəttə, intibahın milliləşdirmə keyfiyyəti ilə bağlıdır.

XVI əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan milli estetik təfəkkürünün formalaşması prosesi gedir; klassik estetik (ictimai varlığa Füzuli münasibəti) tədricən funksional normativliyi itirir, əvəzində isə şifahi xalq ədəbiyyatından gələn inikas üsulu normativlik əldə edir, nəticə etibarilə, XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində milli estetik təfəkkür faktlaşır. XVII əsrdə Azərbaycan mədəniyyətinin demokratikləşməsi bu prosesi xüsusilə gücləndirir. XVIII əsr bütövlükdə intibah mədəniyyətinin təsiri altında olur; ədəbi- bədii fikirdə gerçəklik keyfiyyət həddinə çatır, intibah ideyaları sənəti bilavasitə həyat materialı üzərində düşünməyə təhrik edir.

XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının materialları janr poetikasının dialektikasını müəyyən etmək üçün kontekstual əhəmiyyətə malikdir, lakin bu elə bir kontekstdir ki, müxtəlif mikrokontekstlərin eklektikasını verir; yəni bir tərəfdə klassik ədəbi- bədii təfəkkür yaşamaqda davam edir (şübhəsiz, müxtəlif mərhələlərə aid meyllərin bəzən sistemsiz əlaqələri halında, eklektika), bir tərəfdə klassik ədəbi- bədii təfəkkürün milli ədəbi- bədii təfəkkürə keçidini əks etdirən sənət mövcud olur, bir tərəfdə isə milli ədəbi- bədii təfəkkürün nümunələri meydana çıxır.

XVIII əsrdə ədəbi- bədii təfəkkürün inkişaf məntiqini ifadə edən əsas kontekst M.V.Vidadi M.P.Vaqif kontekstidir; M.V.Vidadi ilə M.P.Vaqifin poetik təfəkkürünün tipologiyası eyni olduğuna görə onların eyni bir kontekstdə nəzərdən keçirilməsi düzgündür, lakin o zaman düzgündür ki, bu dialektik hadisə kimi qəbul edilsin. M.P.Vaqifin poetik təfəkkürü M.V.Vidadinin poetik təfəkkürünün bilavasitə davamıdır. M.V.Vidadidə də, M.P.Vaqifdə də ictimai varlığa estetik münasibət kifayət qədər aktualdır; bu aktualıq estetik münasibətin poetexnoloji ifadəsinə də aiddir. M.V.Vidadi də qəzəl yazır, M.P.Vaqif də, M.V.Vidadi də qoşma yazır, M.P.Vaqif də, - qəzəlin arxaikləşdiyini, qoşmanın isə ədəbi- bədii təfəkkürün aparıcı ifadə formasına çevrilmə meylini hər ikisi əks etdirir.

XVI əsrin əvvəllərində Ş.İ.Xətai ədəbi- bədii təfəkkürün poetexnoloji ifadə üsullarını (klassik standartları) saxlamaqla yanaşı folklor ifadə tərzindən istifadə edir. Lakin klassik janrlar

Ş.İ.Xətəinin poetik təfəkkürü üçün nə qədər normativdirsə, folklor janrları bir o qədər qeyri- normativdir, daha doğrusu, ekzotik təsir bağışlayır; Ş.İ.Xətai xalqın təkəzə maddi gücünə deyil, eyni zamanda mənəvi gücünə istinad edirdi, ona görə də folklor ifadə tərzinə müraciət etməli olur, - klassik janrlardan qopa bilmir, folklor janrları isə onun təqdimində lazımı səviyyəyə qalxır... XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərində M.Əmani Ş.İ.Xətəinin gördüyü işi davam etdirir.

XVI əsrin ortalarına doğru M.Füzuli klassik janrlardan ən aparıcı olanı qəzəlin poetik ifadə potensialını bütünlüklə sərf edir, belə demək mümkündür ki, özündən sonraya «insafsızcasına» heç nə qoymur... XVII əsrdə intibah təfəkkürü ictimai varlığın estetik dərkinə folklor janrları rakursundan yanaşır, XVIII əsr isə bu rakursun özünü ədəbi- bədii təfəkkürün norması kimi təsdiq edir... M.V.Vidadi yetişir...

M.V.Vidadinin qəzəli ilə qoşması arasında, Ş.İ.Xətəidəki qədər olmasa da, hər halda həm məzmun, həm də ifadə planında qarşı- qarşıya durma var; o obrazı ki, qəzəldə verir, qoşma üçün adətən münasib hesab etmir. Daha doğrusu, janr poetikasının təbii gəlişi bu cür tələb edir; qəzəlin qəzəl, qoşmanın qoşma standartları (əlbəttə, söhbət birinci növbədə məzmun standartlarından gedir, formada sintezləşmə prosesi xeyli dərəcədə hüdudludur) əsasən funksionallığında qalır.

Ş.İ.Xətəidə qoşma poetikası qəzəl poetikasından qidalanırdı; şübhəsiz qoşma standartlarının bilavasitə xalqdan gələn cəhətləri əsas idi, lakin şairin bədii təfəkküründə qoşma həmişə qəzələ tabe idi, başqa sözlə, Ş.İ.Xətəinin bədii siması qəzəldə görünürdü, qoşma haradasa ümumən dövrün ədəbi- bədii təfəkkürü kontekstində «fakültativ» hadisə idi. M.V.Vidadidə isə, əksinə, qəzəl poetikasına qoşmanın estetik- qnoseoloji imkanları qəzəlin XVI əsrdəki Füzuli səviyyəsini keçir, bu cür müqayisə dürüst deyil (qəzəlin XVI əsrdəki inikas imkanı, qnoseoloji- poetik tutumu qoşmanın ancaq XVIII əsrdə M.P.Vaqif təqdiminin müvafiq parametrləri ilə tutuşdurula- hətta tipoloji baxımdan qarşı- qarşıya qoyula bilər), məsələ burasındadır ki, ictimai- estetik inkişafının özü qəzəli ədəbi norma olmaq baxımından tərkisilahlıdır, XVII əsrdən sonra ictimai varlığın estetik dərkini klassik janrlar üzrə getmir. Ona görə də klassik janrlar tədricən satirik təfəkkürün poetexnoloji materialına çevrilir (XX əsrin əvvəllərində M.Ə.Sabir Yetişir).

M.V.Vidadinin qəzəllərində bir qayda olaraq M.Füzuli obrazları qalır; məsələn:

Canı canandan diriğ etmən, dili dildardan,
Navəki- qəmzə sevən əbrü kəman qurbanıyəm.

Yaxud:

Eşq meydanında, ey dil, verməyə cananə can,
Yad etməm sən kimi mərdanə olmuş, olmamış?

Yaxud da:

Vəfa yoxdur, Vidadi xəstə, əsla nəsl-i insanda,
Vəli bihudə bir sözdür deyirlər laf arasında.

M.V.Vidadi M.Füzuli obrazlarını bəzən sitat şəklində istifadə edir; o sözü ki, M.Füzuli deyir, M.V.Vidadinin poetik təfəkkür kontekstində onun avtonomluğu hiss olunur. M.V.Vidadi elə bil M.Füzuli ilə genetik əlaqəsini yad edir: M.Füzulinin lirik qəhrəmanının həyatını sanki mövcud poetxnoloji hüdü daxilində M.V.Vidadinin qəhrəmanı yaşayır:

Vidadi xəstəyəm, məşhur halim dövrü- hüsnündə,
Vəli yüz şükr ki, can əksilir, eşqi- məzaq artır.

«Yarəb, bəlayi- eşq ilə qıl aşına məni» (M.Füzuli) bədii düşüncə məntiqini qəzəl standartı yetişdirir; poetik təfəkkürün belə mücərrəd, hətta irreal məhsulu qoşmadan çıxma bilməz (o, poetik təfəkkür məhsulu ki, genezisinə görə universal deyil, ancaq konkret janrın, deyək ki, qəzəlin təşəkkülü ilə yetişir, sonra sintezləşmə prosesində başqa janr normativliyi, deyək ki, qoşma tərəfindən qəbul oluna bilmir), qəzəlin yetirdiyi çoxlu bədii düşüncə standartları var ki, qoşma onların struktur kodunu açmaq imkanına malik deyil.

Ədəbi- bədii təfəkkürün tarixi inkişafı əslində janr standartlarının inkişafında təzahür tapan texnoloji proyeksiyaya malikdir. Janrın estetik- qnoseoloji imkanı hüdudludur; estetik prinsiplər təkmilləşdikcə janr da təkmilləşir, o vaxta qədər ki, estetik prinsiplərdə keyfiyyət çevrilişi olur, bu zaman janr çevrilişi baş verir.

Estetik təfəkkürün qəzəl standartları ilə təzahüründə M.V.Vidadi xalq təfəkkürünün estetik gücünü göstərə bilir, lakin bu cür hallar normativləşə bilmir:

Nə qədər olsa qoca gərçi Vidadi xəstə,
Yənə Vəqif kimi, əlbəttə, yüz oğlana dəyər.

Yaxud:

Məcalin var ikən ol yarü həmdərdi güzər eylə,
Könül qəmdən açar, yaxşı olur seyri- səfər, Vəqif

M.V.Vidadinin qəzəllərində M.Füzulidə olduğu qədər poetik fikrin həndəsi dəqiqliyinə təsadüf edilmir; ona görə yox ki, M.V.Vidadi M.Füzuli səviyyəsində sənətkarlıqdan məhrumdur (məsələn, bu elə M.Füzuli gücündə deyilib:

Visali- yardan gər müddəi yüz müddə eylər,
Vidadi xəstənin könlündə yox didardan artıq,

ona görə ki, XVIII əsrdə poetik fikirdən həndəsi dəqiqlik artıq tələb olunmur, - ədəbi norma deyil. Nəticədə implisitt xarakterli olsa da ziddiyyət meydana gəldiyi hiss olunur; fikri mücərrəd, həndəsi dəqiqliklə ifadə etmək stixiyasına yiyələnmiş qəzəl strukturunu dövrün estetik normaları təbii, bəzən qeyri- dəqiq fikirlərin ifadəsi üçün işlədir (diqqət edək: Könül qəmdən açar, yaxşı olur seyri- səfər...- qəzəl bunu demək üçün yaranmamışdı, amma deməli olur).

M.Füzulidən fərqli olaraq M.V.Vidadi klassik janrlardan təcridən, lakin ardıcıl şəkildə real ictimai- siyasi hadisələrin poetik təqdimi üçün istifadə edir; xüsusilə müxəmməsləri barədə bunu demək lazımdır. Müxəmməs formasında olan «Müsibətnamə» də aşağıdakı bənd şairin nə qədər müvəffəq olduğunu göstərir:

Kədxudalar göndərib oğlilə çox and eylədi,
Etmədi bir sud hərçənd əhd- peyvənd eylədi,
Hacı Əbdülqadir ol dəm gör necə fənd eylədi,

Tutdu onların tamamın, yerbəyər bənd eylədi,
Verdi İbrahim xana, saldılar zindanə bax.

«Müsibətnamə»nin ictimai- siyasi lüksikası (səngər, kədxuda,

zindan, qələ, Qarabağ hakimi, müttəfiq, cəng, çəri, ləşgər sərvəri, topxana, valiyi- Gürcüstan, qoşun, savaş, Şirvan hakimi, qətl etmək, fitva vermək, tufəng, sülh, məzlum və s.) janrın ənənəvi ictimai-siyasi məzmun tutumunun əsaslı şəkildə dəyişdiyini göstərir, - bu isə janrda keyfiyyət dəyişikliyi deməkdir. Beləliklə, M.V.Vidadi klassik janrların poetik strukturunda ictimai- siyasi məzmunun ifadə potensialını tapır, eksperimentlər aparır; XIX əsrin əvvəllərindən etibarən bu potensial daha aktiv şəkildə açılmağa başlayır.

M.V.Vidadi əvvəl qəzəl yazıb, sonra qoşmaya keçib, yoxsa əvvəl qoşma yazıb, sonra qəzələ keçib? sualını biz məntiqi hesab etmirik; məntiqi olan odur ki, şair bütün yaradıcılığı boyu həm qəzəl, həm də qoşma yazıb, ədəbi- bədii təfəkkürün qəzəl standartından qoşma standartına keçməsinə mexaniki şəkildə başa düşmək düzgün deyil, - bu, mücərrəd prosesdir. M.V.Vidadinin təfəkküründə qəzəldən qoşmaya keçidi şairin bütün yaradıcılığı əks etdirir, yəni qəzəldən qoşmaya keçid dövrün ictimai- estetik məzmunundadır; o sənətkar ki, dövrün ictimai- estetik məzmununu əks etdirir, onun ədəbi- bədii təfəkküründə qəzəl standartından qoşma standartına keçid görünməlidir.

XVI, eləcə də XVII- XVIII əsrlərdə normativ səviyyədə (yazılı ədəbiyyat faktı kimi) yalnız qoşma yazan yoxdur; bunun estetik- qnoseoloji əsası var: şifahi xalq ədəbiyyatı ilə yazılı ədəbiyyatın təkamülü (artıq qeyd etdik ki, ədəbiyyatın təkamülü struktur- semiotik planda elə janrların təkamülü deməkdir) bir xətt üzrə getmir, yazılı ədəbiyyat şifahi xalq ədəbiyyatının janrlarını müəyyənləşmiş klassik sənətin estetik prinsipləri mövqeyindən qəbul edir. Şifahi xalq ədəbiyyatının janr improvizasiyaları yazılı ədəbiyyatda stilizasiyalarla əvəzlənir.

XVII, xüsusən XVIII əsrdə normativliyini itirən qəzəl qoşmanın normativləşməsinə kömək edir; ona görə ki, qəzəli də, qoşmanı da bir şair yazır (əgər belə olmasaydı, biz heç israr edə bilməzdik ki, qəzəl standartlarından qoşma standartlarına keçid dövrün estetik mahiyyətini təşkil edir, deməli, janrların bir- biri ilə konqruentliyi yaradıcının iradəsi ilə (yaradıcını da ictimai- estetik təfəkkürün təkamül meyli təbiiyə edir) qoşmanın xeyrinə yumşaldılır, qəzəl standartları (istər məzmun, istərsə də ifadə planında o standartlar ki, lirik mühitdə yaşama imkanı var) qoşma strukturunu tərəfindən mənimsənirlər:

Gör necə düşübdür Vidadi xəstə,
Nitqi lal olubdur, zəbanı bəstə,

Qəm ləşgəri durub dəstəbədəstə,
Könüm şəhrin tarac eyləmədinmi?

Qəzəl standartlarının qoşma strukturunu tərəfindən mənimsənilməsi tədricən gedir, eləcə də qoşma standartları qəzəl strukturuna təsir edir; şübhəsiz, Vidadada birinci proses güclüdür, eyni zamanda hiss olunur ki, Vidadinin ədəbi- bədii təfəkküründə qəzəlin qoşmaya təsirindən qoşma qazanır, qoşmanın qəzələ təsiri isə qoşmanın estetik mövqeyinin gücləndiyini nümayiş etdirir.

M.V.Vidadi klassik janrların ictimai- siyasi ifadə imkanını genişləndirdiyi kimi, qoşmanın potensialında da satirik ifadə üçün (şübhəsiz, «satirik ifadə» şərti deyildir, çünki M.V.Vidadinin ironiyası hələ satirik səviyyəyə qalxmır, ancaq meyl hiss olunur, sonralar satirik təqdimat bu meylin davamı kimi diqqəti cəlb edir) imkan olduğunu görür, bundan istifadə edir:

Baqqal ilə Əli müstağındadır,
Molla Səfərəli fərağındadır.
Xeyir olsun, hər kəs yığnağındadır
Onlar ilə zövqü işrət eylərsən.

M.P.Vəqif bu cür ifadə üsuluna o qədər də meyl etmir, Q.Zakir isə, əksinə, M.V.Vidadinin eksperimentlərini satirik emosiyaları artırmaq şərti ilə kütləviləşdirir (məsələn, Q.Zakirin M.F.Axundova mənzum məktublarını xatırlayın). Ümumiyyətlə, M.V.Vidadi qoşmanın bir janr kimi məzmunca müxtəlif planlı ifadə imkanlarını aşkarlayır, halbuki M.P.Vəqif əsasən bir plana lirik plana üstünlük verir.

Klassik janrların M.V.Vidadinin poetik təfəkküründə xalq şeri janrları tərəfindən həzm olunması prosesində xalq şerinin janr imkanları nəinki ifadə- obraz, hətta konstruktiv intonativ baxımdan genişlənir:

Xəstə düşdüm, gələm yoxdur üstümə,
Qərib öldüm, bixəs öldüm, yad öldüm.
Xəbər olsun yaranıma, dostuma,
Qərib öldüm, bixəs öldüm, yad öldüm,
Ey sevdiyim, səndən qeyri kimim var,
Gəl üstümə, aman öldüm, dad öldüm .

M.V.Vidadinin qoşmalarında qeyri- poetik leksikanın işləkliyi diqqəti çəkir; bu cür leksika poetik fikrə, bir tərəfdən, etnoqrafik kolorit gətirir, di- gər tərəfdən, həm də başlıcası, ədəbi- bədii təfəkkürün ictimai varlığın həqiqətinə istinad etdiyini göstərir:

Mitilin altında qalır nəfəsin,
Mürği- ruhun göyə uçar, ağlarsan.

Yaxud :

Göz neçin ağlayıb tökməsin nəmi,
Heyvan ha deyil ki, çəkməyə qəmi... və s.

M.V.Vidadi, hər kəsdən əvvəl, Ş.İ.Xətəinin poetika- janr axtarıqlarını davam etdirir; qoşmalarında məişət koloriti, dialektizmlər və s. kimi poetik təfəkkür üçün qeyri- normativ elementlərin mövcudluğu hər ikisinə aiddir.

Əslində, M.V.Vidadinin qoşmalarının hamısı belə deyil; XVII əsr üçün normativ olan nümunələr verir, məsələn:

Könül verdik hər bivəfə yadlara,
Hayıf oldu, ömür getdi badlara,
Fələk saldı dürlü- dürlü odlara
Şan- şan olmuş, paralanmış könlümü.

Ona görə normativdir ki, qəzəl təfəkkürünün məhsullarına qəzəl normativliyinə qarşı öz poetik strukturu ilə, bir sistem halında durur (qəzəl şərinə lirik qəhrəman, Vidadinin özünə müraciət etsək, ancaq «yüz şükür ki, can əksilir, eşqi- məzaq artar» deyə bilər, sevgiyə həsr olunmuş ömür haqqında deyə bilməz ki: «hayıf oldu, ömür getdi badlara», - bu baxımdan M.V.Vidadi həqiqətən ziddiyyətli ədəbi- bədii təfəkkür yiyəsidir, daha doğrusu, ona dövrün estetik təfəkkürünün ziddiyyəti hopmuşdur; halbuki yuxarıda nümunə verdiyimiz misallardakı məşuq- inək (müvafiq olaraq: aşiq- müştəri) kimi qarşılaşdırmalar qeyri- normativ (qoşma standartı tərəfindən) plandadır, sistemə qarşı sistem qoymur, sadəcə olaraq, sistemin elementlərinə etiraz edir, - bu isə mərhələ yaratmaq üçün kifayət deyil.

M.P.Vaqif janr poetikasının təkamülündə M.V.Vidadinin gördüyü işi davam etdirir, lakin Vidadiyə nisbətən daha intensiv

şəkildə, daha əsaslı mövqedən davam etdirir. M.V.Vidadinin ədəbi- bədii təfəkkürü XVIII əsrin 30- cu, M.P.Vaqifinki isə 50- ci illərində müəyyənləşir, ona görə də M.P.Vaqifin yaradıcılığı janr- poetika münasibətlərinin nisbətən aydınlaşdığı dövrə düşür; yeni ədəbi- bədii təfəkkür klassik janrları təcridən sıxışdırır, deformasiyaya uğradır, lirik planda isə nüfuzdan salır.

M.P.Vaqifin təqdimində klassik janrlarla folklor janrları (şübhəsiz, hər şeydən öncə, qəzəllə qoşma) məzmunca maksimum yaxınlaşır; o obrazları ki, qoşmalarında işlədir, onlardan qəzəllərində də, mütəxəssislərində də istifadə edir, məsələn, müqayisə edək:

I. 1) Bulut zülfü, ay qabaqlı gözəlın
Duruban başına dolanmaq gərək.
Bir evdə ki, belə gözəl olmaya,
O ev bərbad olub, talanmaq gərək.

2) Afəti- badi- fəndan dağla, bərbad ola
Ol bina kim, onda bir zülfü pərişan olmaya.

II. 1) Ey Kəbəm, Kərbəlam, Məkkəm, Mədinəm,
Hər zaman kuyində ziyarətimdir,
Qiblə deyib, qaşlarına baş əymək-
Gecə- gündüz mənim ibadətimdir.

2) Qaşın tayın qoyub, mehrabə hərgiz qılmanam səcdə
Ki, sən yüz mərtabə ol Kəbeyi- ülyadan artıqsan.

III. 1) Nə səngi- mərmərdi, nə bərgi- güldü
Bu ağ əndam kimi, bu bədən kimi.
Bədənin sərasər gül xərmənidir...

2) Gül kimi nərm ilə nazik pirişəndə ağ bədən,
Bilmənəm ki, şələdir, ya xərməni- bərgi- səmən...

Müşahidələr göstərir ki, M.P.Vaqifin ədəbi- bədii təfəkküründə klassik janrlara məxsus obrazlar sistemi ilə qoşmaya məxsus obrazlar sistemi arasında elə bir fərq yoxdur; bu, onu göstərir ki, 1) qoşma (şübhəsiz, müxtəlif formaları ilə) klassik janrlara məxsus obrazlarla maksimum təmin olunur (yəni qoşma klassik janrlardan götürə biləcəyi həcmdə, poetexnoloji imkanlarına müvafiq qədər obraz- ifadə əxz edir) şifahi ədəbiyyatın janrı olmaqdan çıxır, nəticə

etibarilə, klassik sənət faktına çevrilir; 2) klassik janrlar nə qədər məhkəmədürsə, o qədər xəlqiləşir, əsasən, ictimai-siyasi hadisələrin estetik təqdimi üçün işlənir, yeni yeni funksionallıq sahəsi tapmış olur.

Klassik janrların ictimai-siyasi məzmun ifadə etmək üçün ixtisaslaşması tədricən gedir, məsələn, belə bir fakta diqqət edək; M.V.Vidadinin:

Şəha, müddət cahanı mən də gözdüm, dərbədər gördüm,
Tamaşa eylədim, yaxşı yamanı, xeyrü şər gördüm.
Əkablarda himmət, aşinalarda sədaqət yox,
Vəfa guyun dolandım, mütləqa yox bir bəşər gördüm-

şəkilində ifadə etdiyini M.P.Vaqif bu şəkildə verir:

Mən cahan mülkündə mütləq doğru halət görmədim,
Hər nə gördüm, ayrı gördüm, özgə bəbət görmədim,
Aşınalar ixtilatında sədaqət görmədim...

Fərq ondadır ki, M.V.Vidadi eyni məzmunu qəzəldə, M.P.Vaqif müxəmməsədə verir; M.V.Vidadi klassik poetikanın ənənələrinə uyğun olaraq neqativ əlamətləri təsdiqdə, M.P.Vaqif isə novatorluq edərək pozitiv əlamətləri inkarda təqdim edir, - bu cür təqdimat estetik təfəkkürün inkişafını təsəvvür etmək baxımından maraqlıdır.

M.P.Vaqifin estetikası M.V.Vidadinin estetikası ilə tipoloji oxşarlığına görə müqayisə oluna, hətta müəyyən mənada qarşı-qarşıya qoyula bilər, - şübhəsiz, qarşılaşdırmada janr münasibətləri də ehtiva olunur; janr münasibətlərində o məqam ki, M.V.Vidadinin təqdimində potensiyadır, M.P.Vaqifdə reallaşır. M.P.Vaqif qoşmanı qəzəlin XVI əsrdəki M.Füzuli səviyyəsinə qaldırmaq imkanı əldə edir, - yeni bir oppozisiyanın əsasını qoyur. XIV, XV əsrlərdə estetik təfəkkür tədricən təkamül keçirib XVI əsrdə qəzəl standartında ifadanın ən normativ təqdimini, XVI, XVII əsrlərdə isə təkamül keçirib XVIII əsrdə qoşma standartında ifadanın ən normativ təqdimini verir; XVI əsrdəki qəzəl normativliyi XVIII əsrdəki qoşma normativliyi ilə məzmun, forma və funksiya planlarında qarşı-qarşıya qoyulur, - yeni oppozisiya deyəndə biz bunu nəzərdə tuturuq.

M.V.Vidadinin M.P.Vaqiflə poetik təfəkkürün janr münasibətinə görə müqayisəsi, başqa sözlə, qarşılaşdırılması

M.Füzuli M.P.Vaqif qarşılaşdırılması kontekstində getməlidir; şübhəsiz, birinci qarşılaşdırma M.P.Vaqif estetikasının dialektikasını görmək üçün lazımdır.

M.P.Vaqif, M.V.Vidadidən fərqli olaraq, M.Füzuli standartları ilə düşünməkdən bütünlüklə uzaqdır; M.V.Vidadinin bədii təfəkküründəki ziddiyyət M.P.Vaqifdə yoxdur, M.P.Vaqif ifadə tərzini artıq bütöv bir keyfiyyətdir.

M.Füzuli qəzəl, M.P.Vaqif qoşma standartında keyfiyyət verir, keyfiyyət bütönlüyü ədəbi-bədii təfəkkürün inkişafının daha geniş kontekstində M.Füzulinin janr həssaslığını M.P.Vaqifin janr həssaslığına qarşı qoyur.

M.V.Vidadinin poetik təfəkküründə bədbinlik, M.P.Vaqifin poetik təfəkküründə isə nikbinlik kəifyyət qədər çəvikdir. M.V.Vidadi ilə M.P.Vaqifin məşhur müşairəsində M.P.Vaqifin M.V.Vidadiyə

Müxəmməs deməyin seyrəklənibdir,
Bayatıda zəhnin zirəklənibdir...

deməyi hər iki şairin janr münasibətini aşkarlamaq üçün maraqlıdır; M.P.Vaqif müxəmməsi, M.V.Vidadi bayatını üstün tutur, qoşmanın, qəzəlin adı çəkilir. M.V.Vidadinin:

Gəl danışma müxəmməsdən, qəzəldən,
Şəri-həqiqətdən, mədhi-gözəldən,-

deməsindən isə belə məlum olur ki, müvafiq olaraq, müxəmməs - «şəri-həqiqət»dir, qəzəl isə «mədhi-gözəl»dir.

M.P.Vaqif M.V.Vidadinin müxəmməsdən uzaqlaşdığını deyəndə, onu nikbinliyə çağırır, çünki M.P.Vaqif bilməmiş deyildir ki, M.V.Vidadinin müxəmməslərində nikbinlik ümumiyyətlə olmamışdır («Münasibət-nəni xatırlayaq); M.P.Vaqif M.V.Vidadinin mübarizədən çəkdiyini deyir, - bayatı XVIII əsrdə ictimai həqiqətin estetikasını vermək üçün o qədər də yararlı forma deyil (həm də nəzərə alaq ki, «bayatı» sözü burada bir qədər də ironiya ilə işlənilir).

M.V.Vidadi nə «şəri-həqiqət», nə «mədhi-gözəl»i qəbul edir, yeni vaxtilə qəbul etdiklərindən qocalığına imtina edir; o şeydən imtina edir ki, M.P.Vaqif məhz onu davam etdirir.

M.P.Vaqifin klassik janrlardakı şerləri, xüsusən qəzəlləri nəinki ifadə- obraz baxımından, hətta intonasiya baxımından

qoşmalarının təsiri altındadır; məsələn:

Gördüm üzünü, şəmsü qəmər yadına düşdü,
Əmdim ləbini, şəhdü şəkər yadına düşdü.

Yaxud:

Qəbrimin daşına yazsın bu sözü əhli- kəmal:
Dilbərin məndən uzaq olmağı öldürdü məni.

Yaxud da:

Görməyə didarını hər dəm çəkər çox intizar,
Gözlərin tikmiş, baxar yollara gördüm Vaqifi.

Şübhəsiz, bu qəzəl intonasiası deyil, XVIII əsrin estetik özünüifadəsinin intonasiasıdır, başqa sözlə, qəzəlin qoşma dili ilə danışmasıdır.

M.P.Vaqif dövrün poetik gərdisini klassik janrlarla verə bilməzdi, eyni dərəcədə də klassik janrlardan imtina edə bilməzdi, - bu, bir neçə əsrlik mədəniyyətə etinasız yanaşmaq olardı. Ş.İ.Xətəinin, daha ardıcıl şəkildə isə M.V.Vidadinin təcrübəsi kara gəldi, - bu təcrübələri ədəbi- estetik fikrin təkamülü yetişdirirdi: sintezləşdirməyə cəhd edildi. Lakin sintezləşmə prosesini ədəbi- bədii təfəkkürün daha dərin qatlarında yerləşən təkamül meyli istiqamətləndirirdi; qoşma normativləşdi, aparıcı janr kimi irəli çıxdı, əsl sintezləşmə isə XVIII əsrdə yox, XX əsrin əvvəllərindən getməyə başladı: qəzəl standartları ilə qoşma standartları xüsusən S.Vurğunun yaradıcılıq təcrübəsində üzvi şəkildə qovuşdu, beləliklə, yeni janr keyfiyyəti təşəkkül tapdı.

M.P.Vaqifin qoşmalarında klassik janrlara məxsus poetik elementlər həzm olunmuş şəkildədir; qoşma strukturu şairin təfəkküründə elə bir estetik- poetexnoloji imkana malikdir ki, klassik ədəbi- bədii fikir standartlarını elastikcəsinə ehtiva edir:

Hər nə desəm, sən incimə sözümdən,
Sərxoşunam, yox xəbərim özümdən,
Ol qamətin yayınanda gözümdən,
Sanasan ki, həşrü qiymətimdir.

Yaxud :

Vaqifəm, görmüşəm bir türfə didar,
Çəkərəm görməyə bir də intizar,-
Hər kəsin dünyada bir qibləsi var,
Mən də yönüm sənin sarı tutmuşam.

M.P.Vaqif «hər nə vücuda gətiribsə, öz ana dilimizin tərz və şivəsində gətiribdir. Onun əşarında istemal olunan türk və ya türkləşmiş fars və ərəb sözləri elə məharətlə nəzmə çəkilibdir ki, oxuyanları valeh və heyran edir» (F.Köçərli).

M.P.Vaqif qoşmada koloritli obrazlardan istifadə edir, lakin müəyyən normativliyi gözləməklə istifadə edir; elə istifadə edir ki, obraz bayağı alınmasın, M.V.Vidadidin fərqli olaraq, ümumiyyətlə, dialektizmlər işlətmir.

Bənövşə ətr alır zülfü muyundan,
Baxan doymaz qamətindən boyundan,
İnsaf deyil qurban deməm qoyundan,
Ona qurban canım, neçün ağlayır?

Deməli, qoşma janr kimi M.P.Vaqifin təqdimində bu baxımdan normativlik qazanır, milli estetik təfəkkürün ümumi ifadə formasına çevrilir; bunun əsas səbəbi M. P. Vaqifin poetik təfəkküründə, qəzəllə qoşmaya münasibətdəki mövəud disproporsiyasının dərinləşməsindən ibarətdir: disproporsiya dərinləşdikcə qoşmanın poetik tutumu genişlənir. M.P.Vaqifin təfəkküründə qoşmanın poetexnoloji imkanı M.V.Vidadinin təfəkküründəkindən çoxdur, bu cür imkanlılıq məzmun planından gəlir. M.P.Vaqif müxtəlif ideya- məzmun meyllərini qoşmanın janr yaddaşına sığışdırır.

M.P.Vaqifin təfəkküründə ironik plan qeyri- diferensial vəziyyətdə çıxış edir (satirik məqamlar yumoristik məqamlardan keyfiyyətcə seçilmir); eyni xüsusiyyət M.V.Vidadinin təfəkkürünə də aiddir; bununla belə M.V.Vidadinin ironiyası daha sərtidir.

XVIII əsrdə janrlarda gedən funksional keyfiyyət dəyişiklikləri universal hadisədir; bu proses poeziyada olduğu kimi nərsdə də gədir, - M.Füzulinin «Şikayətnamə»si ilə «Şəhriyar»ın müqayisəsi göstərir ki, XVIII əsrdə folklor- dastan (yaxud folklor- nağıl) təhkiyəsi ədəbi normativliyə qalxa- qalxa (başqa sözlə, folklor

ixtiyariliyindən çıxarılırsa) klassik nəsr standartlarını (əsasən, ifadə-
obraz səviyyəsində) qəbul edir, yalnız bundan sonra ədəbi- bədii
normaya çevrilir.

XVII- XVIII əsrlərdə, xüsusən M.V.Vidadi M.P.Vaqif xətti ilə
qoşmanın ədəbi- bədii təfəkkürün ifadə- janr normasına çevrilməsi
həm məzmun, həm də ifadə planında milli mədəniyyətin təşəkkülü
prosesinin təzahürüdür.

QƏZƏLLƏR

Hər kimin cananı kim, bir əhli-ürfan olmaya,
Şahi-ələm olsa, onda rahatı-can olmaya.

Rəsmi-ülfət bilməyən büt, aşiqin kafər edər,
Ey müsəlmanlar, xoş ol kim, yarı nadan olmaya.

Bir ləbi lələ lətif, əndamü gül-rüxsar üçün,
Qetreyi-əşkin nə lütfü var əgər qan olmaya.

Afəti-badi-fənadən dağıla, bərbad ola,
Ol bina ki, onda bir zülfü-pərişan olmaya.

Nə səfa ol gül yanaqdan kim, gözə görünməyə.
Nə ləzzət ol qönçə ləbdən kim ki, xəndan olmaya?

Vaqifa, bir məhliqayi-mehribanə meyl qıl,
Ta kəməli-əşqə ondan zərrə nöqsan olmaya.

Riyayü kibrü kizbü büxl olur nayab igitlərdə,
Təvazödür səfavü sidqilə əsbab igitlərdə.

Özün kişi deyən kimsə sədaqət sənətin işlər,
Nədən kim, olmayıbdır hiç kəs kəzzab, igitlərdə.

Hücum-i-ləşkəri-təklifi-yarani-vəfadərə,
Misali-səddi-İskəndər gərəkdir tab igitlərdə.

İgitlik iddiasın edənə layiq deyil yalan,
Vəfasızlıq nisalərdə, deyildir bab igitlərdə.

Əliyyəlmürtəzadən istə, Vaqif, hər nə istərsən,
Onu qılmış kərəmli həzrəti-vəhhab igitlərdə.

Vidədidən gələn kağız məni fərxəndəhal etdi,
Bu halı gördü qəm filhal məndən intiqal etdi.

Uçub könlüm quşu pərvaz qılsa evci-əlayə,
Əcəb yox kim, bu məktubu özünə pərrü bal etdi.

Ziyayi-şəms tək etdi, məni bədr eylədi, hala
Əgərçi qəddimi devrani-filmazi hilal etdi.

Səvadi namənin, ey dil, məgər zülmati-heyvandır,
Ki, ruhum Xızr tək ondan bəsa kəsbi-kamal etdi.

Xəyal etmişdi Vaqif kim, rəvan bir xoş qəzəl yazsın
Rəvan olmuşdu qasid kim, bunu ancaq xəyal etdi8.

QOŞMALAR

O şux qəmələrin, xəncər kirpiyin
Gündə olur yüz min qan qabağında,
Xumar-xumar baxan ala gözlərin
Gərəkdir verəsən can qabağında.

Qaşın qabağında sığallı birçək,
Sayə salmış üzə şölə mübarək,
Amma iki dəstə tər bənəfsə tək
Qoymuş al yanağın yan qabağında.

Zülfündən qoxuşar gülü reyhanlar,
Qurban hər muyinə yüz min cavanlar,
Pişvazına gəlir hurü qılmanlar,
Mələyik durmuşlar san qabağında.

Vaqif qurban zənəxdanın çahinə,
Şirin gülüşünə, xoş nigahinə,
Qul olasan belə xublar şahinə,
Durasan hər axşam, dan qabağında.

Xublar arığından yarımaq olmaz,
İgidin həmdəmi gərək çağ ola.
Bəstə boylu gərək, mina gərdənlı,
Zülfü siyah, var əndamı ağ ola.

Səhər dura sürmə çəkə gözünə,
Birçəklərin həlqə qoya üzünə,
Cilvələne, sığal verə özünə,
İşi, gücü gülüb-oynamaq ola.

Döşün açıb, əl dəyəndə yaxıya,
Ağ gülün bağına pəykan toxuya,
Bədəninədən müşgü ənbər qoxuya,
Zülfü gərdənində bir qucaq ola.

Bir mayabud gərək, baldırı yoğun,
Sərasər ət basa dizin, topuğun,
Əl dəyəndə dura buğun-babuğun
Titrəyə, quyruqdan çox yumşaq ola.

Həyası üzündə, əqli başında,
Öldürə Vaqifi gözü qaşında,
Ya on üç, ya on dörd, on beş yaşında,
Nə ondan böyükrək, nə uşaq ola.

Bir sənəmin sinəsinə müştəğam,
Çox çəkirəm ahü zarı, şamama!
Mən ha qaldım həsrət, əlim yetişməz,
Sən get, gör cananı barı, şamama.

Mətləbidir bir növrəstə - könlümün,
Olmadı dərmanı xəstə könlümün,
Onun üçün bu şikəstə könlümün
Nə səbri var, nə qərarı, şamama!

Yaxa açılıb ta ki, sinə göstərdin,
Sərasər bağrımı qana döndərdin,
Mənim dərdimdəndir sən də dərdin,
Rəngindir nə yavuz sarı, şamama!

Mənim yarım bir əcayib dilbərdir,
Üzü təzə güldür, zülfü ənbərdir,
Sanasan ki, iki qəndü şəkərdir
Qoynundakı qoşa narı, şamama!

Qurbanam Vəqifin bu xaməsinə
Ki, yazar dərdini dost naməsinə,
Yetə bilməz yarın şamaməsinə,
Olsa bu dünyanın varı şamama!

Can verib yüz minnət ilə almışam,
Göndərirəm səni yara, şamama!
Tazə tağdan üzülüb sən, oxşarsan
Yarın qoynundakı nara, şamama.

Cismin nə nazıkdir, gül bədən kimi,
Bir xoş qoxun gəlir, yasəmən kimi,
Nədən saralıbsan sən də mən kimi,
Nədir dərdin, ey biçərə şamama?

Haqdır, sənə vardır xeyli nəzakət,
Yarın şamaması bir qeyri bəbət;
Qorxuram çəkəsən külli xəcalət
Duranda onla bərabərə, şamama.

Yarın şamaməsi oxşar şəkərə,
Heyran olur mələk, ağər göstərə,
Yaraşıqdır ağ sinəsi mərmərə,
Qılıb çox ciyərlər parə, şamama.

Girabından nəgah olanda aşkar,
Dağılır ağılım, huşum - hər nə var,
Xəstə Vəqif tifil kimi qan ağlar,
Neçün qılmazsan bir çarə, şamama?

Bənəfşə tək ənbər zülfün buy verir,
 Hər yuyub sərəndə həvayə, Zeynəbl
 Onun ətrin dimağımdan üzməsin,
 Əmanət et badi-səbayə, Zeynəbl

Qaşa vəsmə, gözə sürmə çəkəndə,
 Siyah zülfü dal gərdənə tökəndə,
 Sallanıban kəklik kimi səkəndə,
 Oxşarsan yaşılbaş sonayə, Zeynəbl

Səni sevən çox bəlayə tuş olur,
 Əql gedir başdan, fəramuş olur,
 Avazın gələndə can bihuş olur,
 Qurbanam o nazik sodayə, Zeynəbl

Yanağı lələsən, qaməti dalsan,
 Ağzı şəkər, dili, dodağı balsan,
 Sanasan ki, yorğun, vəhşi maralsan,
 Olubsan yaraşlıq obayə, Zeynəbl

Sənsən padışahı, xanı Vaqifin,
 Əqli, huşu, din-imanı Vaqifin,
 Həsərətindən çıxdı canı Vaqifin
 Nölür ki, gələsən burayə, Zeynəbl

Gəl, ey qələbəyi Məhəmmədخان bəy,
 Əgər səyyad isən, bərəni saxla!
 Nağaraxananın yolların gözlä,
 Boşşalıdan gələn dərəni saxla!

Evlərdə məst, başmaq satanı qoyma,
 Çaxır içib sərxoş yatanı qoyma,
 Özünə qardaşlıq tutanı qoyma,
 Qonaq üçün çörək verəni saxla!

Dost dostun yolunda düşər ziyana,
 İgid gərək tab gətirə dayana,
 Nağaraxanadan bir az bu yana,
 Zalım, [sən] cəhd eylə, oranı saxla!5

Sən mənim sözümə heç gətirmə şək,
 Bizim evlərdə də gəl görün tək-tək,
 Dirrik-tərəvəzə yaxşı keşik çək,
 Kişniş, şüyüt, təzə tərəni saxla!

Ağqız oğlu Piri, sən məni əkmə,
 Özgənin yurdunda o damı tikmə,
 Qeyri gözəllərdən heç fikir çəkmə,
 Sən elə o gözü çərəni saxla!

Xeyli vaxtdır, ayrılmışیق yar ilən,
Gördük, amma tanışmadıq, ayrıldıq,
Qaldı canda gizli-gizli dərdimiz,
Bircə kəlmə danışmadıq, ayrıldıq.

Qərib-qərib durduq biganələr tək,
Soyuq-soyuq baxdıq divanələr tək.
Dönmədik başına pərvanələr tək,
Eşq oduna yanımadıq, ayrıldıq.

Yarım saat bir arada qalmadıq,
Eşq ataşın canımıza salmadıq,
Yalvarıban yarın könlün almadıq,
Elə getdi, barışmadıq, ayrıldıq.

O zaman ki, aşnalığı tərək etdik,
Cüda düşdük, xeyli ciyər bərkətdik,
Aralıqdan könül quşun ürkütdük,
Bir-birilə qonuşmadıq, ayrıldıq.

Vəqif sevdi bir iqrarsız bivəfa,
Badə getdi tamam çəkdiyi cəfa,
Görüşübən eyləmədik xoş səfa,
Qucaqlaşib sarışmadıq, ayrıldıq.

Olmayardı belə səfərə çıxmaq,
Biz yar ilə danışmadıq, ayrıldıq.
Halallaşib, hümmətləşib dost ilən,
Təmənnəşib görüşmədik, ayrıldıq.

Bilməm, kimə deyim dərdim neçəsi,
Yarın tər məməsi, sinə haçası.
Yuxu məni aldı gələn gecəsi,
Gül üzündən öpüşmədik, ayrıldıq.

Biz doymadıq yarın şirin dilindən,
Şəkər parçasından, ləbi balından,
Mina gərdənindən, incə belindən,
Hayıf oldu, sarışmadıq, ayrıldıq.

Vəqifəm, üstümə gəlməz xas əli,
Silinmədi heç könlümün pas əli.
Nə müddətdir, canan bizdən küsəli,
Könlün alıb barışmadıq, ayrıldıq.

Bir cavan tazədən gəlib ərsəyə,
 Əcayib oğlandır, adı Məhəmməd.
 Zahirən özü tək pak imiş əsli,
 Ola bilməz heç övladi-Məhəmməd.

Yeni gəlib xətti, tər bənəfsə tək,
 Qaşı, gözü elə baxdıqca göyçək,
 Danəndə, fəhmidə, qabilü zirək,
 Sahib camal, söz ustadı Məhəmməd.

Sərxoş oturanda əlində sazı,
 Bənd edir quşları göydə avazı,
 Yeni yetən igidlərin şahbazı
 Sanasan ki, bir sonadı Məhəmməd.

Qələmdə, qılıncda, sazda, sədədə
 Bərabəri yoxdur dari-fənədə.
 Mehrü məhəbbəti həddən ziyadə,
 Göstərir çox etiqadı Məhəmməd.

Məhşər hekayəti müşkül hekayət,
 Ya həzrəti-rəsul, eylə inayət,
 Vəqifəm - qulami-şahi-vilayət,
 Eylə mənə bir imdadı, Məhəmməd.

Duraban eşqilə güzər eylədim,
 Bir pərinin oldum mehman evində.
 Zərrəca görmədim hörmət, izzətini,
 Qaldım elə, peşman-peşman evində.

Ta ki, məni gördü ol qəlbi qara,
 Çəkdi yaşmağını o gül rüxsara,
 Döndərdi üzünü, tutdu divara,
 Sanasan ki, yoxdur insan evində.

Dodağı şəkərdir, köftarı şərbət,
 Nə fayda, eyləməz şirin məhəbbət.
 Məxləsi ki, yoxdur onda bir ləzzət,
 Boldur elə acı qəlyan evində.

Keçmə o dilbərin sən otağından,
 Tər bənəfsə qoxar hər bucağından,
 Sanki bir guşədir cənnət bağından,
 Açılbdır güli-əlvan evində.

Vəqif, bir kimsə ki, bizdən yaşına,
 Yəqin bil ki, bizlən olmaz aşına,
 Gəldiyimiz heç gəlmədi xoşuna,
 Tapdım mən halını ürfan evində.

Siyahtel görmədim Kür qırağında,
Məgər heç yaşılbaş olmaz bu yerdə?
Tər lan könlüm yenə uca dağlara
Havalanıb, hərgiz qonmaz bu yerdə.

Bu diyarda kalağay yox, katan yox,
Sinəm buta, müjgan oxun atan yox,
Sərxoş durub bir nəzakət satan yox,
Heç sövdəgar fayda bulmaz bu yerdə.

Bəzək bilməz bu diyarın köyçəyi,
Tanımaz al çarqat, zərrin ləçəyi,
Ağ buxaq altından həlqə birçəyi
Tər məmə üstündən salmaz bu yerdə.

Yarın xəyalilə bu gün mən şadəm,
Qəribliyə düşsəm, qan ağlar didəm.
Pərisi yanında olmayan adəm
Nə yaxşı sağ qalır, ölməz bu yerdə.

Desələr ki, Vaqif, nə oldu sənə,
Rəngi-ruyin dönüb heyvaya genə,
Əli tər məmədən üzən kimsənə,
Saralıban necə solmaz bu yerdə.

MƏHTUMQULU

Şübhə'ni görmədim Kəf yığılma,
 Əgər bir yığılma olmas bu yerdə?
 Yığılma olmas yerdə mənə bənzər
 Şübhə'ni görmədim Kəf yığılma.

Şübhə'ni görmədim Kəf yığılma,
 Əgər bir yığılma olmas bu yerdə?
 Yığılma olmas yerdə mənə bənzər
 Şübhə'ni görmədim Kəf yığılma.

MƏHTUMQULU

Şübhə'ni görmədim Kəf yığılma,
 Əgər bir yığılma olmas bu yerdə?
 Yığılma olmas yerdə mənə bənzər
 Şübhə'ni görmədim Kəf yığılma.

Şübhə'ni görmədim Kəf yığılma,
 Əgər bir yığılma olmas bu yerdə?
 Yığılma olmas yerdə mənə bənzər
 Şübhə'ni görmədim Kəf yığılma.

Şübhə'ni görmədim Kəf yığılma,
 Əgər bir yığılma olmas bu yerdə?
 Yığılma olmas yerdə mənə bənzər
 Şübhə'ni görmədim Kəf yığılma.

Məhtumqulu Fəraqi (1730-1780) yeni dövr türkmən ədəbiyyatının ən böyük nümayəndəsidir. Osmanlı ədəbiyyatında Nədim, Azərbaycan ədəbiyyatında Vaqif kimdirsə, türkmən ədəbiyyatında da Məhtumqulu odur... Lakin yeni dövr türkmən şairinin bədii təfəkküründə milli ictimai motivlər daha güclüdür...

Nəzər salın bu cahana,
Cahanda nələr görünər -
İskəndər, Cəmsid ucaldan
Böyük binalar görünər.

Məşələri şir-pələngli,
Quzeyləri duman-çənli,
Gül-çiçəkli, tər çəmənli,
Çəsməli çaylar görünər.

Yaradan var edib yoxdan,
Dağlar ömür sürər çoxdan,
Sorsan xəbər verər Nuhdan.,
Ovlaqlar, ovlar görünər.

Yaman dünyadı çağlayan,
Köçəcək gülən, ağlayan...
Qar ələyib, buz bağlayan
Kəmərlı dağlar görünər.

Başının dumanı getməz,
Alçaqlara tə'zim etməz,
Qarıyıb, qocalmaz, itməz
- Yaşıl yaylaqlar görünər.

Nə köç qalar, nə də çətən,
Sənəmlər seyr edib ötən,
Tuti, bülbül qərar tutan
Havalı bağlar görünər.

Məhtumqulu, kimdir ölməz?
Əcəl doymaz, dünya dolmaz.
Səma enməz, yer çevrilməz,
Gün keçər, aylar görünər...

Səbəb oldu yanan cana.
Cəlladdır qara gözlərin;
Kimsəyə vermədi aman,
Cəlladdır qara gözlərin.

Pərim, yada könül vermə,
Heç vaxt yaman üzü görmə.
Siyah qaşa çəkib sürmə,
Afatdır qara gözlərin.

Cəllad gözdən aman-aman,
Yer üzünə çökər duman,
Eşq əhlini edib candan,
Rahatdır qara gözlərin.

Məhtumqulu, yar amanı,
Ağladar huri-qılmanı.
Müsəlmanın din-imanı,
Hümmətdir qara gözlərin.

Ey həqiqət elçisi, bil,
Can deyib sevmişəm səni.
Dərvişlər qədir gecəsin
Sevəntək sevmişəm səni.

Seyr etdim düzü-dünyanı,
Dolaşıb küllü İrani.
Bəli, İbrahim Saranı
Sevəntək sevmişəm səni.

Yaqub fəth etdi Kənganı
Oldu Misirin sultanı.
Aşiq Yusif Züleyxanı
Sevəntək sevmişəm səni.

Bu dünyanı tutdu adı,
Onlardır eşqin bünyadı,
Məcnun Leyli pərizadı
Sevəntək sevmişəm səni.

Dəldilər dağın dibini,
Tapmadılar bir-birini -
Aşiq Fərhad gül Şirini
Sevəntək sevmişəm səni.

Edib məni dünya fani,
Olmadı eşqin kamalı,
O Seyfəlmülk Mahcamalı
Sevəntək sevmişəm səni.

İtirib yar nişanını,
Kəşt eylədi dörd guşəni,
Yəməndə Vərqa Gülşəni
Sevəntək sevmişəm səni.

Getdi əldən ixtiyarı,
Qalmadı namusu, arı.

Aşiq Novruz gül Fərxarı
Sevəntək sevmişəm səni.

Gəzdilər Rumun düzünü,
Verdilər haqqın urzunu.
Vəfada Qənbər Arzunu
Sevəntək sevmişəm səni.

...Bu dünya saxlayıb kimi?
Xoş keçirin bu beş günü.
Aşiq Qərib Şahsənəmi
Sevəntək sevmişəm səni.

Məhtumqulu, dünya fani,
De, hanı Rustəm Zal, hanı?
Ay günü, yer asımanı
Sevəntək sevmişəm səni.

Könül şəhrinə od saldı,
Neylədi narı dilbərin?
Ətrafımı duman aldı,
Gəlibdi qəhri dilbərin.

Adəm nəslə deyil məgər!
Huri-qılman başın əyər.
Axır bir gün bizə gələr
Qorxuram marı dilbərin.

Gövhər, yaqut yar boynunda,
Fələk daim öz oynunda.
Yetişişibdir yar qoynunda,
Görünməz narı dilbərin.

Yandırır eşqin atəşi,
Axıdır Məcnun tək yaşı,
Kənizidir, həm sirdaşı
Behiştə huri dilbərin.

Yenə qövr eylədi yaram,
Mənəm sənə baxtıqaran.
Məhtumquluya can verən-
Namusu, arı dilbərin.

Gözlərimin rövşəni,
Gözəl, nurana düşməz.
Bağ-irəm gülşəni
Fani cahana düşməz.

Boş qoymusan bu səri,
Vurub eşqin əsəri.
Çan şəhrində bir pəri
Bazar-dükana düşməz.

Sevdiyim şirin candır,
Canım ona qurbandır,
Aləm ona heyrandır,
Atəş-suzana düşməz.

Mən fəqirəm neyləyim,
Dərdim kimə söyləyim?
Sözümü yara deyim,
Qeyri-zəbana düşməz.

Qaradır bitən gülü,
Amma şirindir dili,
Səhrada ərəb eli
Adil fərmana düşməz.

Gördüyüm yer-Hindistan,
Həm İran, həm də Əfqan,
Ülşan, Xəzər, Dehistan...
Deməklə saya düşməz.

Mərd igiddə var qeyrət,
Viranı eylər abad,
İti qılınc, ərəb at,
Dara, yamana düşməz.

Qibləyə tutudum üzüm,
Yoxdu bir yalan sözüm.
Məhtumqulu, bil, gözüm
Qeyri-vətənə düşməz.

Bülbüləm, ahü-zar çəkib,
Təzə gülzardan ayrıldım;
Gözümdən qanlı yaş töküüb,
O nazlı yardan ayrıldım...

Yarımlın qaməti uca,
Sifətin vəsf edim öncə,
Ləbi şəkər, ağız qönçə-
O zülfü tardan ayrıldım.

Şirin canda yoxdur taqət,
Yüz ox vursa, cana rahat.
Çatmaqaşlı gözəl afət,
Çeşmi-xunxardan ayrıldım.

Ayrıldım qönçə gülümdən,
O saçları sünbülümdən,
Xoş avazlı bülbülümdən,
Şirin göftardan ayrıldım.

Dəli könlümün loğmanı,
Güllü gözəllərin xanı.
Səkkiz cənnətin bostanı,
Bağçalı bardan ayrıldım.

Dağları var, başı çənli,
Buz bulaqlı, tər çəmənli,
Eli-Köklən, adı Mənli,
Nazlı dildardan ayrıldım.

Məhtumqulu, eşqdən məstəm,
Bağladım şanına dastan,
Mənzilidi bağla bostan,
Almadan, nardan ayrıldım.

A dostlar, fələyin zülmü
Başıma min bəla qıldı.
Ayrıldı məni balamdan,
Ürəyimi yara qıldı...

Ötdü ömürdən xoş vaxtım,
Pozuldu qızıldan taxtım.
Təzə bitən bir budaqdim,
Xəzan yeli fəna qıldı...

Bu əcələ yoxdu çara,
Onçun düşdüm ahu-zara,
Ürəyimə vurub yara,
Dərdimi ziyada qıldı.

İndi bir dəm qərarım yox,
Bu mənzildə durarım yox,
Özümdən heç xəbərim yox,
Xəbərsiz binəva qıldı.

Yanıb pərvanətək hər dəm,
Ürəyim doldurub yüz qəm.
Qədd əyilib, gözümdə nəm,
Bu canıma cəfa qıldı.

Qəm içində mənəm yanan,
Çəkərəm naleyi-əfqan,
Ayrılıqdan gözüm gıryan,
Qəmlərə mübtəla qıldı...

Məhtumqulu edər fəryad,
Dərd içində keçir həyat.
Fələyin əlindən min dad,
Mənim baxtım qara qıldı...

Vətənimdə xan idim,
 Xanlara fərman idim,
 Dərdlərə dərman idim,
 Yoxsula dükan idim,
 Cansızlara can idim,
 Neylim, indi biçərəyəm.

Gözsüzlərin gözü idim,
 Mən lalların sözü idim,
 Elin-günün üzü idim,
 Sevənlərin nazı idim,
 Hatəm Tayın özü idim,
 Neylim, indi fücərəyam.

İrəm içrə reyhan idim,
 Vətənə zərəfşan idim,
 Mərd igidə kaman idim,
 Dağ başında duman idim,
 Fəraqi, asiman idim,
 İndi viran bir sarayam.

De neyləyim, zalım fələk,
 Şad günlərim az eylək,
 Yaxşılara qurdun kələk,
 Namərd kefin saz eylədin.

Dağıtdın uca dağları,
 Qəm etdin acəb çağları,
 Qarğa dolu gül bağları,
 Göllərə şah-qaz eylədin.

Xan eylədin talançını,
 Yerə sərdin dilənçini,
 Doğru bildin yalançını
 Qışını da yaz eylədin.

Nuhu sən qəvvas eylədin,
 Üzdürüb xilas eylədin,
 Şad günümü yas eylədin,
 Məclis qurub, söz eylədin.

Yol azanlar gəzər yolu...
 Birtəhər çıxarar çulu.
 Gözüyaşlı Məhtumqulu,
 Bir dərdini yüz eylədin.

Yarsızlıqdan yaman iş yox,
Dolanıb baxsam hər yana;
Ey yaradan, bir imdad ver,
Çox məşəqqət dəyib cana...

Bir yar ver ki, ətli, qanlı,
Dil bilən, ağıl-kamallı,
Qəlb açıq, sinə meydanlı,
Üzü nur salsın cahana.

Namərd ilə yoldaş etmə,
Yollarımı yoxuş etmə,
Dil bilməz ilə tuş etmə,
Sadədil olsun, türkana.

İnsafılı, qüdrətli görsən,
İş bilən, qiymətli görsən,
Verəcəksənsə tez ver sən,
E'tibar yoxdur bu cana.

...Yaxşı əyal ələ gəlməz,
Nadan yaxşı qədrin bilməz.
Əyalsız xoş ömür sürməz,
Dönsə Hökmü-Süleymana.

Dərvişlərə yolsuzluğu,
İgidlərə malsızlığı,
Xudamız əyalsızlığı
Göstərməsin müsəlmana.

Məhtumqulu, yanıb-bişsəm,
İnanmazlar, oda düşsəm.
Bir nazlı yarla görüşsəm,
Deyərəm sözüm mərdana...

Yar gələndə heyran ollam
O sərvə qamət boyuna,
Paltarı güllə bəzənib,
Yaraşır rahat boyuna.

Mən bülbülə verdim əzab,
Yox bu şirin canında tab.
Züleyxadan qalan çarşab
Gəlir qiyamət boyuna.

Yarın gül üzü - dərmanım,
Sənsiz xəzan vurur canım.
İqbalım, dinim-imanım,
Qılaram hörmət boyuna.

Yar eşqindən dad eylərəm,
Öyrənib adət eylərəm,
Ömürlük fəryad eylərəm,
Çəkilməz bir sədd boyuna.

Aşiq görsə xəta olar,
El-günündən çuda olar.
Məhtumqulu fəda olar
İlahə-afət boyuna.

Canım-gözüm qoç igidlər
 Hərə özünə yol açdı.
 Haqq hər kəsə bir iş verdi,
 Hərə bir yanı dolaşdı.

Kimi girdi haq yoluna,
 Yaxşılıq gəldi felinə.
 Kim qılınc aldı əlinə,
 Kimi başqa yola düşdü.

Nər-bədövlü bəylər, xanlar
 Atlansa, dolar meydanlar.
 Qala söküb, tökdü qanlar,
 Qoçaqlar sərindən keçdi.

Biz istərdik ulu ərən,
 Bizə qismət oldu hicran.
 Kimi gəzdi İran, Turan,
 Kim İsfahan, Təbriz aşdı.

Haqqa əyan oldu halım,
 Bu xalqa olmadı mə'lum.
 Məhtumqulu, mənim yolum.
 O dostlardan ayrı düşdü.

Nazlı yarım erkən yatıb,
 Oyatmağa qıymaz gözüm.
 Gözlərimi yar bağlayıb,
 Ləldir dilim, çıxmaz sözüm.

Aç üzünü görüm desəm,
 Qulluğunda durum desəm,
 Təşnə ləbdən sorum desəm,
 İradəm yox, gəlməz üzüm.

Fəraqi der, qaldım pünhan,
 Doyunca sürmədim dövrən,
 Verərəm bu canımdan can,
 Əgər olsa yara lazım.

Eşit, pərim, aşiq oldum
Mən əzəl başdan doğrusu.
Ayrılmğa hal qalmadı
O gözlə qaşdan, doğrusu.

Könlümün pənahlı sənsən,
Yerin-göyün şahı sənsən,
Yeddi göyün mahı sənsən...
Doymaz göz yaşdan, doğrusu.

Üzün Züleyxanın görkü,
Fırlanar fələyin çarxı,
Bilinməz adamın fərqi,
Dursan o başdan, doğrusu.

Qız alınar kəlim ilə,
Adam solar zülüm ilə.
Can qurtarar ölümlə -
İnsan təşvişdən, doğrusu.

...Qalmaqaldan bəla gələr,
Yaxşı-yaman hamı bilər,
Kimi ağlar, kimi gülər,
Gün çıxar çeşdən, doğrusu.

Qaplan kükrər çöl içində,
Daşlar axar sel içində,
Qalsan özgə el içində,
Ağarar saçdan, doğrusu.

Fəraqi, sən əhli-dilsən,
Dərdlinin göz yaşın sil, sən,
Yaxşı ilə deyib-gülsən,
Ayırmaz huşdan doğrusu.

Ay kimi camalın gördüm,
Nur saçılar, yar üzündən;
Bir məcnunam, dəli oldum
Sənin o xoş avazından.

Gəl, sən mənə dövrən eylə,
Rəqib könlün viran eylə,
Mənim ilə seyrən eylə,
Kam əlaq ömrün yazından.

Ömür keçər çağ içində,
Piltə yanar yağ içində,
Əndəlibsən bağ içində,
Çal, səda qopsun sazından.

Sən, Fəraqi, bil, qul oldun,
Qulluq edib yaşa doldun,
Lap axırda payın aldın
Yarın o qaşı-gözündən.

Elindən ayrı düşən,
Ah çəkər, eli gəzər.
Yolundan ayrı düşən,
Cəhd elər, yolu gəzər.

Göydə fələk gərdandır,
Xalq yerdə sərgərdandır,
Nə vəfasız cahandır,
Göz açan lə'li gəzər.

Kimin başında tacdır,
Kimi yoxsul, möhtacdır,
Kimi lüt-üryan, acdır,
Kim ipək, xalı gəzər.

Kim nan tapmaz yeməyə,
Kim yer tapmaz qoymağa,
Kim don tapmaz geyməyə,
Kim tirmə-şalı gəzər.

Bu dünya puç, heç nədir,
Kim darda, kim kefdədir,
Biri daim işdədir,
Biri kef, halı gəzər.

Zaman sonsuz, ömür az,
Dörd fəsildən biri yaz,
Göydə qanad çalan qaz
Gözüylə gölü gəzər.

Məhtumqulu, de nə var?
Daim göz yaşla dolar.
Dəli könül xoş olar,
Yüz min xəyalı gəzər.

Uca dağların başında
Bulud oynar selnən birgə.
Qoç igidə toy-bayramdır;
Hər nə gəlsə elnən birgə.

Dil bilənlər gen oldular,
Qızıl gümüşlə boldular,
Milçəklər də tay oldular
Yol gedəndə filnən birgə.

Otlağa qaçar buzovlar,
Anasını əmər, tovlar,
Tanınar o xas bədövlər,
Köhnə, yırtıq çulnən birgə.

Haqq bəndəsi haqqa çapar,
Yaman öz pəлиндən tapar.
Məhtumqulu eybin örtər
Söz qılıncı - dilnən birgə.

Ad qazanan qoç igidin
Əvvəl bədvən atı gərək;
Gələnə qarşı çıxmağa
Yaxşı məhəbbəti gərək.

Mərd gərək cəfa çəkməyə,
At gərək dərə keçməyə.
Süfrə açıb, nan tökməyə
Könlümün hümməti gərək.

Əl götür bu xam xəyaldan,
Can isinməz dövlət-maldan.
Ruzigar keçsə halaldan,
Ariflər söhbəti gərək.

Çalışsan qulluq qılmağa,
Peyğəmbər yolun bulmağa.
Dərvişlər könlün almağa
Əlində dövləti kərək.

Məhtumqulu, bu fənadır,
Bizi saxlayan xudadır.
Demə yoxsul, ya da baydır,
Gələnə xidməti gərək.

Qoç igidin adı çıxmaz,
Dövləti, malı olmasa.
Əndişəli iş bitirməz
Meydanda dəli olmasa.

İgidin yoxsa övladı,
Öləndə tutulmaz adı,
Can qızdırmaz qəlbin odu,
Başda xəyalı olmasa.

Alıcı quş evə uçmaz,
Fərsiz oğul günə yanmaz.
Mərəkədə yerin tapmaz
Ağlı-kamalı olmasa.

İnsan dönsə yurda, yaxşı,
Xalı, döşək yerdə yaxşı,
O igidlər gorda yaxşı,
Başı qovğalı olmasa.

Məhtumqulu mərdi danmaz,
Çörək olsa, üz utanmaz.
Düşməni taxtdan salımmaz
Dostu vəfalı olmasa.

Çölə çıxar olsa, bənzər
Keyikə, qulana Göklən.
Əgər qalxıb savaş etsə,
Dönər ac arslana Göklən.

Elin-obasın buraxmaz,
Çətinə, bəlaya baxmaz,
Allahdan nə gizli, çıxmaz
Bu sözüm yalana, Göklən.

İlham verdi mövlam mana,
Nəzər düşdü səndən yana,
Yox olar qəsd edən sana,
Qayıt dol Gürkana, Göklən.

Sözü dilimə haqq salar,
Ömürlük qismətim olar,
Yamanlıq eyləyən gələr
Yanına amana, Göklən.

Ayağa dursa hay qopur,
Fərmana gələr Nişapur,
Tərsalar da gəlib dönər
Əhli-müsəlmana, göklən.

Yıxılıb uçar Xorasan,
Ayaq altda olar yeksan.
Küllü Arkaç, Mazandaran
Gələrlər fərmana, Göklən.

Yolun parlaq gün nurutək,
Gücü artar Rum gücütək,
Canavarların acıtək
Girişər meydana Göklən.

...Fəraqi der, ucalasan,
Haqqın yoluyla varasan,
Güclü qoşun çıxarasan
Gədəsən Gürkana, Göklən.

Ölkədə sahib olmasa,
Ərbablar əmira dönər.
Üç il şirə rast gəlməsə,
Tülkü, çaqqal şirə dönər.

Zalım fələk oyun açar,
Kimə verər, kimdən alar,
Hər kəsə bir nobat salar,
Ölkə ağır tora dönər.

Şir çıxantək ovun tapar,
Şir ovuna kim əl qatar?
Fil burnunu göyə tutar,
Xortumu xamıra dönər.

Əcəl yetər, adam duymaz,
Dövrən keçər, ömür doymaz,
Tülkü ətini şir yemər,
Yəsə də zəhərə dönər.

Dərd ürəkdə bir od olar,
Söz cahanda bir ad olar,
Yoxsula dost de, yad olar,
Varlansa yad yara dönər.

Mərdlər gəzməz toydan gendə,
Ac qurddur qoyun içində,
Qalsan namərdin evində,
Deyinər, davara dönər.

Məhtumqulu, budur dərdin-
Sahibi gərək hər yurdun.
Şir zərbi görməyən qurdun
Qulaqları tirə dönər.

Mənəm deyən qoç igidə
 Bir münasib yar gərəkdir.
 Ya vurmağa ərəb at,
 İti zülfüqar gərəkdir.

İgid ölər el üstündə,
 Canın verər din üstündə,
 Qoç igidlər döyüşündə
 Namus ilə ar gərəkdir.

Gödək ömrü xoş etməyə,
 Süfrə açıb nan tökməyə.
 El-obanı şad etməyə
 İgiddə tapər gərəkdir.

Məkkə görənlər hacı,
 Ayrılıq ölümdən acı,
 Qoç igidə ər qılıncı,
 Aşiqə dildar gərəkdir.

Fələk artırar ah-zarın
 Alar əldən ixtiyarın,
 Məhtumqulu sevər yarın,
 Qara zülfü tar gərəkdir.

Mərd igid mərd ərđən törər,
 Namərd əslindən mərd olmaz.
 Qurdun gözündə od yanar,
 Tülkü-çaqqallar qurd olmaz.

Bildiyini çıxart dildən,
 Bülbül ayrı düşsə güldən,
 Bil ki, doğulduğun eldən
 Başqa mehriban yurd olmaz.

Bu aləm gözəl də olsa,
 Dünya tamam nurla dolsa,
 Əgər tanrı rəhm qılsa,
 Bədəndə, canda dərd olmaz.

Məhtumqulu, var əql-huşun,
 Axdı gözdən qanlı yaşın,
 Qəmlə keçdi əlli yaşın,
 Bundan qeyri fəryad olmaz.

Uzaqda görünən təpə
Yəhərlənmiş ata bənzər.
Yaramaz insan zər ilə
Yazılmış pis xəttə bənzər.

Bu dünya bir dibsiz dərya,
Qərq edər, olma biperəva,
Məğrur olma, fani dünya
Dəyişən nobata bənzər.

Qardaşsızın qüvvəti yox,
Oğulsuzun dövləti yox,
Əyalsızın işrəti yox,
Xoş günü həsrətə bənzər.

Yamandan yaxşı dəb olmaz,
Əsli yaxşılar bəd olmaz,
Dünyalıqça dövlət olmaz,
Oğul saf dövlətə bənzər.

Saxlanı yeri - ilan qoynu,
Asılan yer - itin boynu,
Pis ərin yaxşı gəlini
Dürri-biqiymətə bənzər.

Duz tökməklə təzə yara,
Bərk ağrıyar olmaz çara,
Yaman arvad- yaxşı ərə-
Tükənməz töhmətə bənzər.

Məhtumqulu, namuradam,
İllər xoşdur mən naşadam,
Söz mə'nasın qanmaz adam,
Quyruqsuz bir itə bənzər.

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏ

Yeni dövr türk xalqları ədəbiyyatının ən böyük nümayəndələrindən biri olan Mirzə Fətəli Axundzadə (1812-1878), hər şeydən əvvəl, Qərb mədəniyyətini, bədiî fikir (və ifadə) texnologiyalarını Şərqə gətirməsi ilə məşhurdur.

Komediyaları, yeni dövrün fəlsəfəsini, sosial-kulturoloji ovqatını əks etdirən çoxsaylı məktubları (xüsusilə "Kəmalüddövlə məktubları"), ədəbi-tənqidi məqalələri, yeni əlifba layihələri, islam xolastikasına qarşı apardığı ardıcıl mübarizə və s. M.F.Axundzadənin universal bir düşüncə sahibi olduğunu göstərməklə yanaşı dünyagörüşünün inqilabi miqyasını müəyyən edir.

Tiflisdə, məmləkətini işğal etmiş Rusiya imperiyasının canlınlığında çalışan mütəfəkkir sənətkar, ziyalı Şərqi xalqlarının müasir (universal!) mədəni dəyərlər səviyyəsinə qalxması üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir.

POEZİYA HAQQINDA

Hər dilin təkəllümü və kitabəti qərarı-mütəarif üzrə nəsr ilədir və gahi bir para məzaminin fəhmindən ziyadə ləzzət-ənduz və mütəəssir olmaq üçün təkəllüm və kitabət şər ilə olur. Şər gərək laməhalə ziyadə ləzzətə və hüznə və fərahədə ziyadə təsirə bais ola. Əgər olmasa, sadə nəzmdir. Və şər təbəyə və adata və istilaha qərib əlfaz və məzamin ilə deyiləndə ləziz və müəssir düşəcəkdir və ləvazimatdandır hüsnü-əlfaz və təşbihat və təmsilat və tövzih və təsrih və sair mühəssənət. Əgər bunun xilafınca deyilsə, məzaci-müstəmedə onun eşitməyindən heç bir günə təğyir hasil olmaz. Bu cəhətdəndir ki, əksər qəzəliyyat məzaci-insanidə hərgiz bir şövq və vəcd əmələ gətirmir. Bəs məlum oldu ki, şər əgərçi nəzm ilə olur, amma hər nəzm şər deyil. Məsələn: bir para mətalibi sühuləti-hifz üçün və hüsnü-təbyin üçün nəzmlə zikr edərlər. Əlbəttə, belə nəzmlərə şər və naziminə şair demək xətdir.

Tarixi-hicridən bu zamana qədər milləti-islam arasında bir kimsənə şər ilə nəzmə fərq verməyib, hər nazimin adına bərxilafı-həqq şair deyiblər1. Şər əlahidə bir bəxşi-ilahidir və maddeyi-qabiliyyəti-şair xudadadadır və təhsil və tərbiyət o maddənin ancaq inbisatına və əşarın artıq zinetinə bais olar. Belə maddə sahibləri çox nadir vücuda gələrlər. Əhli-fürsdən ancaq Firdövs və Nizami və Cami və Sədi və Mollayi-Rumi və Hafiz şairdirlər2: Bunların da qüsuru budur ki, bir para məqamda izhari-fəzl üçün xilafı-təbiətü adət göftü ediblər. Belə məqamlarda onların xəyalatına da şər demək caiz deyil, ancaq mənzumatı-məqbulə və pəsəndidə demək olur. Şər dərəcəsi-dən əsfəl, bunlardan məsəva sairlərinin hərgiz şər maddəsi yoxdur. Ancaq sənətkardırlar ki, əlfaz hifz edib şüriti-nəzmə müvafiq hamən əlfazı rısteyi-nəzmə düzürlər və hərgiz nəzmlərində bir təsir yoxdur; bəlkə əksərinin nəzmlərində heç məzmunü-səhih dəxi tapılmaz və bu sənət bir belə asan zəddir ki, hər bir məktəbdən çıxan kimsənələrin əksəri fürs arasında bir az məşq etməklə əlfazı nəzmə düzməyə qadir olur və belə kimsənələrə şair demək qələtdir.

Bəhər surət, türk arasında dəxi bu zamana qədər mütəqəddimindən şair olmayıbdır3. Füzuli şair deyil və xəyalatında əsla təsir yoxdur; ancaq nazimi-ustadddır4. Amma mən əyyami-səyahətimdə safheyi-Qarabağda Molla Pənah Vaqifin bir para xəyalatını gördüm ki, zikr etdiyim şərt bir növ ilə onda göründü və dəxi Qasım bəy Sarucaluyi-Cavanşirə düçar oldum ki, əlhəq türk

dilində onun mənzumatı mənim həyrətimə bais oldu. Ondan ötrü ki, dediyim şərt ziyadə onun mənzumatında tapıldı. Mənim əqidəmə görə tarixi-hicridən indiyədək türk arasında şair münhəsirdir məhz bu iki şəxsə. Bir də bir Məsiha var imiş, xəyalatı az tapılır.

Bu iki şəxsin də fərqi bir-birindən budur ki, əgərçi Molla Pənah müqəddəm ərsəyə gəlib bu fənnədə Qasım bəyə nisbət rəhnumadır və lakin ləzzət və təsir və mühəssənəti-nəzmiyyə Qasım bəyin xəyalatında çoxdur. Məsələn: Qasım bəy qafiyatında öz məhbubəsi ilə bir növ müxatibə və mükəlimə edir ki, adam valeh olur və vəqayə və güzərişatı və əhvali-müasirini və ətvəri-pirü cavanı bir növ ilə bəyan edir ki, insan vəcdə və zövqə gəlir. Bunun xəyalatı binəzirdir. Ancaq bunun əşarını oxuyanda müstəmə inana bilir ki, şər vaqif ləzzətə bais olmuşdur.

Lihaza, milləti-islami şərlə nəzmin fərqi-dən vaqif və bu iki şəxsin haqqında arif etmək üçün onların mənzumatını o miqdarda ki, dəstgir oldu, bir mücəllədin içində basdırıb müntəşir edirəm. Təki, bundan sonra şər maddəsi ilə zühura gələn vücudlara nümunə və əndazə olsun və bunların əşarını görəndən sonra bir para öz haqlarında müştəbeh olan nəzm sənətkarları şair olmadıqlarını anlayıb, bihudə özlərini zəhmətə salmaqdan və yavan nəzmlərini inşasına övqət sərf etməkdən əl çəksinlər.

HEKAYƏTİ-MÜSYÖ JORDAN HƏKİMİ-NƏBATAT VƏ DƏRVIŞ MƏSTƏLİ ŞAH CADUKÜNİ-MƏŞHUR

Yəni təmsili-güzarişi-əcib ki, keyfiyyəti dörd məclisdə bəyan olub itməmə yetir.

ƏFRADI-ƏHLİ-MƏCALİS

<i>Müsyö Jordan</i>	<i>Həkimi-nəbatat, parijli, qırx yaşında.</i>
<i>Hatəm xan ağa</i>	<i>Təklə-Muğanlı obasının bəyi, qarabağlı, altmış beş yaşında.</i>
<i>Şərəfnisə xanım</i>	<i>onun böyük qızı, on altı yaşında.</i>
<i>Gülçöhrə</i>	<i>onun kiçik qızı, doqquz yaşında.</i>
<i>Şəhrəbanu xanım</i>	<i>onun arvadı, qırx beş yaşında.</i>
<i>Şahbaz bəy</i>	<i>onun qardaşı oğlu, böyük qızının nişanlısı, iyirmi iki yaşında.</i>
<i>Xanpəri</i>	<i>Şərəfnisə xanımın dayəsi, qırx yaşında.</i>
<i>Dərviş Məstəli şah</i>	<i>cadükünü-məşhur, iranlı, əlli yaşında.</i>
<i>Qulaməli</i>	<i>onun şagirdi, iranlı, otuz yaşında.</i>

BİRİNCİ MƏCLİS

Əvvəlinci məclis Qarabağ vilayətində min iki yüz altmış üçüncü ildə yazın əvvəlində, novrız bayramından bir gün keçmiş Təklə-Muğanlının qışlağında vəqə olur. Şərəfnisə xanım ikimci damda ahəstə ağlaya-ağlaya yun darayır, kiçik bacısı Gülçöhrə yanında oynuyur.

Gülçöhrə. Ağabacı, niyə ağlayırsan?

Şərəfnisə xanım (onun əlini tutub o yana itələyir). İtil cəhənnəmə!

Gülçöhrə (şitəngilik başlayıb genə onun tərəfinə əlini uzadır). Ağabacı, sən Allah niyə ağlayırsan?

Şərəfnisə xanım (genə onun əlini rədd edib). İtil cəhənnəmə, deyirəm, əlimdə işim var, qoy işimi tutum.

Gülçöhrə (genə haman qərar ilə). Sən ki, iş tutmursan, ancaq ağlayırsan. De görüm, niyə ağlayırsan? Deməzsən, gedib anamı çağırıram. Di de görüm, niyə ağlayırsan? (Çarqatın başından dartır).

Şərəfnisə xanım (darılmış onu bərk itələyib). İtil cəhənnəmə, ləktə, əl çəkməz, qoymaz işimi tutam.

Gülçöhrə yıxılıb, durub ağlaya-ağlaya anası olan dama gedir.

Şərəfnisə xanım (yalqız). Ax, ləktə, gedib anama xəbər verəcəm. Allah, gəlib soruşsa ki, niyə ağlayırsan, nə deyəcəyəm? Eh, heç vaxt deyə bilmənəm ki, nədən ötrü ağlayırdım. Yaxşısı budur ki, danaram, deyərəm ki, heç ağlamırdım.

Yayıltı ilə bərk-bərk gözüünü silir; bu halda qapı açılır. Şəhrəbanu xanım içəri girir.

Şəhrəbanu xanım. A qız, bu uşağı niyə itələyib yıxıbsan?

Şərəfnisə xanım. Uşağı yerə girsin. Dinc oturur məgər! Şəhrədən bəri qoymuyub ki, iki çəngə yun darayım; elə şitəngilik edir: gah yunu qapıb, gah çarqatımı dartıb; axırda mən də cana doydum. bir tixə itələdim o yana, ağlaya-ağlaya qaçıb üstünə gedibdir. Qan-qan olmadı ki?

Gülçöhrə. Ana, vallah, yalan deyir. Heç yun daramırdı, elə ağlayırdı. Mən deyirdim ki, ağlama! Məni itələdi, yıxdı, arxam üstə

yərə dəydim. (Gözünü oxvalaya-ovxalaya ağlayır).

Şəhrəbanu xanım. Şərəfnisə, ağlamaq nədir? Sənə nə gəlibdir ağlayırsan? Allaha şükür, atan sağ, anan sağ. Gözəl-göycək adaxlın gözün qabağında. Yeməyin bol, geyimin bol, dəxi niyə ağlayırsan?

Şərəfnisə xanım. Vallah, ana, ağlamırdım. (Gülçöhrədən bir çimdik götürüb). A yərə girmiş, mən haçan ağlayırdım?!

Gülçöhrə təzədən yenə lələ vay başlayır, sonra gənə.

Şərəfnisə xanım. Ana, vallah, ağlamırdım! Allaha şükür, atam sağ, anam sağ, dəxi nə var ki, ağlayım!

Şəhrəbanu xanım (gülə-gülə). Niyə demirsən ki, adaxlım da gözümün qabağında?

Şərəfnisə xanım. Adaxlım kimdir?

Şəhrəbanu xanım. Necə adaxlım kimdir? Bəs əmin oğlu Şahbaz bəy kimin adaxlısıdır? Atan iyirmi gündən sonra, Allah qoysa, sizə bir toy edəcəkdir ki, tərifi tamam Qarabağda söylənəcək. İsrəğagün aşnası zərdablı Qurban bəyə kağız yazırdı ki, Şamaxı çəngilərinin vədəsini alsın, toya göndərsin.

Şərəfnisə xanım (şəhadət barmağı ilə baş barmağının arasında alt dodağını dartıb başını yuxarı qovzuyur). Bıy, anam nələr söyləyir. Şahbaz bəy on gündən sonra çıxıb gedir. Bilmirəm atam kimə toy tədarükü görür.

Şəhrəbanu xanım (təəccüblə). Şahbaz gedir? Şahbaz kiminlə gedir? Nə danışırsan? Allahı sevirsən, öz yanından zad quraltma. İndi bildim ki, doğrudan da, ağlayırmışsan. Gərçəkdən ki, qız uşağının ağıl olmaz imiş, gözünün yaşı əlində olarmuş. De görüm, sənə kim dedi ki, Şahbaz gedir?

Şərəfnisə xanım (başın aşağı salmış). Özü.

Şəhrəbanu xanım. Yaxşı, hara gedir?

Şərəfnisə xanım. Nə bilim, Firəngəmi, Parijəmi, adı batsın, dilim də yovuşmur.

Şəhrəbanu xanım. Yaxşı, Şahbaz kiminlə Parijə gedir?

Şərəfnisə xanım. Qonağımız müsyo Jordan ilə.

Şəhrəbanu xanım. O bizim çör-çöp döşürən firəng ilə? Nədən ötrü? Firəngdə onun nə alıb-verəcəyi var? Parijədə onun nə iti azıbdır?!

Şərəfnisə xanım. Nə bilim, cahıl uşaqdır. Müsyo Jordan beyninə salıbdır ki, Parijədə qızlar, gəlinlər məclislərdə, yığıncaqlarda üzünə oturub-dururlar. Nə bilim, başqa zadlar da çox deyibdir.

İndi o da dəli-divanə olub deyir ki, gərək gedəm bir Pariji görəm. Əvvəl əmindən rüxsət istəyəcəyəm, qoymasa, gəcə atımı minib, Arazı o taya keçib, müsyo Jordan ilə görüşüb, onunla bərabər gedib, Pariji görüb seyr edəcəyəm.

Şəhrəbanu xanım (toxuduğu corabı yərə tullayıb, kiçik qızına üzün tutub). A qız, Gülçöhrə, get Şahbazı o biri damdan bura çağır, görüm bu necə sözdür.

Gülçöhrə qaçır.

Şəhrəbanu xanım. Dedim, kişi, Hatəmخان ağa, bu uşaqların toyun tez elə qurtar. Şahbazdan mən qorxuram, gündə min-min xəyala düşür, qulaq asmadı, osallıq elədi, axırda belə oldu.

Bu halda qapı açılır, Şahbaz bəy içəri girir.

Şahbaz bəy. Əmidostu, nə var, xeyir ola?

Şəhrəbanu xanım. (qaşqabağın tökmüş). Şahbaz, eşidirəm ki, Firəngə, Parijə gedirsən? Bu necə sözdür?

Şahbaz bəy. (gülümsəmiş). Gedəndə nə olar, əmidostu? Gedərəm də, qayıdaram da, Şərəfnisəyə firəng qızları başlarına örtən təsəklərdən alıb sovqat gətirirəm də.

Şərəfnisə xanım. Firəng qızları başlarına örtən təsəklər mənə lazım deyil; al, Parijədə onların başlarına ört ki, Qarabağdan onların havasına yellənib uçursan.

Şəhrəbanu xanım. Yaxşı deyir, aldığı təsəkləri ört firəng qızlarının başlarına, Şərəfnisəyə lazım deyil! Hələ de görüm, sən özbaşınasan, ya sənin atan yerində bir böyüyün var?

Şahbaz bəy. Əlbəttə, əmindən izin almamış ki, gedə bilmənəm. Müsyo Jordan özü ondan rüxsətini alacaqdır.

Şəhrəbanu xanım (acıqlı). Çox yaxşı, sən azıbsan, yolundan, izindən çıxıbsan, get! Mən bu saatdan Hatəmخان ağamı çağıraram, görüm müsyo Jordan nədir ki, onun qardaşı oğlunu tovlaşdırıb Parijə aparır? Vallah, ona bir tov tutaram ki, gəlidiyi yolu da azar, özü də Pariji unudar. Çox yaxşı, sən get, mən bu saat Hatəmخان ağamı çağıraram görüm ki, sən iyirmi gün toyuna qalıb, sən necə Parijə gedirsən?!

Şahbaz bəy. Necə iyirmi gün mənim toyuma qalıbdır? Mən hələ uşağam, mən öz xahişimə bu tezliklə evlənməyəcəyəm. Toy etməyəcəyəm, məgər güc ola!

Şəhrəbanu xanım (çığıra-çığıra). Bəli, güc olacaq! Əlbəttə, hələ iki il bundan irəli görək sənə toy olaydı, əgər Şərəfnisə çox uşaq olmasaydı. Sənin kimi cahıl uşaqlar subay qalmaqdən tamam yaman yollara düşər, oğurluğa, quldurluğa qurşanar!

Şahbaz bəy. Adam aclığından, susuzluğundan oğurluğa, quldurluğa qurşanar; mənim, Allaha şükür, nəyim əskikdir?

Şəhrəbanu xanım (rişxənd ilə). Bəs hansı dilənçilər, görəsən, quldur oldular, yollar kəsdilər? Allahı sevirsən, ağılna zor vermə. Sən lap azıbsan, get işinə!

Şahbaz bəy başını aşağı salıb gedir.

Şəhrəbanu xanım. Hatəm xan ağa və Şəhrəbanu xanım ölmüş imişlər ki, bir firəngi Şahbazı tovlaşdırıb Pariyə aparar! A qız, Şərəfnisə, yadımdan çıxdı, de görüm ki, Şahbazı o çör-çöp döşürən nə sözlər ilə tovlaşdırıb Pariyə aparır?

Şərəfnisə xanım. Nə bilim, deyibdir ki, Pariyədə tamam göycək qızlar, gəlinlər məclislərdə, yığıncaqlarda üzüaçaq oturub-dururlar.

Şəhrəbanu xanım. Başqa nə söz deyibdir?

Şərəfnisə xanım. Nə bilim, deyibdir ki, qızlar ilə, gəlinlər ilə oğlanlar bir yerdə oynarlar, danışarlar, gülürlər.

Şəhrəbanu xanım (darılmış). Eh, başqa nə sözlər deyibdir? Bu hələ əvvəlki sözdür.

Şərəfnisə xanım. Başqa söz çox dedi. O biriləri yadımda qalmadı, elə bu yadımda qaldı; mən nə bilim?

Şəhrəbanu xanım (acıqlanmış). Allahu əkbər! A qız, axı mən necə Hatəm xan ağaya deyim ki, qardaşın oğlu Şahbaz bəy Qarabağda oturduğu yerdə Parij qızlarına ayağı yanıb, müsyo Jordana qoşulub gedir? On altı yaşında qızın Şərəfnisə xanım burdan ora, Parijin qızlarının, gəlinlərinin xayınlığın çəkib. Hələ nə gedən var, nə gələn var, gözünün yaşın sel kimi axıdıb yas qurubdur!

Şərəfnisə xanım (yerindən qalxıb). Bıy, Allah, torpaq başıma, arvad nələr danışır! Ayağımın altından yer qaçdı, durub qaçım! (Tez damdan çıxıb gedir).

Şəhrəbanu xanım (üzünü kiçik qızına tutub). Gülçöhrə, get atan damın dalında çobanlar ilə danışır, de ki, bir tez bura gəlsin, vacib işim var.

Gülçöhrə qaçır.

Şəhrəbanu xanım (öz-özünə). Bu firənglər necə nəşükür xalq olurmuş. Heç yaxşılıq bilməzmişlər. Mən ağılsız, genə tarının hər günü nahara müsyo Jordana qaymaq gərək, yağ gərək, axsama plov gərək, bozartma gərək ki, gedib öz ölkəsində deməsin ki, Qarabağ elatının arvadları mərifətsiz olurlar, qonağa hörmət eləmək bilmirlər. Di gəl, bundan sonra xalqa yaxşılıq elə! Tamam yaxşılığım bada çıxdı getdi.

Bu halda qapı açılır.

Hatəm xan ağa (içəri girir). Xeyir ola, arvad, nə var, tələsik məni çağırıbsan?

Şəhrəbanu xanım (qaşqabaqlı). Nə olacaq. Gəl gör, o çör-çöp döşürən, içdirib, yedirib bəslədiyin qonağın, deyirlər, qardaşın oğlunu azdırıb, özü ilə Pariyə aparır.

Hatəm xan ağa. Necə? Müsyo Jordan Şahbazı Pariyə aparır? Kim deyir?

Şəhrəbanu xanım. Mən deyirəm! Şahbaz özü Şərəfnisəyə deyibdir!

Hatəm xan ağa (qəhqəheyi-qeyri-təbi ilə). Xa-xa-xa! Şahbaz bilir ki, sənin qızının ürəyi kövrəkdir, ona sataşmışdır. Yəqin ki, Şərəfnisə də bu sözlərdən dərd edir. Xa-xa-xa-xa, analı-qızlı iki pulluq ağılnız yoxdur. Hər boş sözdən ötrü yerdən olursunuz.

Şəhrəbanu xanım (çığıra-çığıra). Sən elə hər zadı boş tutursan. Cahıl uşaqdır, bəlkə, o firəngi bir para sözlər deyib, ağılnı oğurlayıbdır. Kişisən, qan olmaz ki, ikisini bir çağırıb soruşasan ki, bu nə işdir, nə sözdür?

Hatəm xan ağa. Çox yaxşı, arvad, Allahı sevirsən, çıxırma! Elə indi bu saatda çağırıb öz yanında soruşaram. Hövsələndə daralması!

Pərdə salınır

İKİNCİ MƏCLİS

İkinci məclis haman gündə əvvəlinci damda vəqə olur. Dam kilim, gəbə ilə paxizə fərs olub, bir tərəfdə un çuvalı düzülüb. Bir tərəfdə yağ dərileri, yun məfrələri qoyulubdur. Hatəm xan ağa oturub damın yuxarısında, fərs üstə. Arvadı Şəhrəbanu xanım ərinin sağ böyründə, çənəsin yaşmayıb, ağı örpək başında, həllaci, samit əyləşibdir. Hatəm xan ağanın müqabilində qardaşı

oğlu Şahbaz bəy oturub, xəncərinin dəstəsinə söykənmiş, müntəzirdir görsün ki, əmisi nə danışacaq. Yun məfrəzlərin birisinin üstünə bir xalça salınıb, Şahbaz bəyin sol tərəfində qoyulub, üstündə müsyö Jordan firəngi libasında, qıçın qıçı üstə aşırıb, başıaçıq, əlində barmaq uzunluğunda və yوغانluğunda bükülmüş və lülələnmiş tənəkə yarpaqlarını yandırır çəkir. Hatəm xan ağanın böyük qızı Şərəfnisə xanım bunlardan əvvəl xəlvətcə gəlib, yük qabağında asılan kilim gərdəyin dalısını girib pusur ki, görsün nə danışacaq. Bu halda Hatəm xan ağa üzün müsyö Jordana tutub xitab edir.

Hatəm xan ağa. Həkim sahib, eşidirəm ki, bizim Şahbazi Firəngistana aparırsan, bu necə sözdür?

Müsyö Jordan. Bəli, Hatəm xan ağa, bu sözü mən özüm sizə deyəcəkdim, çünki heyfdir, Şahbaz bəy kimi cavan və zirək və sahib-savad oğlan firəng dilini bilməyib; mən təəhhüd edirəm ki, onu Parijə aparıb, firəng dilini ona öyrədib yola salam; çünki firəng dilinə çox şövqi var, tez öyrənər. İndi də mənim ilə durub oturmaqdan bir para kəliməti hiyf edibdir.

Hatəm xan ağa (üzün Şahbaz bəyə tutub). Şahbaz, doğrudur ki, Parijə getmək istəyirsən?

Şahbaz bəy. Bəli, əmi, əgər sizin rüsxətiniz olsa, müsyö Jordan ilə gedərəm, genə sonra özüm qayıdaram, gələrəm.

Hatəm xan ağa. Nədən ötrü, balam?

Şahbaz bəy. Firəng dilini öyrənməyə, əmi!

Hatəm xan ağa. Firəng dili nəyinə lazımdır, əzizim? Sənə lazım olan ərəb, fars, türk, rus dilləridir ki, Allaha şükür, dövləti-aliyyəyimizin şəfqətindən açılan mədrəsələrdə hamısını oxuyub öyrənilsən.

Şahbaz bəy. Əmi, firəng dili mənə çox lazımdır. Bildir ki, Tiflisə məni arx çıxartmaq üçün izin almağa göndərmişdiniz, Allahverdi bəyin oğlu Tərverdi bəy Varşavada firəng dili öyrəndiyi üçün hər məclisdə məndən hörmətli idi. Bavücuti ki, firəng və türki dilindən başqa özge dil bilməzdi.

Hatəm xan ağa. Balam, sən hələ uşaqsan, bu zadlar tamam boşdur. İnsana ağıl lazımdır. Bir dil artıq bilmək ilə ağıl artmaz. Adam gərək hər dil ilə olsa filcümlə fəhm və zəmanə əhlinin adət və xəvvasından müttələ olsun; öz işin yola aparsın.

Şahbaz bəy. Zəmanə əhlinin birisi də Parij xalqıdır. Sizin sözüünüzə görə onların da adət və xəvvasından xəbərdar olmaq lazım gəlir.

Hatəm xan ağa. Nə eybi var, onların da adət və xəvvasını bilgilən, əgər istəyirsən.

Şahbaz bəy. Bu surətdə əgər Parijə getməsəm, oranın əhlinin adət və xəvvasından necə müttələ ola bilərəm?

Hatəm xan ağa. Çox asan. Necə ki, mən onları bilirəm, ancaq müsyö Jordanı görmək ilə, sözlərinə qulaq asmaq ilə. Əgərçi Qarabağdan başqa bir özge yer görməmişəm.

Şahbaz bəy. Əmi, qanmıram ki, siz necə Parij əhlinin adət və xəvvasından xəbər darsınız?

Hatəm xan ağa. Bu saat mən sənə qandırım, balam! Mənə yaqın hasil olubdur ki, bizdə hər adət və xasiyyət var isə, əksi Parij əhlinədir. Məsələn, biz əlimizə həna qoyarıq, firənglər qoymazlar; biz başımızı qırxarıq, onlar başlarına tük qoyarlar; biz papaqlı oturarıq, onlar başıaçıq otururlar; biz başmaq geyərik, onlar çəkme geyərlər; biz əlimiz ilə xörək yeyərik, onlar qaşiq ilə yeyərlər; biz aşkara peşkəş alarıq, onlar gizlin alarlar; biz hər zadə inanarıq, onlar heç zadə inanmazlar; bizim arvadlarımız gödək libas geyər, onların arvadları uzun libas; bizdə çox arvad almaq adətdir, Parijdə çox ər almaq.

Şahbaz bəy. Əmi, bunu başa düşmədim.

Hatəm xan ağa. Niyə başa düşmədin, balam? Çox arvad almaq ibarətdir ondan ki, bir kişi bir arvada iktifa etməsin və çox ər almaq da ibarətdir ondan ki, bir arvad bir kişiyə iktifa etməsin. Əvvəlki adət bizdədir, sonrakı Parijdə. O kitablara görə ki, müsyö Jordan bu uzun qış onların məzmununu müttəsil bizə hekayət edibdir, dəxi hamı zadə bu qərər ilə fərz eylə, bifayda Parijə getmək niyyətindən düş!

Müsyö Jordan (rişxənd ilə). Xa-xa-xa! Hatəm xan ağa, təəccüb edirəm ki, sizin kimi qəvaidi-məntiqiyyədən müttələ, əqilli və fərəsətli, mərdi-gühənsal bu zamana qədər məşvərət xanalarının birində ərkanı-məşvərət silkinə daxil olmuyubsunuz; əgərçi mən siz təqdir etdiyiniz qaidəyə bir bəhs varid edə bilməyəm, lakin istərdim ki, mən bir neçə kəlmə ərz edəydim, əgər rüsxətiniz olsa.

Hatəm xan ağa. Buyurun, həkim sahib! Sizin hər sözüünüz bizə xoşdur.

Müsyö Jordan (vüqar ilə). Hatəm xan ağa, mənim qəsdim bu idi ki, Şahbaz bəyi Parijə aparıb, əvvələn, özüm onun tərbiyasinə mütəvəccəh olub, firəng dilini və ictimaiyyətini bə-qədri məqdur ona təlim edib, saniyən, onu kralımıza tanıdib, burada mənim haqqımda zahir etdiyiniz yaxşılıqların və zəhmətlərin əvəzində kraldan ona bir baxşeyiş alıb geri qaytaram; çünki mən kralın məxsus və təhti-

himayətidə olan darüelmin hükəmə və üləməsindən və o ələh-zə-rətin müqərrəbi və mötəmədiyəm; amma çün sizin təqirətinizdən müşəxxəs oldu ki, siz səfərin fəvaidinə münkirsiniz; ona binəən mənə lazım olur ki, səfərin fəvaidini müvafiqi-vaqə məsəl ilə sizə isbat edim. Əgər, məsələn, mən Qarabağa gəlməsəydim (əlini uzadıb cibindən bir dəftər çıxarıb, açılıb içində səliqə ilə düzülmüş bir neçə otları göstərib), əgər mən Qarabağa gəlməsəydim, kim biləcəkdə ki, Qarabağın yaylaqlarında bu otlar mövcuddur? Bundan əvvəl bizim ətibba və həkəmələrimiz cənab Linney və Turnefor və Bertram belə güman etmişlər ki, bu nəbatat ancaq Alp dağlarında və Amerikada və Afrikada və Şveysariya dağlarında mövcud olur. Amma mən indi buraya gəlmək səbəbi ilə Parijin darüelminə isbat edəcəyəm ki, məzkur həkəmələr bilkülliyyə səhv ediblər. Bu nəbatat Qarabağın dağlarında kəsərlə mövcuddur və bu nəbatatın mahiyyətini, təhqiq və xəvəssini təcrübə ilə müşəxxəs edib, o xüsusda ətibbanın istehzarı üçün təsnifi-cədid ələmdə məşhur edəcəyəm. Məsələn, bu ot ki görürsünüz (əli ilə bir kiyaha işarət edib) latınca bunun adı aqantusdur ki, mənim təcrübəmə görə qarın ağrısına, çox faydası var. Cənab Linney bunu fərz edir üçümcü dərəcədə və cənab Turnefor onu fərz edir dördümcü dərəcədə, amma mən onu ikimci dərəcədə fərz edəcəyəm və bu otun adı latınca serastrum alpinumdur ki, göz ağrısına nəhayət mənəfəti var. Cənab Linney bunu fərz edir yeddimci dərəcədə və cənab Turnefor onu fərz edir altımcı dərəcədə, amma mən onu fərz edəcəyəm onumcu dərəcədə və bu otun adı latınca qamllina afriqanadır ki, diş ağrısının əlacı münhəsirdir buna. Cənab Linney bunu fərz edir beşimci dərəcədə və cənab Turnefor onu fərz edir üçümcü dərəcədə, amma mən onu səkkizimci dərəcədə fərz edəcəyəm. Bu otun adı latınca qombretumdur ki, bu zamana qədər Yevropada hərgiz məşhur deyildi, ancaq onu Amerika nəbatatından bilirdilər. İndi mən çox sevinirəm ki, onu Qarabağın dağlarında tapmışam ki, soyuqdəymə üçün nəhayətdə nafedir; cənab Linney onu altımcı dərəcədə fərz edir, cənab Turnefor beşimci dərəcədə fərz edir, amma mən onu dördümcü dərəcədə fərz edəcəyəm. Və hamı tapdığım nəbatatın və ələfiyyatın mahiyyətini və xasiyyətini bu qərar ilə yazıb ələmə bildirəcəyəm. Və mənim ismü rəsmim bu cəhətdən cənab Linneyin hamisi Georq Qllifordun ismü rəsmindən ərfə və əcall və ülum üçün göstərdiyim xidmət Germaniyanın məcməyi-üləməsi kartoflu azarını axtarıb tapdıqları cəhət ilə vətənlərinə göstərdikləri xidmətdən əla və əfzəl olacaqdır.

Hatəm xan ağa. Həkim sahib, vallah, başa düşmədim ki, nə danışırsınız, Qlliford kimdir? Linney kimdir? Turnefor kimdir? Niyə onlar zəhmət çəkib otlara dərəcə qərar veriblər? Germani nədir, kətrəfl kimdir, o niyə azarlamışdır, o nə böyük şəxsdir ki, vətən bu mərtəbədə onun etidamlı-məzəcəinə və tuli-ömrünə talibdir? (Bir qədər sükkut olunur, müsüyə Jordan gülür, sonra genə Hatəm xan ağa). Yoxsa, həkim sahib, bizim Şahbazı da aparıb belə tapmacalardan öyrədəcəksiniz?

Müsüyə Jordan. Hatəm xan ağa, bağışlayın; doğru buyurursunuz, indi bildim ki, sizə nə qisim gərək misal gətirmək; məsələn, bir ay bundan əvvəl Qarabağın əlyetməz dölündən köhlən altında gəlib sizə qonaq olan xoşbəxt adam ki, adı yadımdan çıxırdı, əgər Qarabağa gəlməyəydi, bu qədər dövləti haradan ələ salardı?

Hatəm xan ağa. Həkim sahib, bax, bu söz necə aşkardır! Doğru buyurursunuz, əgər o, Qarabağa gəlməyəydi, heç vaxt dövlətə çatmazdı.

Şahbaz bəy. Başına dönüm, əmican, rüsxət verin, müsüyə Jordan ilə gedim, əgər mənim xoşbəxt olmağımı istəyirsiniz, heç vaxt belə fürsət ələ düşməz. Necə ki, səfərin faydasını hər ikiniz də iqrar etdiniz.

Hatəm xan ağa (bir az fikir edib). Həkim sahib, nə müddətə Şahbaz Parijə gedib qayıda bilər?

Müsüyə Jordan. Bir il çəkər gedib-gəlməyi, ziyadə çəkməz. Bir ildən əqalsə, getməyindən mənzur olan fayda bilkülliyyə hüsula gəlməz; çünki ümdəsi firəng dilini öyrənməkdir.

Hatəm xan ağa (üzün arvadına tutub). Arvad, dəxi nə ələyə, qoy getsin. Papağın çevirərsən, il gələr keçər. Uşaqdır, könülü istəyir, getsin, Pariji görsün. Həkim sahib də bir yaxşı adamdır, onun hüzurunda bir para mərifət kəsb edər; yaxşı, yamanı görər. Kraldan bəxşeyiş alar, il başında Qarabağda hazır olar, o vaxtdək biz də onun toy tədarükünə məşğul oluq, gələn kimi toyun başlarıq.

Şəhrəbanu xanım (yerindən qalxıb çığır-çığır). Kişi, nə danışırsan, sənə fikrin haradadır? İstəmirəm onun Parijə getməyin də, mərifət kəsb etməyin də, firəng kralından bəxşeyiş almağın da! Bu sözlər tamam bəhanədir. Şahbaz istər getsin Parijə, məclislərdə, yığıncaqlarda üzuaçıq gəzən qız, gəlinlər ilə kef etsin, danışsın, gülsün, vassalam!

Hatəm xan ağa (təngə gəlib). Ay arvad, bəsdür, Allahu sevirənsən, çığırma! Dəxi neyləyim? Bacarırsan, qoyma getsin! Göyda uçan qanadlı quşu əyləmək olursa, Şahbazı da güc ilə əyləmək olar. Rüsxət

verməsəm, atılar minər atına, hoppanar Arazın o tayına, sonra mən onu haradan tapım? Sən onu tanıdırsan məgər ki, necə höccətdir?

Şəhrəbanu xanım (dəxi də bərk çıxır). Mən ondan da höccətəm! Qoymanam getsin! Əgər Şahbazı Pariyə getməyə qoysam, bu laçək çəngilərin ləçayi olsun! (Əlini uzadıb örpəyinə).

Şahbaz bəy (gülə-gülə, arxayın). Allahu əkbər! Əmidostum bilmirəm hansı qaravulları ilə mənə dustaq edəcək?

Şəhrəbanu xanım (çığır-çığır). Görəsən; sən də öz bildiyindən, mən də öz bildiyimdən! (Qalxıb damdan çıxır.)

Hatəm xan ağa. Arvadların işi xətdir.

Müsyö Jordan təəcüb edir və Şahbaz bəy qeyzlə samit qalır.

Pərdə salınır

ÜÇÜNCÜ MƏCLİS

Üçüncü məclis yenə orda vaqə olur. Damın bir tərəfində Şəhrəbanu xanım oturubdur. Bir tərəfdə Şərəfnisə xanım yun darıyır. Bu halda birdən qapı açılır, Şərəfnisə xanımın dayəsi Xanpəri içəri girir.

Xanpəri. Salaməleyk!

Şəhrəbanu xanım. Əleykəssəlam! Xanpəri, bilirsən, iş necə keçdi? (Şərəfnisə xanım qulaq asır). İş belə keçdi ki, Şahbaz gedir Pariyə. İndi sani ondan ötrü çağırardım ki, əgər bir əlacın var isə, eylə. Hatəm xan ağa, özün bilirsən, bir xamıraqız kişidir. Əvvəldən yaxşı danışdı, amma sonra birdən boşaldı. Müsyö Jordanın və Şahbazın bir para ağılsız sözlərindən yerdən oldu. Amma mən gərək ya ölüm, ya Şahbazı qoymayam getməyə. Doğrusu, Şərəfnisəni gözüyaşlı görə bilmənəm! Allah götürərmi, Şahbaz getsin Parijdə kef etsin, on beş yaşında gül üzlü uşağım ah çəksin, qan tüpürsün, saralıb sapa dönsün, incəlib ipə dönsün?

Xanpəri. Xanım, əlac odur ki, bayaq sənə deyirdim. Nə lazımdır ki, Hatəm xan ağadan və ya özgəsindən minnət çəkəsən. Göndər qonşuluqdan Ağcabədi kəndindən, Qızılbaşdan gələn dərviş Məstəli şahı gətirib necə ki, sənin muradıdır, bu işi elə düzəltsin. Onun cadusunda mən bir hikmət görmüşəm ki, əgər istəsə, bu saatda mənə qocamdan boşadar.

Şəhrəbanu xanım. Xanpəri, mən də onun cadusunun gücünü eşitmişəm. Amma genə bir az səksəkəliyəm; o etdiyi işlərdən heç

bilirsənmi? De görüm ürəyim dürrüst qızasıdırmı? Çünki bu iş çox çətin işdir.

Xanpəri. Xanım, ağcabədili Kərim koxanın arvadı Səlminazı o boşatdırıb oynasına verdimədimi? Muğanlı Səfərəli kişinin qızını sevgilisinə qovuşdurmadımı? Dədəsini ki, qızı verməyə razı olmurdu, cadu ilə öldürmədimi? Cavadlı Kərbəlayı Qənbər qızı Şahsənəmin ərinə, bir illik yoldan arvad almasın deyə, qaytarıb gətirmədimi? Onun əlindən heç zad qurtarmaz!

Şəhrəbanu xanım. Gözüm Xanpəri, bəs tez oğlun Əlmərdanı bu saatda göndər Məstəli şahı Ağcabədi kəndindən alıb gətirsin! Desin, xanım çağırır. Hər nə istəsə, vəd eləsin. Xülasə, axşam çıraq yanan vaxtda gərək Məstəli şah bizim evdə hazır olsun!

Xanpəri. Baş üstə, xanım, bu saatda göndərrəm! Amma gərək Məstəli şah Hatəm xan ağadan, Şahbaz bəydən xəlvət bura gəlsin. Allah eləməmiş, əgər Şahbaz onu burada görsə, onu da öldürər, mənə də sağ qoymaz.

Şəhrəbanu xanım. Əlbəttə, mən indi bu saatda çıxaram. Hatəm xan ağam da, Şahbaz bəyi də ilxıya baxmağa göndərrəm və tapşırıram ki, gələndən sonra Şərəfnisənin evində yuxılsınlar-yatsınlar ki, gecə bu damda su qoyub Şərəfnisənin başını yuyub çimdircəyəm. Sən dur get, dərvişin dalınca oğlunu göndər.

Hər ikisi gedir. Sonra Şərəfnisə xanım yalqız, ayaq üstə.

Şərəfnisə xanım. Ux, Allah, kərəminə şükür, bir az ürəyim dincəldi! Yox olsun o ölkə ki, onda cadu, pitik olmaya! Əgər mənəm deyən dərviş olmasaydı, şəksiz, müsyö Jordan Şahbazı aparacaqdı, günümü göy əskiya düycəkədi.

Bu halda qapı açılır, Şahbaz bəy içəri girir.

Şahbaz bəy. Şərəfnisə, qadan alım, bilirsən ki, əmidostum bu gün nə tufan elədi? Müsyö Jordanın yanında əminin üstünə çır-çır çığırdı, mənə də hədələdi.

Şərəfnisə xanım. Şahbaz, heç özün etdiyindən xəbərin yoxdur, əmidostunun çığıрмаğı gözüne görünür.

Şahbaz bəy. Qadan alım, Şərəfnisə, mən özüm nə eyləmişəm?

Şərəfnisə xanım. (Tez yeriyib, əlin uzadıb hanasının dəlisdən bir neçə yarım səhifə kağız çıxardıb açır). Şahbaz, bu şəkilləri bəs mənə kim gətirdi? Bunları sən gətirib demədinmi ki, Parij

qızlarının, gəlinlərinin şəkilləridir, gör Parijdə necə gözəl qızlar var? Bu qızlar, gəlinlər tamam üzvləri açıq məclislərdə, yığıncaqlarda oğlanlar ilə bir yerdə oturub-dururlar? Hələ mən bu şəkilləri utandığımndan əmidostuna göstərməmişəm.

Şahbaz bəy. Bıy, Şərəfnisə, necə uşaq-uşaq danışsən? Bu şəkillər müsyö Jordanın kitablarının içində idi. Müsyö Jordan kitablarını açıb baxanda gözü bunlara sataşdı, çıxardı, mənə verdi, apar adaxlına göstər və dedi ki, bu il Parijin qızları və gəlinləri belə paltar geyirlər. Keçən il ayrı tövr paltarları var idi. Gələn il bir özgə qayda ilə paltar geyəcəklər. Hər il Parijdə libas geymək sayacağı dəyişilir. Mən də gətirdim sənə verdim; bundan gələsi nə var?

Şərəfnisə xanım. Bundan gələsi o var ki, sən bu qızların havasına yellənib uçursan, istəyirsən Parijə gedəsən!

Şahbaz bəy. Şərəfnisə, bu nə sözdür deyirsən? Tamam Parijin qızları qurban olsun sənin bir tükünə! Mənim ki, sənin tək gözəl yarım var, behişt huriləri gözümə görükməz. Sensiz mənim bir günüm olmasın!

Şərəfnisə xanım. Bəsdür, Allahı sevirsən bu bazıları bizə az gəl, sensiz bir günüm olmasın deyən oğlan burdan Parijə getməz. Sən mənə heç sevmirsən!

Şahbaz bəy (uzanıb onun boynundan qucaqlayıb öpür). Şərəfnisə, doğrudan, sən məndən belə bədgüman olubmuşsan! Mənim ürəyimə bir ox vursaydın yaxşıdı ki, bu sözü üzümə dedin. Axır bir soruş gör ki, Parijə nə səbəbə gedirəm?

Şərəfnisə xanım. (ağlaya-ağlaya Şahbaz bəyin əlin boynundan qoparıb). Nə işim var soruşum; səbəbini özüm çox yaxşı bilirəm. Səbəbi bulardır ey! (Şəkil kağızların dişin-dişinə qısb əlində bərk-bərk övkələyir, salır ayağı altına).

Şahbaz bəy. Vallah, yox, səbəbi olar deyil, sən bilmirsən. Mənim tay-tuşlarım tamam mərifət sahibi olub, qulluq edib, hörmət-izzət tapıb, xoşbəxt olublar. Mən qalmışam elə bu qamışlıqda adsız, sansız.

Şərəfnisə xanım. Əvvələn, bu yalandır ki, deyirsən, kim bizlərdən mərifət ilə, qulluq ilə xoşbəxt olubdur? Bu gördüyünüz xoşbəxtlər tamam özgə yol ilə bəxtə yetişiblər. İkimci, əgər qulluq etmək istəyirsən, get Tiflisə, orda qulluq elə. Bir azdan sonra əgər istəyirsən, get başqa şəhərlərə ki, əl çatsın, ün çatsın. Parijə bizlərdən nə gedən var, nə gələn var!

Şahbaz bəy. Doğru deyirsən, amma adamın hər işdə görək vasitəsi olsun. Tiflisdə və o biri şəhərlərdə mənə tanıyan yoxdur.

Mənə kim vasitə olub mənə qulluğa qoyduracaq və hörmət tapdıracaq? Amma bu firəngi bir yaxşı adamdır, mənə da sevir, ocağımızı tanıyır. Bu mənə Parijə aparıb firəng dilini öyrətməkdən və krala tanıtmaqdan məşhur ollam, qayıdandan sonra hər yerdə yerim olar.

Şərəfnisə xanım. Bu sözlər tamam fənnü feldir. Mənə aldatmaq üçün bəhanədir. Nə sözdür ki, sənin kimi cavan, kamallı oğlan Tiflisdə qulluq tapmaz?

Şahbaz bəy. Parijdən qayıdandan sonra genə gedib Tiflisdə qulluq edəcəyəm.

Şərəfnisə xanım (ayağı ilə şəkil kağızlarını itələyib). Parijdə sənin kimi oğlan bu poşaların əlindən sağ qurtara bilirmi ki, qayıdıb gələndən sonra adam kimi durub-otura? Heç vaxt sən Parijə gədə bilməzsən. Ha vaxt getsən, öyün!

*Bu halda Hatəmخان ağa qaim səs ilə Şahbaz bəyi çöldən çağırır.
Şahbaz bəy tez damdan çıxıb gedir.*

Pərdəsalınır

DÖRDÜNCÜ MƏCLİS

Dördümcü məclis Hatəmخان ağanın damında vaqə olur. Bir tərəfdə Şəhrəbanu xanım oturubdur, bir tərəfdə Şərəfnisə xanım, bir tərəfdə onun dayısı Xanpəri. Gecədən iki saat keçibdir. Şəhrəbanu xanım başını yuxarı qovzuyub üzün Xanpəriyə tutub darıxmış soruşur.

Şəhrəbanu xanım. Xanpəri, necə oldu, dərviş gəlmədi?
Xanpəri. Xanım, tələsmə, bu saat gələr.

Birdən qapı açılır, Məstəli şah-caduküni-məşhur qazqabağı tükülmüş içəri girir.

Məstəli şah. Salam əleyküm!
Şəhrəbanu xanım (başını yuxarı qovzuyub). Əleyküməssəlam, baba dərviş, xoş gəldin! Gəl otur.

Məstəli şah (oturub). Xanım, mənə nisbət nə qulluğunuz var? Buyurun, can-baş ilə bitirməkdə müzayiqə yoxdur!

Şəhrəbanu xanım. Baba dərviş, bir cüzvi, yüngül işdən ötrü

sənə zəhmət vermişəm! Mətləb budur ki, bizim Şahbaz lap yolundan azıb: bir firəngi qonağımız var, xəyalındadır ki, ona qoşulub Parij şəhərinə getsin, mənim bu oturan, gül üzlü uşağımı ki, onun adaxlısıdır, iyirmi gündən sonra toyu başlanacaq, ağlar-sızlar qoysun. Mən və Hatəm xan ağa nə qədər yalvardıq, söylədik, qulaq asmadı; gərəkdir ki, bir iş edəsən ki, bizim Şahbaz Parijə gedə bilməsin və müsyo Jordan ondan əl çəksin, aparmasın.

Məstəli şah. Xanım, bu cüzvi, yüngül iş deyilmiş; bəlkə çox böyük və çətin iş imiş. Gərəkdir ki, bu işdə mənim cadumun əsəri ya Parijin, ya müsyo Jordanın başında çatlasın.

Şəhrəbanu xanım. Baba dərviş, mən anlamadım, necə gərək cadunun əsəri ya Parijin, ya müsyo Jordanın başında çatlasın?

Məstəli şah. Xanım, məsələ, əgər Şahbaz bəyə əl vursam, lazım olar ki, onun bədəninə bir cin müsəllət edim ki, bu səfərin xəyalını onun başından çıxarsın. Amma olur ki, bu işdən o qorxsun, ağılna rəxne yetişsin, ya azarlasın, ya çolaq olsun, çünki çox uşaqdır, cavandır.

Şəhrəbanu xanım. Bıy, Allahı sevirsən, baba dərviş, belə danışma, bu işlər tamam ondan ötrüdür ki, Şahbaz bir gün gözümüzə uzaqlaşmasın. Necə olar ki, onun canına cin müsəllət olmağa razı olaq?

Məstəli şah. Bu surətdə gərəkdir ki, divlərə, ifritələrə əmr edim ki, Pariji xarab etsinlər, altını üstünə çevirsinlər ki, Şahbaz bəy dəxi ora getmək niyyətindən düşsün, yainki Mərrix ulduzuna hökm edim ki, müsyo Jordanın boynunu vursun ki, Şahbaz bəyi aparan olmasın. Bu işin bundan başqa heç çərəsi yoxdur.

Şəhrəbanu xanım. Bu necə mümkün şeydir, baba dərviş, belə iş eləmək olarmı?

Məstəli şah. Pəh, bu mənim işimdir, xanım, nə şübhə yeridir? Məgər eşitməmişiniz ki, bir neçə şeyatına əmr etmişəm ki, həmişə Şişə qalasında üsuli və şeyxi mollalarının arasında fitnə və fəsad salıb heç vaxt onları dinc qoymasınlar. Ondən ötrü ki, onlar minbərə çıxıb aşkara xalqa vəz edirmişlər ki, cadukünə və sairə inanmayın. Aya, mən deyiləm ki, Gilcan adlı ifritin ruhunu ki, şeytəndə və məzərrətdə fəridi-əsrdir, Ağa Vəli Əliqulu oğlunun bədəninə muntə-qil edib Səlyan xalqının canına müsəllət etmişəm ki, gecə-gündüz onun qorxusundan evlərində rahat yata bilməzlər! Hələ Səlyan xalqına az qisas etmişəm. Ondən ötrü ki, onlar bildir mənə Səlyana qoymayıb qovdular ki, bura darülmöminindir. Sən dərviş və cadukünsən, bura ayaq basma! Hansı işlərimi söyləyim? Bu işlər

yaxın zamanda etdiyim əməllərin əlamətidir. On bir il bundan irəli Araz qırağına gəlmişdim; istiyirdim ki, Naxçıvan və Şərur mahal-larının qabağından keçib İrəvana gedəydim. Hər iki mahalın xalqı mənə mane oldular ki, səni qoymarıq bu torpağa keçəsən. Ondən ötrü ki, əlində təzkirən yoxdur. Naməlum, təzkirəsiz adamlara yol vermək, bu tərəfə keçirmək qanun ilə qadağandır. Bavücutü ki, əlləm-qəlləmlər özləri gecə-gündüz qaçaq mala gedən təzkirəsiz adamları o yana, bu yana bələd olub keçirirlər. Nə qədər yalvardım-yapışdım, sözümlə qulaq asmadılar. Aşağı getdim olmadı, yuxarı getdim, olmadı; axırda lap acığım tutdu. Əcinnələrə, ifritlərə hökm etdim ki, tamam Naxçıvan, Şərur mahallarının damlarını qaldırıb yer ilə yeksan etdilər ki, zərbindən Ağrı dağının bir tərəfi də qopub tökülüb Akur kəndini batırdı. Oranın biçarə erməniləri də yaman qonşularının səbəbindən fənaya getdilər. Xüləsə, Murova desəm, yerindən qop, qopmazmı? Araza desəm, axma, axarmı?

Şəhrəbanu xanım (təəccübən əlin dodağına aparıb). Allah, dərdini əsirgə...

Məstəli şah. Xanım, gecə keçir, durmaq vaxtı deyil. İndi siz mənə buyurun görüm, müsyo Jordan havaxt gedəcək?

Şəhrəbanu xanım. On gündən sonra.

Məstəli şah. Çox yaxşı, indi mən bu saatda, xanım, sizin gözünüzün qabağında Parijin heykəlin bərpə edib, burda onu pozacağam. Və divlərə və ifritlərə hökm edəcəyəm ki, haman dəqiqə Pariji yıxınsınlar və on günə qədər xəbərini müsyo Jordana çatdırsınlar ki, Şahbaz bəyi aparmaq fikrindən düşsün; yainki bir böyük xoruzu qabağımda tutub adın qoyacağam müsyo Jordan, bu saatda onun boynunu vurub Mərrix ulduzuna əmr edəcəyəm ki, bu tövr ilə o da on günədək həqiqətdə müsyo Jordanın boynunu vursun; tək Şahbaz bəy ondan xilas olsun. İndi buyurun görüm, cənabınız Parijin xarab olmağını istərsiniz, ya müsyo Jordanın boynunun vurulmağını?

Xanpəri (tez əlin yuxarı qovzuyub, çalıb). Hər ikisini, baba dərviş! Firənglərə yazığımızı gələcək?

Şəhrəbanu xanım. Bıy, ərvad, sənin ürəyin daşdır, nədir? Biçarə Parijlilər bizə nə əlayiblər ki, evlərin, imarətlərin başlarına yıxaq, min-min adamın qırılmağına bais olaq? Bu qalmaqla bizi ancaq o çör-çöp döşürən müsyo Jordan salıbdır. (Üzün Məstəli şahə tutub). Baba dərviş, hər nə bilirsən ona eylə! Burada xoruzun boynunu vur, Mərrix ulduzuna hökm et ki, o da müsyo Jordanın boynunu vur, Mərrix ulduzuna hökm et ki, o da müsyo Jordanın Arazdan keçəndən sonra boynunu vursun. Şahbaz yalqız qalsın.

Genə bu taya keçsin, qayıtsın gəlsin. Bir təqsirli adamın ölməyi çox yaxşıdır min-min günahsız xalqın qırılmağından isə.

Şərfənisə xanım. Can ana, elə demə, müsüy Jordan yazıqdır! Çox yaxşı adamdır. Bu yaylaq hər gün qarıba güllərdən, çiçəklərdən dəstələr bağlayıb Şahbaz bəylə mənə göndərirdi ki, apar adaxlına ver, görsün neçə ildir bu yaylaqları gəzirlər, heç bu gülləri və çiçəkləri görübdürmü və mənə bir güzgü bağışlayıbdır ki, Parijin acayibat bağında bitən Yengi Dünya güllərinin surəti dalısında çəkilmiş. Məni öz qızı kimi istərdi. Mən özümü öldürürəm, qoymaram müsüy Jordanın boynu vurulsun! Parij dağılsın, bizə nə? Əgər orada qızlar, gəlinlər üzüaçıq gəzməyədilər, Şahbaz heç vaxt ora getməzdi. Parij yıxılsın, qız-gəlini də qırılsın!

Şəhrəbanu xanım. Vallah, bilmirəm hansına razı olam? Amma dəxi necə eyləyək? Şərfənisə də doğru deyir, müsüy Jordan yazıqdır, yaxşı adamdır, eylə bircə bu işdə təqsirlidir ki, Şahbazı yoldan çıxarıb Parijə getməyi beyninə salıbdır. Məlum ki, Parijdə yaman adamlar var imiş. Qəza bu dərvişi bizə yetirib ki, bunun cadusu ilə oranı yıxdırıb xarab etdirək. (Üzünü Məstəli şaha tutub). Baba dərviş, buyur divlərə, ifritələrə Pariji qaldırıb altını üstünə çevirsinlər!

Məstəli şah. Baş üstə, xanım! (Üzünü Xanpəriyə tutub). Xanpəri xala, çıx çölə, mənəm şagirdim Qulaməliyə de ki, mənəm xurcunumu tez atın üstündən alsın, gətirsin gəlsin.

Xanpəri tez qalxıb çıxır.

Məstəli şah. Xanım, Hatəmخان ağa, Şahbaz bəy indi hardadırlar?

Şəhrəbanu xanım. O biri damda. İlxıdan qayıdıb yatırlar.

Məstəli şah. Xanım, bu sirdən gərək olar və ya başqa adam nə indi, nə sonra xəbərdar olmasın hal! Və illah cadu heç əsər bağışlamaz!

Şəhrəbanu xanım. Bu cəhətdən xatircəm ol, baba dərviş!

Bu halda qapı açılır.

Qulaməli (əлиндə xurcun Xanpəri ilə məclisə daxil olur). Səlam əleyküm!

Məstəli şah. Əleykəssəlam! Xurcunu yerə qoy, ağzının bağını aç, içində, üstündə əşkal çəkilmiş taxtaparaları çıxart!

Qulaməli (farsi dili ilə ki, oturan ünəs tayfəsi anlamasın). Mixahi çe bekonı?

Məstəli şah. Mixahəm ke, heykələ-şəhre-Parijra bərpa nümudə, bedivha və efritha hökm konəm ke, dər türfətüləyn zirü zəbərəş konənd: mesle on ke əlan dər pişə-çəşmə-in xatun (gözü ilə Şəhrəbanu xanıma işarə edir), mən heykələşra ziro zəbər xahəm kərd.

Qulaməli (gülümsənmiş). Vase çi?

Məstəli şah. Vase səd dane bəcaqluyi-tazə ke, hala əz in xatun bərayi-həmin mətləb xahəm gərefət.

Qulaməli (gülümsənmiş). Xub, un xatun ba paytəxti-firəng və əhləş çe ədəvət dərdə?

Məstəli şah. İn hekayət xeyli derazəst, təqrirəş qüncayəşə in məqam nədərd, taxtəparahara əz xurcin birun kon!

Qulaməli. Həmin saat, əmma hiç əqləm bəvər nəmikonəd ke, in əmrə müşkil surətpəzir gərdəd; nəmidənəm suxi mikuni, ya nə? Dər türfətül-eyn Parij xarab şəvəd, yəni çi?

Məstəli şah (gülümsənmiş). Çəra yəni çe, mərdəke? Hala in xatunə-mükərrəmə səd danə bəcaqluyi-tazə bəraye in mətləb be min xahəd dad və dəh ruz həm möhlət həst ke, caduyə-mən əsərə-xodra be-bəxşəd və kəsi həm bedin serr vaqif nist və nəxahəd şod. Bəd əz gərefətə bəcaqluha dəstə və pa guşadəm. Məgər ta dəh ruz nəmitəvanəm ki, xodra be on tərəfə Ərəs bəyəndazəm, məra dər onca ki, peyda xahəd kərd? Bəd əz mən hər çe badabad! Əgər ta dəh ruz Parij xarab şəvəd bəcaqluha biqilü qal əz həzmə-rəbe xahəd gozəşt. To çe midani, bəlkə ta in moddat besaniheyi əz sanihat Parij xarab şəvəd. Məgər in növ hadisatə-acibə dər ələm kəmtər viqu yaftəəst?

Qulaməli (taxtaparaları xurcundan çıxarıb gülümsənmiş). İn fəqəreyi-əxirərə hərəz əqləm qəbul nəmikonəd, xəyale-xaməst.

Məstəli şah (gülümsənmiş). Bəs fəqəreye-sabiqərə əqlət qəbul nəmikonəd? On həm ke, xəyale xam nist?

Qulaməli (gülümsənmiş). Ari, dər on çe şəkəkəst?

Məstəli şah. Xub, digər həvəssəmra ba sualhəye-bifaidə məğşuş məkon. Bero pişə-əsbha, montəzer baş. Mən həm bəd əz yek saat əmələ-xodra taməm kərdə mirəsəm, səvar mişəvim, baz mikərdim. (Qulaməli gedir). Xanpəri xala, dur qapını bərk bağla. Adam-madam gəlməsin.

Xanpəri durur, qapını bərk bağlayır, gəlir oturur.

Məstəli şah (öz-özünə farsî dili ilə.) İn tayifeye-zənan əcəb biçərə və sadələvhənd, bedune-təsəvvür və təəmmül bəvər mikonənd ki, mən dər Qarabağ neşəste Parijra dər torfətül-eyn zirü zəbər mitəvanəm kərd və ya Mərrixəm dər on tərəfə Ərəs gərdani müsyö Jordanra vəqti rəftən mitəvanəd zəd.

Şəhrəbanu xanım. Baba dərviş, nə danışırsınız?

Məstəli şah. Məhzər oxuyuram, xanım ki, işimiz avand olsun. Divlər, ifritələr xəbərdar olsunlar ki, nə fikirdəyəm. (Bundan sonra Məstəli şah palazı qovzuyub əvvələn bir müdəvvər çızıq çəkər, deyir). Bu, Parij şəhərinin dairəsi. (Sonra taxtaparaları bir-birinə yapışdırıb on-on iki böyük, kiçik hücrə və otaq şəklində cızıqın içində evlər yapıb deyir) Bu da Parijin imarətlərinin və evlərinin şəklidir. (Sonra üzünü Şəhrəbanu xanıma çevirib). Xanım, buyurur-sunuzmu, Pariji kün-fəyəkün etdirim, altını üstünə çevirtirəm?

Şəhrəbanu xanım. Bəli, dəxi necə edək, Allah səhbəkəra belə versin! Qurunun oduna yaşlar da yanacaq, biçərə Parijilər bizə bir zad etməmişdirlər. Bunun babalı olsun onların qızlarının, gəlinlərinin boynuna ki, məclislərdə həmişə oğlanlar ilə, kişilər ilə bir yerdə üzüaçaq oturub, söhbətə və ixtilata məşğul olub, xalqı azdırıb yoldan çıxarırlar. Baba dərviş, işinə məşğul ol.

Məstəli şah. Xanım, divlərin əl müzdunu, ənamını kərəm edin!

Şəhrəbanu xanım. Baba dərviş, divlərə ənam nə lazımdır?

Məstəli şah. Pəh, xanım, məgər mənim divlərim İran sərbəzi idi ki, müftə qulluq edələr? Məgər mən vəzir Hacı Mirzə Ağası idim ki, onlara heç zad verməyəm, ancaq söyəm, qorxudam?

Ma qulamani in Əli şahim,
Əz təmami zəməir aqahim,
Nə məvacib, nə çirəvü, nə əliq,
Novkəri qürbətən iləllahim.

Şəhrəbanu xanım. Baba dərviş, məgər Hacı Mirzə Ağası sərbazlara heç zad vermirdi? Ancaq söyüb qorxudurdu?

Məstəli şah. Xanım, vallah, mən Tehrandə bir yol öz gözüm ilə gördüm ki, Hacı Mirzə Ağası Topxana meydanında Mirvarid topuna baxırdı. Birdən yeddi yüz sərbaz onun dövrəsini çevrəyib başladı məvacib istəməyə. Haman saat Hacı Mirzə Ağası ayaqdan başmağının bir tayını çıxarıb, əlinə alıb, beş min yaman ilə, alıcı qış kimi, cumuldu onların üstünə. Sərbazlar kəklik sürüsü kimi onun qabağından dağılıb qaçdılar. Heç birisini tuta bilməyib, qayıdıb

topun yanına gəldi, üzün hüzürdə duran xanlara tutub kitab eylədi: «Həzərət, gördünüz? Belə qorxaq qoşun ilə bilmirəm Heratı necə alacağam. Yaxşı ki, mən hələ qılınc ilə onların üstünə cumulmadım. Onda onların qaçmağı bilmirəm harada dayanacaq idi. Fəmma bunun yalqız onların qorxaqlığına həmlə olmaq olmaz. Mənim rüstəmanə şücaətimin vahiməsindən ki, birdən onlara həmlə elədim, olar belə ürəkü dağıldılar». Sərkərdənin... cürətində çox sirr var idi. İndi siz, xanım, güman eləməyin ki, mən divlərimi quru nağıl ilə bəsləyirəm; bəlkə mən gərək belə işlərdən ötrü onlara ziyafət edəm, onları oxşayam, oynadam, şihabi-saqib düşüb oları qıranədək.

Şəhrəbanu xanım. Necə şihabi-saqib oları qıranədək? Baba dərviş, nə deyirsən? Məgər oları sonda şihabi-saqib düşüb qıracaq?

Məstəli şah (gülə-gülə). Əcəb fikir edibsiniz! Bas divlər, ifritələr nahaq yərə o qədər bigünah xalqın həlakətinə bais olurlar və gözəl şəhəri nahaq yərə xarab edirlər? Belə günahi-əzimin cəzasında Allahın qəzəbi onlara yetişməz?

Şəhrəbanu xanım. Yaxşı, baba dərviş, çünki belədir, niyə canlarından qorxmayırlar? Niyə belə işə ayaq qoyurlar?

Məstəli şah. Əvvələn, o səbəbə ki, mən buyururam, ikinci, o səbəbə ki, axmaqdırlar və təbiətlərinin təğzasıdır. Əgər belə etməsələr, dincələ bilməzlər. Şəyatın olmasaydı, dünyada heç bir yaman əməl olmazdı və bəni-adəmi yaman işlərə heç kəs düşər etməzdi.

Şəhrəbanu xanım. Doğru deyirsən, baba dərviş! Nə qədər gərək divlərə ənam verək?

Məstəli şah. Artıq istəmirəm, nə qədər ki, vədə edibsiniz, xanım, yüz bacağı.

Şəhrəbanu xanım. Baba dərviş, çox olmazmı?

Məstəli şah. Xub min-min tükənə dəyəm şəhəri xarab etdirirsiniz, yüz bacağı verəsiniz çoxdur?

Şəhrəbanu xanım (üzünü qızına tutub) Şərəfnisə xanım, balam, pul sandıqçasını bura gətir. (Şərəfnisə xanım tez qalxıb yükdən pul sandıqçasını alıb anasının qabağına qoyur, Şəhrəbanu xanım sandıqçanın ağzını açır, yüz dənə təzə bacağı çıxardır, deyir.) Balam, Şərəfnisə, toy xərcinə dəxi heç pul qalmadı.

Şərəfnisə xanım. Neynək, ana, bir-iki yüz toğlu satarıq genə pul olar.

Şəhrəbanu xanım. Doğru deyirsən, balam, burun-qulaq başa sədəqə. (Üzün çevirir). Al, baba dərviş!

Qızlları verir Məstəli şah. Dərviş qızlları alır, qoynuna qoyur, tez biləklərini çırmaıyıb xurcunundan bir kitab çıxardır, kitabı açıb vərəqləyir, bir para nazıqlı səhifələrinə baxır, başını qovuzuyur.

Məstəli şah. Bəli, Parij şəhəri Əqrəb bürcünün altında vəqə imiş, əməl tamamdır. Bu bürcün təsirindəndir ki, bu şəhərdən heç vaxt bəla əskik olmaz... (Sonra qalxır ayağa, əlində bir dəyənək, üzün Şəhrəbanu xanıma və qızına tutub). Xanımlar, qorxmuyun, ürəyinizi bərkidin! (Sonra gözlərin çevirir, surətin heybətli edir, bu məntəri oxuyur)

Dəğdəğəha fətəndi,
Tübbəl-kərə kərəndi,
Tübbəl-kümü kumuha,
Biyəndi, yəndi, yəndi.

(Sağına-soluna üfürür, heybətli səs ilə divləri, ifritələri adları ilə çağırır, buyuruq verir.) Ya Məlixə, ya Səlixə, ya Bəlixə! Qaldırın Pariji yerindən, vurun yerə, bu saatda necə ki, mən bu heykəli vurub zirü zəbər edirəm. (Bir qədəm geri çəkilir, dəyənək ilə cızığa üz qoyub içindəki taxtaparalardan yapılmış balaca evlərin və otaqların əşkalını çırpıb darbadağın dağıdır, sonra bir ləmhə dayanıb üzün Şəhrəbanu xanıma tutur). Xanım, gözünüz aydın olsun, Parij dağıldı! Rəzi oldunuzmu?

Şəhrəbanu xanım. Bəli, baba dərviş, çox razı oldum! Amma gərək Parijin dağılma xəbəri tez müsyö Jordana çatı ki, öz başının hayına qala, Şahbazdan əl çəkə. Amma Parijdən bura bu xəbəri tezliklə bilmirəm kim çatdıracaq.

Məstəli şah (qəhqəhə ilə). Xə-xə-xə-xə! Xanım, bir adam ki, burdan Pariji göz yuman saatda bərbad edə, onun xəbərini bir dəqiqədə, bir saatda, bir gündə, on günədək bura çatdırı bilməz? Nə xəyal edirsiniz?

Şəhrəbanu xanım. Doğru deyirsən, baba dərviş, amma nə əcəb olardı ki, bu xəbər elə bu saatda müsyö Jordana çataydı, başımızdan olaydı.

Bu halda birdən damın bağlanmış qapısı tarağ-tarağ döyülür. Az qalır qapı sınısın. Müsyö Jordanın səsi iztirab halətində

qapının dalısından məlum olur. Dərviş Məstəli şah cəld taxtaparaları döşürüb təkür xurcuna, atır çiyinə, girir yükün qabağında asılan pərdənin dalısına, gizlənir. Müsyö Jordan qapını tarağ-tarağ döyür, az qalır qapını sindirsın; çağırır.

Müsyö Jordan. Hatəm xan ağa, Şahbaz bəy, qapını açın!

Şəhrəbanu xanım sərasimə yerindən qalxır, qorxu ilə gedir qapıya sarı. Qızı Şərəfnisə xanım tir-tir titrəyir. Xanpəri dizinə çırpır, yavaş səs ilə.

Xanpəri. Dədəm vay, nənəm vay!

Şəhrəbanu xanım qapını açır.

Müsyö Jordan (nəfəsi tutula-tutula). Hamı Hatəm xan ağa, hanı Şahbaz bəy?

Şəhrəbanu xanım (qorxa-qorxa). İki də Şərəfnisənin damında yatırlar, bu gün ilxıya baxmağa getmişdilər, çox yorulmuşdular. Axşamdan yığılıb yatıblar.

Müsyö Jordan (qaim bir səs ilə, təngnəfəs). Xanım, gərək bu saatda onlar duralar. Mən gedirəm, dayana bilmənəm. Heyf sənə, Parij, heyf sənə Tülyeri, heyf sənə, gözəl paytaxt, gözəl səltənət! Fransa bədbəxt oldu! Dimaj Parij! Mon diyö! Mon diyö!

Şəhrəbanu xanım. Həkim sahib, nə var, nə olub?

Müsyö Jordan. Parij dağıldı, Tülyeri yığıldı, Fransa xarab oldu. Dimaj Parij! Dimaj Tülyeri!

Şəhrəbanu xanım. Allah, sənə şükür, yəni Allah dərdini əsirgə!

Müsyö Jordan. Gözəl şəhər, gözəl səltənət! Bir türfətüleyndə vıran, kəən ləm-yəkün olubdur. Ağıl kəsmir ki, bu necə işdir, bu necə sehrdir! Setefre, mon diyö, mon diyö!

Şəhrəbanu xanım. Bu necə sehrdir? Məgər sehr ilə Parij yığılıb! Nə deyirsiniz, həkim sahib?

Müsyö Jordan. (qaim səs ilə hövlənk). Əlbəttə, sehrdi, mat qalmalı işdir. Bir türfətüleyndə qəflətən Parij xarab olubdur.

Bu sözlərdən Şərəfnisə xanım dəxi qaim başlayır titrəməyə gözü dərviş gizlənən pərdədə.

Xanpəri (xıslın-xıslın). Dədəm vay, nənəm vay!

Bu halda qalmaqaldan Hatəm xan ağa və Şahbaz bəy yatdıqları damdan yuxudan oyanıb, dəst-paçə, köynəkək müsyö Jordanın səsinə yüyürürlər.

Müsyö Jordan (onları görən kimi). Ax, gəldiniz! Hatəm xan ağa, Şahbaz bəy, sizi tarı, tez mənə at hazır edin, gərək bu saatda gedəm, dayana bilmənəm, özünüz də atlanın mənə Arazdan keçirdin, qayydın!

Hatəm xan ağa (heyvətlə). Həkim sahib, nə vəqə olubdur? Belə tələsik getməyə səbəb nədir?

Müsyö Jordan (qaim səs ilə). Parij dağılıb, Tülyeri yıxılıb, Fransanın səltənəti pozulub, kral avara düşüb. Bu saatda Təbrizdə oturan ingilis konsulundan sizin divanbəyiniz mənə kağız yetirdi; konsul bu əhvalatı bildirəndən sonra yazır ki, Londona vacib kağızlar ilə bu saat çapar gedir. Arazın kənarında mənə muntəzirdir. On iki saatadək gərək mən özümü ona yetirəm. Əgər təxir etsəm, çapar gedər, sonra mən özümü tezliklə yalnız krala çatdır bilmərəm. Lui Filipp ingilise qaçıbdır. Mon diyö, mon diyö!

Hatəm xan ağa (təhəyyür ilə). Həkim sahib, Pariji kim dağıdıbdır, kim yıxıbdır?

Müsyö Jordan (iztirabla). Şəyatinlər, əcinnələr, divlər, ifritələr, bəd əməllər. Hansımı deyim! Aman, Hatəm xan ağa, at hazır edin, dayanmaq mümkün deyil! Dimaj Parij! Tülyeri! Mon diyö, setefril!

Bü sözlərdən Hatəm xan ağa bir az mütəhəyyir qalır. Amma Şərəfnisə xanım başlayır çox bərk titrəməyə. Şahbaz bəy onun halətini duyur. Təəccüb edib, ona sarı üz qoyur. Yavıqlaşib yavaş gülümsənmiş soruşur.

Şahbaz bəy. Sən niyə titrəyirsən, ay fəsad? Yoxsa Pariji sən buyurub yıxdırıbsan ki, mən dəxi ora gedə bilməyim?

Şərəfnisə xanım (titrəyə-titrəyə, nazik səsi ilə gözü dərviş gizlənən pərdədə). Yox, vallah, quran haqqı, dayım canına, mənim heç zaddan xəbərim yoxdur, mənim heç təqsirim yoxdur!

Şahbaz bəy (gülümsənmiş). Bax, bax, necə and içir! Necə şirin dil ilə yaxasın qıraq çəkir! Dəxi niyə titrəyirsən? Əgər sən tək pərilər padşahı Pariji yıxdırsa da halaldır.

Şəhrəbanu xanım (üzünü müsyö Jordana tutub). Həkim sahib, bizim Şahbazı da aparırsınızmı? (Şahbaz bəy adını eşidib geri

çevrilir).

Müsyö Jordan. Nə söyləyirsiniz, xanım, özüm başımı qoymağa yer tapmıram. Şahbazı hara aparacağam! Hatəm xan ağa, amandır, tez olun, atlanın, mənə ötürün! Gərək səhərdən Araz qırağına çatam. Tülyeri. Mon diyö, mon diyö!23

Hatəm xan ağa. Şahbaz, gəl, gedək, gərək necə edirik, bu necə iş idi oldu?

Hər ikisi damdan çıxır, dallarınca müsyö Jordan, onlardan sonra yavaş, pərdənin dalısından dərviş Məstəli şah xurcun çiyində çıxır. Baş aşağı, heç məclisdə qalan övrəllərə mütəvəccəh olmayıb qaçır, gözdan itir; sonra.

Şəhrəbanu xanım. Xanpəri, gördün, necə iş oldu?

Xanpəri. Xanım, mən sənə demədim ki, bu dərvişin əlindən heç zad qurtarmaz? Mən hələ ondan qorxuram ki, Parijin yıxılmasının zərbindən özgə şəhərlər də bərhad ola. Naxçıvan, Şərur mahallarının yıxılmasının zərbindən Ağrı dağının bir parçası qopub tökülen kimi, necə ki, dərviş deyirdi.

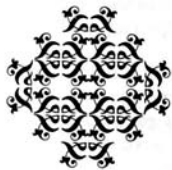
Şəhrəbanu xanım. Bəli, bundan sonra bu təəccüb deyil; təəccüb odur ki, kişilər həmişə bizə deyirlər: caduya, pitiyə inanmayın! Necə inanmamaq olur ki, adam gözü ilə belə işlər görür?

Xanpəri. Eh, xanım, kişilərin əgər ağı var, niyə biz onları hər qədəmdə min yol aldadıraq, öz bildiyimizi edirik?

Şərəfnisə xanım saxit və samit qorxub qurumuş mat qalır.

P ə r d ə s a l ı n ı r .

T a m a m o l u r .

ABAY

Abay Kunanbayev (1845-1904) Qazax ədəbiyyatı tarixinə realist düşüncənin əsasını qoyan, dərin ictimai problemlər qaldıran vətəndaş şair kimi düşmüşdür.

Onun maarifçilik görüşləri, patriarxal həyat tərzinə qarşı mübarizəsi çoxəsrlik qazax poeziyasına yeni ideyalar, motivlər gətirmişdir. Həm Şərqi, həm də Qərbi yaxşı bilən Abay Qərb düşüncəsinin Şərqi mütərəqqi təsirini etiraf etmiş, geniş qazax çöllərində Qərb mədəniyyətinin, maarifinin yayılmasına çalışmışdır.

O yaxşı bilirdi ki, dada-babalardan gələn köçərlik öz dövrünü artıq çoxdan keçirmişdir...

* * *

Artıq zamanıdır, soyu ey ürək!
 Vaxtı gəlib-çatıb istirahətin.
 Əbədi nə vardır, söylə bir görək,
 Sənin dinclik olsun gərək qismətin.
 Bir gün döyünməyib sinəmdə dursan,
 Zıyan dəyməyəcək şux afətlərə.
 Onlar dost taparlar yenə də, inan,
 Yetəcəklər yenə səadətlərə.
 Gecələr gəzirsən gözlərinde qəm,
 Qara gözlülərin sorğındasan.
 Mən sənə çox yaman qəzəblənirəm,
 Çünki uçurumun qırağındasan.
 Necə məhv olursan quru ağac tək
 Yetəcəksən nə vaxt ağla, kamala?
 Qorxunc bir yol ilə gedirsən, ürək,
 Özün çarə elə düşdüyün hala.

Soyut atəşini daha, ey ürək,
 Yetər, təklinli ol, hövsələli ol.
 Ağillı məsləhət verirəm: gərək
 Bu ziyan verməsin sənə bircə yol.
 Düşməmişdir başa o qız bir kərə,
 Nə üçün ürəyi dönmüşdür buza.
 Dil tutulub gözlər dikilir yerə -
 De, bunlar çatırmı o gözəl qıza.
 Həkim kəsildimi qəlbə məhəbbət?
 Nəğmə bulacağın məhv olacaq bir gün.
 İradə əksinə, gəl bunu dərk et,
 Ömrün qəm içində solacaq bir gün.

Soyut atəşini, ey ürək, yetər,
 Ömrü qəm-qüssədə gəl vermə bada.
 Özün diqqət elə, yaxşı sal nəzər,
 Hər şey keçib-gedir qoca dünyada.
 Keçir dövrənımız bizim dəxi bil.
 Ağırdır, köç edir yar-yoldaşımız.
 Daha o əvvəlki çağımız deyil,
 Artıq köçüb gedir, ötür yaşımız.

Ey dost, yetər, ayıl, gəl huşiyar ol,
 Bir düşün, gedirik haradan-hara.
 Sədaqət yoludur tutduğumuz yol,
 Vüsələ irmişəm, yetmişəm yara.
 Əvvəlki hökmümü vermərəm əldən;
 İstəsəm çataram kama gözəldən.
 Yenə də olaram əvvəlkiilər tək,
 Bizə cavab verər o gözəl mələk.
 Bunun nə faydası, nə xeyri bizə?
 Daha o əvvəlki vaxtımız deyil.
 Qoy günah düşməsin qismətimizə,
 Namusla yaşayaq ömrü müttəsil.
 Qoy sənin atəşin hələ sönməsin,
 Qoy sevsin yenə də gözəllər bizi.
 Ey ürək, fələyin çarxı dönməsin,
 Arzumuzca alaq qismətimizi.

Soyut atəşini, yetər ey ürək,
 Davran e'tidalla, əməlli-başlı.
 Nəşib olmayacaq uzun döyünmək,
 Çəkin ehtirasdan, olma təlaşlı.

Döyünsən ahənglə, ehtiyatla vur,
 Bir an əsirgəmə əsla odunu.
 Mən sənə demirəm heç döyünmə, dur,
 Özün edəcəksən bir zaman bunu.
 Can atma gəl daha boş həvəslərə,
 Sakit ol, çox da gəl alışma, yanma.
 Özünü heç yorma gəl nahaq yerə,
 Tufanlar önündə artıq dayanma.
 Boş yerə məhv etmə, yetər, özünü,
 Qara gözlər səni oxlasın yenə.
 Soyuq kül eləmə könül gözünü,
 Bir də gözəllərin düşmə izinə.
 Nə üçün bu daşlı yollarda çapaq,
 Çəkək sənəmlərin cəfasını biz.
 Gəl artıq dünyada rahatlıq çapaq,
 Anaq keçənlərin səfasını biz.
 Əgər özümüzü aparsaq yünü
 Hamının gözündə gülünc olarıq.

Başqası gözünü çıxarar, könlü,
 Bizsə bundan ötrü cəza alırıq.
 Bizə tə'n eləyər hər yan, hər tərəf,
 Tapılmaz acıyan onda halına.
 Ağır söyüşlərə olarıq hədəf,
 Köçür günəşimiz dağlar dalına.

Soyut atəşini vaxtdır, ey ürək,
 İtən qismətləri gətirmə yada.
 Zamandır nisyanə dözəsən görək,
 Unut gözəlləri, ağır olsa da.
 Onlardan birini həmişəlik seç,
 Təmiz sevgi üçün, məhəbbət üçün.
 Həyat yollarını tək onunla keç,
 Onu, ancaq onu əzizlə hər gün.
 De ki, bu sevgilim dünyada təkdir.
 O zaman yəqin bil, məhəbbət artıq
 Sənə dərya sevinc gətirəcəkdir,
 Mənə can sağlığı, bir də rahatlıq.

* * *

Ovçu əlində berqut at çapır bütün günü,
 Tapacaqdır tülkünü itdirsə gözləri.
 Ovçu şıkar gəzəndə yaxşı duyar özünü,
 Qaçmaz nəzərlərindən tülkünün tərs izləri.
 Yorulmaq bilməyəcək gəzsə də neçə saat,
 Büdrəməyirsə hərgah ov üçün mindiyi at.

Ovçular toplanıbdır yenə dağın döşünə,
 Dörd nala çapır ovçu, o, sel kimi axacaq.
 Quşun tez gözlüyünü çıxarır birdən yenə,
 Qanadlanıb bu zaman berqut göyə qalxacaq.
 Ovçunun nəzərini çəlb edəcək səsinə,
 "Biz yaman aşağıdan sütiyürük" - deyəcək.
 Tülkü nəzərdən itər - deyib o, yüksələcək
 İldırım sür'ət ilə dağların zirvəsinə.
 Tülküyə düşünəcək: "çara axtarım barı",
 Birdən açıb ağzını donacaq öz yerində.
 Dişlərini qıcayıb baxacaqdır yuxarı.
 Onun da haqqı vardır bu dağ etəklərində.
 Həngamə olacaqdır durma, elə tamaşa,
 Bir sığınacaq axtarır, tülkü qaçır dağ-daşa.
 Berqut bilir ki, tülkü güclüdür, hiyləgərdir.
 Qırx dişini salacaq işə o, birdən-birə.
 Berqutun da dostu atalet yox, hünərdir;
 Səkkiz caynağı vardır, ülgüce oxşar hərə.
 O, şığıyıb buluddan yerə qanad çalacaq,
 Şıkarının başının üstünü tez alacaq.
 Budur rastlaşdı onlar, tez gəldilər üz-üzə
 Şəfəqlər öz nuruna qarq edəndə sabahı.
 Pəhləvanlar tutaşdı belə gəlir üz-üzə,
 Görüşdülər bax belə yerin, göyün allahı.
 İnsanın istəyilə görüşdülər bu sayaq.
 Ölüm-dirim vuruşu... Hər yan qardan ağappaq,
 Berqut qara, tülkünün rəngisə qıpqırmızı.
 Bu döyüş xatırladır çimən şux gözəlləri -
 Sular alır qoynuna çəsməyə giron qızı,
 Hөрükləri qaldırır qızın şümşad əlləri.
 O, cavandır, incədir, bədəni qardan ağdır.

Yuyunur incə-incə, su xoşbəxt olacaqdır.
 Bu döyüş yada salır, xatırladır adama
 Döşəyi toy gecəsi dar bəy ilə gəlini.
 Tülkü düşüb qüvvədən, berqut yetişir kama.
 Ovçu! Bağlamaq üçün şikara at əlini.
 Tez ol, o hiyləgərə dayanmadan zəfər çal.
 Dincəlsin qızılquşun, sən də rahat nəfəs al.
 Adına tərif deyib söz açacaq böyüklər.
 "Götür, al öz payındır, bəsindir tamam üç gün".
 Sonra öz papağını çırparaq səhər-səhər
 Atırsan tez ağzına həməm bir çimdik tütün.
 Giləmeyvə qədər qoy dağlarda tülkü olsun.

Ovcuya ruzi verən bu dünya mülkü olsun,
 Pis iş deyil gördüyün, ömrün getməsin bada.
 Ovçu kimi çıxırsan, sevgilim, təbiətə.
 Bundan yaxşı bir sənət yoxdur fəni dünyada,
 Mən aşiqəm ovçudan gedən hər bir söhbətə.
 Hər kimin itidirsə əgər ağı, kamalı,
 Mənim dediklərimdən ancaq olar o hali.
 Yaxşı bilin dargözə biganəyəm, çox yadam,
 Düzdə otları seçməz ələsinin gözləri.
 Dərin düşünməyənlər, çox səthi, dayaz adam
 Dərk ələyə bilərmə dediyim bu sözləri?
 Sən, onların fərqinə varsan əgər dərindən,
 Qəlbində yeni aləm, yeni dünya yaranar.
 Sözüüm əsil ovçunu oynadacaq yerindən,
 Çünki onun qəlbində ovçuluğa həvəs var.

Gecənin qoynundakı aya bənzəyir üzün,
 Açıq, geniş alnında parıltı var gümüşmək.
 Gecə qaranlığını nura qərç edir gözü,
 Bir cüt qara gözüne qara qaşlardır bəzək.

Burnu yerində, dümdüz, incə, püstədən incə,
 Qızılgüldən rəng alır sanki dodaqlar səhər.
 Könül yaman məst olur camalını görəncə,
 Dodaqları qaçdımı, ağarır inci dişlər.

Bulaq pıçılıtsıdır şirin sözü, söhbəti,
 Gülüşləri bülbülün titrək tərənəsidir.
 İpək boynu qardan ağ, gözəllik əlaməti,
 Ağ təzə tər buxağı sərinliyin rəmzidir.

Boyu bəstə olsa da yeriyir əzəmətlə,
 Qarğı belli dilbərini közündə aydın səma.
 Bölüşüb gözəlliyi əzəldən təbiətlə,
 Sınasında tərpanir iki yetişmiş alma.
 Öz husnundan bəhs edir ürəyinin sözləri,
 Nazik barmaqlarına heyran olur baxanda.
 Birdən-birə məst olub dumanları göznləri
 Saçları qara çay tək sinəsinə axanda.

Pərvazlanıb vətənin torpağında, daşında
 Bizim şux, incə qızlar gülmür çiçəklər kimi.
 Ömrünün baharında öz on səkkiz yaşında
 Onları yoldan edir bir əl küləklər kimi.

Bə'ziləri verməyib bürüzə bildiyini
 Duyan ürəklərinin ziddinə iş görürlər.
 Bə'ziləri belədir - bilib sevidiyini
 Nazdan, boş laqırtıdan, qəmzədən tor hörürlər.

Adamlar arasında kimin ki, şöhrəti var,
 Qızların da yanında o kəsin hörməti var.
 Cavanlar da unudub arı, viedanı, hər an
 Ən çirkin əməllərə yetmək üçün atır can.

Təvazökar, vicdanlı adamlar bu diyarda
Şöhrətdən, dəbdəbədən kənardadır, kənarda.

Məncə ən qiymətlidir o adam ki, əzəldən,
Puç şöhrətə uymayıb, göz çəkib gəlhağəldən.
Görüb yalnız zəhmətdə şöhrətini, baxtını,
Mal-qara otarmağa sərf edib öz vaxtını.

Elmi olan kəsləri xoşbəxt gördüm həyatda,
Gəncliyimdə bu fikri yelə verdim həyatda.

Böyüyəndə bu fürsət əlimdən uçdu quştək,
Dalınca cumdumsa da, qaldım bu meydanda tək.

Mənim nədanlığuma səbəb kimdir, deyin kim?!
Oxusaydım, qəmlərə tutulmazdı ürəyim.

Ən böyük sevincimiz uşaqlardır, uşaqlar,
Bildim ki, oxumaqla olaçaqlar bəxtiyar.

Göndərdim mədrəsəyə, tapsınlar orda şöhrət,
Qazansın el içində onlar biliklə hörmət.

Sanmayın, pərvazlanıb uçaqla nakam oldum,
Qazaxlar arasında birinci adam oldum
Nitqimlə, düz sözümle,
Uzaq görən gözümle!

Məni başa düşən yox, çox da ki, hey yazıram,
Nə çarə, bu dünyadan köçməyə də hazırım!

Ey mənim qazaxlarım, məzlum, zavallı xalqım!
Cod bığınla örtülüb ağzın xeyli zamandır.
Sol üzündə piylə yağ, yazıq mələlli xalqım,
Nə zamandan bəridir sağ yanağında qandır.
Həqiqət hardadır bəs, nə üçün gülməyirsən,
Onu tapa bilməyir, dərk edə bilməyirsən.

Görünüşün pis deyil, sayın da ki, deyil az,
Aldadıdır üzün nədən belə haçaqdır.
Niyə söylə dilin bəs oraqdan geri qalmaz,
Kəsir-tökür hamını, elə bil ki, bıçaqdır.
Hakim ola bilmirsən nə üçün öz malına.
Həyəcanlı yatırsan, durursan həyəcanlı,
Gah təkəbbür, gah qonur bir inciklik halına,
Sakitlik baxır sənə arabir qanlı-qanlı.
Lovğa, cılız, bir də ki, alçaq tər-töküntülər,
Ey xalqım, səni salmış lap eybəcər bir hala.
Düzəlməyinə yoxdur ümidim zərrə qədər,
Bir halda ki bu sayaq biganəsən iqbala.
Heç nəyin üstə birdən qohumlar gəlir sözə.
Başlarından ağılı yaradan yaman alıb.
Birlik, namusla qeyrət görünməyir heç gözə,
Çöllərdə ilxılar da günün-gündən azalıb.

Qızgın dava-dalaşdır, mənəslə şöhrət üçün
Cənablar çəkişirlər, acizlər yenə darda.
Sən bu çirkəbi hərgah yumasan bil ki, bir gün
Ömrün məhv olacaqdır çilgün fırtınalarda.
Düşəcəksən nəzərdən, yaman alçalacaqsan,
Daim qorxu çəkəcək, nigaran qalacaqsan.
Necə sakit olarsan, necə olarsan rahat,
Gücün çatmır almağa bapbalaca bir dağı.
İradən, dözümün yox, sənə verməyib həyat
Özündən bir gün belə azca razı olmağı.
Olsa yol göstərənin, bilirəm sən ki, varsan.
Onu da bir ağılsız nifrətinlə damğalarsan.

Mal-qaranı qoruyub firavan gün sürür bay,
Onunu bağışlayıb, o saxlayır yüzünü.
Tamağı çox itidir, başqasından alır pay,
Heç doyan görmüsənmi varlıların gözünü.
Kinli, qəzəbli olur, əl çəkməz tədbirindən,
İrtişdan su içərək gedib gəzər şəhəri.
Sonra günaha batıb böhtan yazar birindən,
Razı qalib özündən tələsik dönar geri.
O qədər minilib ki, arıqlayıb atları,
Borc əlindən vaxt olur cibləri bom-boş olur.
Kələk içində keçir günləri, saatları,
Hiylə asimanında qanad açan quş olur.
Allah belə, bu sayaq yaratmış bir gün onu.
Susanların adına aciz , qorxaq deyirlər.
Aldatmağa çalışır bay divanı, qanunu,
Baylar belə ömr edib yaşamaq istəyirlər.
Güc onundur hər kimin varsa dövləti, varı.
Döyülsələr də hələ gəlir çoxunun səsi.
Tə'qib eləmək üçün namuslu adamları
Quduz bir it saxlayır qapısında hərəsi...

 Öyrənməmiş danışma.
 Boş söhbətə alışma.
 Keçən gündə əyləncə
 Axtarmağa çalışma.
 Zamanıyla tən gedən
 Adam olmaq istəsən,
 Beş şeyi ayaqla keç,
 Beşini sən ara, seç.
 Yalan, riya, işsizlik,
 Lovğalıq və acı dil -
 Beş düşməndir sənə, bil.
 Ağıl, zəhmət, xoş qılıq,
 Təvazö və yaxşılıq -
 Beş yaxın dostdur sənə.
 Bəd işlərdən kənar dur,
 Axırı əngəl olur.
 Yaxşılıq görsən əgər,
 Unutma şamül-səhər.
 Kitab oxusan hər an,
 Axır alim olarsan.
 Kədərlənmə, yada sal,
 Böyüklərdən ibrət al.

"Əlimdən gəlmir" demə,
 Oxu, yiyələnmə.
 Yanıb sönsən, bircə kəs
 Sənə kömək edəmməz.
 Saatlar, günlərlə yox,
 Aylar, illərlə oxu.
 Alim olarsan bir vaxt,
 Elm xəzinədir axıl!
 Ağılısıza vida et,
 Müdriklər dalınca get.
 Ağsaqqal, bay buyuran
 Sözləri dinləyib qan.
 Min söz danışar hərə,
 İnanma boş sözlərə.
 Axmağın ağzına vur,

Doğrunun dalında dur.
 Kobud olsalar belə
 Axmaqlar, bayağılar,
 Kiçik bir zərbə ilə
 Bir qoşunu dağılar.
 Sakit, təvazökar ol,
 Budur həyatda düz yol.
 Səninlə danışana
 Demə "kimdir, nəçidir?"
 Yaxşı qulaq ver ona:
 Dediyi söz necədir?
 Şöhrətli axınları
 Anmırıq ki, boş yerə,
 Bizə miras qoyduğu
 Nurlu adına görə.
 Qiymətsizdir, ey oğlan,
 Savadla ağıl, inan.
 Onların dərinliyi
 Anasıdır biliyin.
 Bir ağıllı - yüz dəli,
 Budur acı həqiqət.
 Hər söz-söhbət sərfəli,
 Ağıllı olmaz, əlbət.
 Qorxaqlar həqiqəti
 Qutuda ilan bilir.
 Eşitdiyi hər qəti
 Doğrunu yalan bilir.
 Nadan qəlbi daş olar,
 Mə'nasız söz boş olar,
 Çalış, oxu və öyrən,
 Öyrənib öyrət də sən.
 Biliklə yaşar insan,
 Biliklə axar zaman.
 Bilikdir qəlbə çıraq.
 Tələbəsiz müəllim
 Sonsuz bir duldur ancaq.
 Heç nədir geyim, papaq,

Adamın ağılına bax.
İşini ağılla qur,
Yazıqlara arxa dur.
Unutma, bu sözləri
Deyib müdrük babalar.
Əməl etsən bunlara,
Yolun uğurlu olar!

KOJEKBAYA

Özgə yerdən, özgə eldən
Seçdiyin dost, sevdiyin dost,
Ürəyini tapşırдың,
Sirlərini dediyin dost
Bir gün səni
Dar ayaqda atıb qaçar.
Keçənləri unudaraq
Sənin bakir sirlərini
Fəş eləyər, yada açar.

Düşməninlə rastlaşanda
Tərifləyər onu əlbət.
Deyər: "Sənə batan olmaz,
O bir həçdir sənə nisbət!"
Qızıqdırar rəqibləri,
Salıqdırar rəqibləri.

Sonra, sonra səni görüb
Məhəbbətdən,
Sədaqətdən vuracaq dəm.
And içəcək: "Allah özü
Şahiddir ki,

Sənin üçün çalışıram,
Sənin üçün əlləşirəm.
Girirəm ki, qılığına
Sirlərindən olum agah.
Sonra elə birdən vuraq,
Birdən yıxaq..."
And içəcək
Ölənlərin goruna da.
Həqiqəti tapdalayıb
And içəcək, kafər oğlu,
Allaha da, tanrıya da.
Sədaqətli bir dost kimi
Gələr-gedər evinə də.
Hey dəm vurur o yenə də
Yoldaşıqdan, sədaqətdən.

Quyu qazar altdan-altan.
Yenə girib araya o,
Qohumları dalışdırar.
Tanışları salışdırar.
Elə qohum-əqraba var:
Yaxan ələ keçən kimi
Hər tərəfdən tökülüşüb
Bör-börkünü yırtacaqlar
tula kimil

Eyş-ışrətlə
Və qeybatla
Keçirirlər günlərini.
Odur, baxın,

Yenə durub tin başında
Danışirlar xısın-xısın.
Beləsinin heç xoşuna
Gəlməzsən sən.
Yol göstərsən
Tərslik edər, tərsə gedər.
Bircə dəfə kəlmə kəssən
El içində rüsvay edər.
Dolu kimi, yağış kimi
Yağar söyüş, yağar hədə.
Pay verənin nökrəridir,
Ələ baxar. Bircə anda
Öz dostuna xain çıxar.
Küseyəndir uşaqdan da,
Yaddır ona böyük-küçük
Heç özü də bilməyir ki,
Nədir axı bu ədavət,
düşməncilik!
Nə istəsən əsirgəyər,
Doldurub dam-daşını o.
Deyirəm ki, eh... görəsən
Evinə od düşsə bir gün
Hara soxar başını o?!

Şər qapımı döyən zaman
Hamıdan tez salar hay-küy,
"Salın, salın onu atdan!"
Doğmalarım gileylənilib
Başlayarsa dedi-qodu:
Qaragözlük ələyərək
Bir də gördün, budu, budu
Tez atıldı ortalığa
bizim "qoçaq".
Yox, öyrətmək gərək deyil,
Peşəsidir adam sancmaq.
İşlər bir az düzələn tək.
Hər tərəfə əsən külək
Öz səmtini tez dəyişər
Sənə yaxın bir dost olar,
Gah yalmanar, gah irişər,
"Hamınızı qırram" - deyər
Rəqibini hədələyər.
Külək bir az bərk əsəndə
O üz tutar həmin səmtə
Külək kəsib, çöksə sükut,
Dönüb olar bir əjdaha.
İndi belə qəhrəmanlar
Yetiştirir bu zamana!
Bir məsləhət alsan əgər,
O əl çəkməz daha səndən.
Bir sözünü rədd eləsən,
Qurtarmazsan qəzəbindən.
Hər bir kəsin var qohumu.-
Birdən dava, cəng qopdumu,
Bax gör səni bircə nəfər
Axtardımı heç, tapdımı?
Tufan qopsa, arar daldə,
Sakitlikdə meydan sular.
Bax belədir, bax belədir
Bizim qohum-əqrabalar!
Ev-əşikdə
Hərəsi bir cəngavərdir,
Basıb-kəsər, coşub daşar.
Çətin anda

qorxusundan
aqzındakı sözü çəşar!

Zövqü kobud,
Zarafatı şit, bayağı.
Rəqibiylə tutaşanda
Qorxaqların ən qorxağı.
Güzəşt edib
Kürəyini
tir-tap yerə vurmeyanda
Sonra durub öyünəcək -
Elə bil ki,
Kişi xalis qəhrəmandı.
Görüb, ancaq götürməyib -
Yöndəmsizdi, çəlimsizdi,
Şəhrətbazdı, əməlsizdi.

Güc göstərər zəiflərə,
Razı qalar öz-özündən:
"Qabağında duran hanı,
Bir nərəm mən!"
Başına bir iş gələndə

Əl də verməz əl tutana.
Yekələnər,
kəkələnər,
"Sağ ol" deməz öz dostuna.
Avaradır - hörməti yox.
Həm də elə güclü deyil,
Çəkinəsən, qorxasan çox.
Birca sözdən
cırtqoz kimi
tez alışar.
Danışdımı, dilləndimi -
həddi aşar!

Kobuddur nə qədər desən,
Höcətləşər, salar dava.
Kəlmə kəsmək mümkün deyil,
Özü yava, sözü yava.

Söz gəzdirər orda-burda,
Küsdürər də küsməyəni.
Deyin görüm, belə qohum
Mübarizə meydanında
Necə, necə
Müdafinə edər məni?!

Bu çəkişmə, dedi-qodu
Nə vaxt bitər, yetər sona.
Doğrudanmı hamı düşüb
Bu tulanın quyruğuna?
Yemək olsun, içmək olsun,

Qayğı nədir, zəhmət nədir?!
Xalqın dərdi-sərinə də
Onlar daim biganədir.
Ömrüm boyu,
Nə olaydı,
nə olaydı,
Bircə təmiz,
sadiq adam tapılaydı!
Ədalət yox heç birində,
Hər işləri saxta, boya.
Hər bir şeyi həll edirlər
Qaranlıqda pıçiltıyla.
Təəccüblü daha nə var!
Narazıdır daim onlar!
Baş tutdumu sevdaları,
Şikayətçi borclu qalar.
Yoxdur, yoxdur xalqa yanan,
Nə bir təşviş, nə həyəcan!
Məhkəmədə udur ancaq
Baylar ilə yaxın olan,
Rüşvət verən, rüşvət alan,
Syezd açır yenə mə'mur,
Volostnoy da fürsət tapıb
Xalqı soyur.
Yığığından götürür pay
Starşına, tamahkar bay.
Ancaq necə haylasan da

camaatı,
Özxoşuna gəlməz qəti.

Axı xalqa "syezd"lərin

nə xeyri, nə mənfəəti!?

Bu bir yığın vəzifələr

Xalqa daim zülm eləyər,

Zülm eləyər, hökm eləyər.

Bir kasıbın işi düşsə,

Qalar hər gün iş sabaha..

Yığışarlar

guya xalqın hüququnu

qorumağa...

Kimə görək

durub burda

Həqiqətə, ədalətə

qəhmər çıxsın?

Xəcalətdən

bilmir onlar

xahişçinin gözlərinə

necə baxsın.

Rus mə'muru

naçannikin qabağında

əzilir də, büzülür də.

Hiss etmir ki, işi pisdir

özünün də.

Tobuktılar nəslindən də

pisi varmı?!

Gör heç birçə xası varmı?!

Ömür sürür işsiz-gücsüz,

Böhtan atır, qara yaxır.

Biri yaxşı dolananda

Hamısının canı çıxır.

Ata-baba mirasını

Sovurublar küləyə, bax.

Onlar indi özü düşüb

Qurduqları tələyə, bax.

Xeyirxahlar ha çalışdı -

Yox, onları bu zillətdən

Xilas etmək müşkül işdi.

El içində bizim tayfa

öz-özünü edib rüsvay.

Özgələr də qaçır bizdən -

Yalan işdən, yalan sözdən.

Qaçır varlı, qaçır tacir:

Axı heç vaxt qaytarmırıq

Aldığımız pulu-borcunu.

Gəlmələrdir çəkən burda

Yaşayışın ləzzətini.

Gör vecinə alırmı heç

Kasıbı ya dövlətlini?!

Xalq inanmır hakimlərə -

Axı onlar son qoymayı

Barımtıya, vergilərə.

And içməyin, volostnoylar,

Qəlbiniz tək, ruhunuz tək,

Boşdur andlar!

Xatirimdə yaşar mənim

Keçən günlər, keçən illər -

O vaxt neçə əlbir idi,

Dilbir idi bizim ellər...

İndi isə

Qeyrətli az, nadan çoxdur:

Bir dost kimi, oğul kimi

Xalq dərdinə qalan yoxdur.

Şe'r sözlər cahanı, şe'r bir xəzinədir,
İste'dadlı şairlər söyləyər şe'r nədir!
Şe'r cəvahirlərin aşıyanı deməkdir,
Baxışlara şafəqlər çiləyən dəfinədir.

Şe'rdə artıq sözə rast gəlmək olmaz, ay dost!
Şe'ri qədrbilənlər qiymətdən salmaz, ay dost!
Şe'r məsləhət verər, şe'r nəsihət verər,
Şe'r insaniyyətdən əsla ayrılmaz, ay dost!

Şe'r atalar sözü, müqəddəs qur'anımdır?
Şe'r nuru tükənməz nurlu kəhkəşanımdır?
Şe'r ayələr kimi tarixlərə yazılır,
Şair peyğəmbər midir, ən ali insanımdır?!

Hər kəs cəhd eyləyir ki, kəlamı incə olsun,
Hər kəs cəhd eyləyir ki, muradı inci olsun,
Gümüşmək parlayırsa, qızılmaq bahalıdır,
Şe'r görək cahanda ən ülvi qönçə olsun!

Atalar söhbətində ibrətli sözlər az mı?
Lakin şe'r in ümmanı bu dəryadan dayaz mı?
Keçmişə bağlı şair ellərə heç nə verməz!
Bunu qadir sənətkar duymaz mı, anlamaz mı?

Keçmişdə rübabını çalanlar az olmayıb,
Quru təriflər amma tarixə yazılmayıb,
Qiymətsiz sözlər ki var, heç zaman yadda qalmaz,
Ucuz kəlam sığatək qulaqdan asılmayıb.

Çox şairlər keçmişdə cəfəngiyat yazıbdır,
Yalan-palan sözlərə avam qulaq asıbdır,
O kəs ki, öz şe'rinə qiymət qoymayıb gedib,
Dövlətli olsa belə deyiblər: nə kasıbdır!

Onlar tə'rifə tutmuş dövləti olanları,
Varlılar ünvanına tuşlanıb yalanları.
Özlərindən bədgüman, özgələrinə ögey,
Onlar tə'rifə tutmuş cibləri kalanları.

Onların yazıları atəssizdir, soyuqdur,
Mən şairəm, başımda mal-qara dərdi yoxdur,
Mənim yolum başqadır, onların yolu başqa,
Odur ki, hər bir sözüm ürəklərinə oxdur!

Kasıbları qarətə qalxışan dövlətçilər,
Gözəlləri almağa çalışan sərvətçilər,
Bari mənim sözümdən bir mə'na anlayaydı,
Bari adam olaydı başı müsibətçilər.

Adam var ki, ağıllı sözlərə qulaq asmaz,
Adam var ki, doğruluq haqqında kəlmə yazmaz,
Mən həqiqət carçısı, ədalət aşiqiyəm,
Bağışlayın, yazımda sərtlik olursa az-maz.

Adam var ki, dəridən çıxır bu yer üzündə,
Təki tamahkarlığı işıqlansın gözündə,
Məncə, böylə kəslərə adam demək nahaqdır,
Onların mə'na olmaz ən tə'rifli sözündə!

Heyranıyam cahanda geniş qəbli insanın,
Günəşin, həqiqətin, ədalətin, vicdanın!
Ay insanlar, insançün ömr eyləyin cahanda,
Cahanda ən bilikli insanlara inanın!

Vəfat eyləyəndə bir əziz insan,
 Ürəyin əbədi olur pərişan.
 Dərdini açırsan dosta, sirdaşa,
 Gözündən yaş axır, axır anbaan.

Bir şənlik olanda, bir toy olanda,
 Könüllər sevinclə çöşür bir anda,
 Aşıqlar oxuyur, rübablar dinir,
 Nəğməsiz keçərmə bayram cahanda?!

Bir cocuq dünyaya gələndə, dostlar,
 Bir ata, bir ana olur bəxtiyar.
 Yənə də nəğmələr yüksəlir göyə,
 Yənə də şənələnir cavan, ixtiyar.

Dünyaya qapılar açar nəğmələr,
 Həyata nəşələr saçar nəğmələr!
 Sənin qanadların olar, sanarsan,
 Səninlə səmaya uçar nəğmələr.

Nəğmədir ən dadlı məhəbbət, ay dost,
 Nəğməylə ekizdir səadət, ay dost!
 Nəğmə nə deməkdir sevanlər bilər,
 Qalmayaq nəğməyə biz həsrət, ay dost!

Nəğmə - söz düzüümü, nəğmə cəvahir,
 Nəğmədir dünyada ən qərribə sirr,
 Nəğmə ürəklərdən qopursa, mütləq
 Bu dünya durunca səslənəcəkdir!

Nəğmə sarsıdarmı hissiz kəsləri!
 Nəğmə ruh səsləri, ürək səsləri!
 Yaşadar nəğməni qəlbi olanlar,
 Nəğmədir yaşadan müqəddəsləri!

Dövlətə dəyişdi çoxu nəğməni,
 Hər kəs duya bilməz axı nəğməni!
 Alçaq adamlara nəğmə yaraşmaz,
 Ruhu olanlarçün oxu nəğməni!

Əlbəttə, tikan var güllər içində,
 Pisləri az deyil ellər içində!
 Nə yaxşı ariflər dünyada çoxdur,
 Nəğmətək yaşayar illər içində.

Buxar - Jirautək Şortambay kimi,
 Dulattək olanlar oldu zay kimi.
 Nəğməkar odur ki, doğsun üfüqdən
 Gündüz günəş kimi, gecə ay kimi.

Nəğməkar vicdanı süsləsin gərək,
 İnsanda bir ümid bəsləsin gərək.
 Onların eşqiylə çöşsun cavanlar,
 Qəlbləri sabaha səsləsin gərək!

PAYIZ

Yenə payız gəlir dumanlanaraq,
Yenə də soyuyub su, hava, torpaq,
Titrəyə-titrəyə dırnaqlarıyla
Şumu eşələyən qatıra bir bax!

Çöllər dalğalanmır otluqlarıyla,
Güllər çırpınmayır yarpaqlarıyla,
Ağaclar quruyub qocalar kimi,
Göylərə yalvarır budaqlarıyla.

Qoyun dərisiylə qazanlar dolub,
Kürklər nimdəş olub, kürklər yirtilib.
Qadınlar yamayır alaçıqları,
Tikiş dəzgahını qocalar qurub.

Durnalar cənuba köç eyləyirlər,
Dəvələr acından torpaq yeyirlər.
Nə aşıb-daşmada evlər, aullar,
Nə də şən uşaqlar nəgimə deyirlər!

Dərdli qocaları bir dindirən yox,
Sönmüş ocaqları isindirən yox,
Köpəklər acından ulayır yenə,
Onlara bir parça sümük verən yox.

Nə çəmənzar durur, nə gülşən qalır,
Yenə toz buludu çölə yayılır,
Bu keçmiş adəti lə'nətə gəlsin,
Ocaq qalamaq da günah sayılır.

Ruhumda həyatdan bir nişanə yox...
Mən bu qənaətə kəlmışəm ki, ah:
"Dostların sözüne inanmayım çox"...
Nə üçün beləyəm, nə üçün, allah?

Adam var evində qəmsiz, kədərsiz,
Gülüşi sel kimi səda qoparır,
Dili söz tutmayır, özü də fərsiz,
Nitq icad edəndə zəhlə aparır.

O at ki, yemlənilir üç gün, üç gecə
Tərpədir, yellədir yalnız necə!
Ocaq başındasan evdə cikiş, sən,
Söylə bir, həmişə bu cür igidsən?

O vaxt ki, işlərin düşür dünyə,
Kiciyə, böyüyə yaltaqlanırsan,
Elə ki, bir anlıq çıxdın ağ günə
Təzədən olursan igid, qəhrəman.

Birinə beş qəpik verib, əlüstü
Beş manat almağa yaman zirəksən.
Çaparın soyular atının üstü
Bil ki, oğurluqda aulda təksən.

Birilə söhbətin çəp gələn zaman,
Əyri yol gəzirsən... Fitnəsən, şərsən..
Başqa birisinə quyu qazırsan,
Gec-tez o quyuya özün düşərsən.

Özgə qapısını belə çırpma sən,
Bunun sənə xeyri, faydası yoxdur...
Axı, döyəcəksən onu yenidən
Dara düşən zaman... həqiqət budur!

Axırı volostnoy seçildim...
 Ancaq.
 Yoxsula çevrildim verdikcə rüşvət.
 Əridi hükrücü dəvələrimin.
 Atlarımın yalı satıldı xəlvət.
 Xərcim çox çıxsada bu camaata
 Rəhbərlik eyləmək daha müsibət.
 Dövlətin hər sözü qanundur mənə,
 Ona boyun əymək borcumdur əlbət;
 Əgər kasıb-kusub bir şey istəsə,
 Özümü karlığa vuraram fəqət...
 Elə ki, eşitsəm iclas olacaq
 Sarar ürəyimi bir anda dəhşət.
 İçimi çulqayan qara-qorxunu
 Xalqdan gizlətməkcün gülərəm əlbət.

Bir dəfə aulu dolaşdığım vaxt
 Düşdü dildən-dilə belə bir xəbər:
 Qəza naçanniki gəlir, yoldadır -
 İclasa yığacaq eli sərəsər,
 Özü də tə'cili.
 Bir an içində
 Məndə kişilikdən qalmadı əsər

Saldıqca yadıma yaxşı-yamanı
 Sıxdı məngənətək məni qəm, kədər.
 Bayları başıma toplayıram tez:
 "Sözümüz bir olsa, hər iş düzələr.
 Atlar yəhərlənsin, evlər bəzənsin,
 Qonaq əzizlənsin gözümüz qədər".
 Elin qabağında qürrələnim:
 "Uzaq keçəcəkdir sizdən bu xətər.
 E'timad göstərin,
 Doğruldaram mən
 Allah öz rəhmmini göndərsə əgər;
 Sizi bələlərdən qorumaq üçün
 İl boyu əziyyət çəkmirəm məgər?.."

Naçannik ilə mən əyləşdik qoşa,
 Doğma el-obanı söydük o ki var.
 Sonra isə xalqa üz tutub dedim:
 "Mən sənin arxanda divaram, divar!..
 Qəza naçanniki haqda söylədim:
 "O mənsiz bir əmrə verməyir qərar..."
 Bu cür təhlükəli söz danışanda
 Elə zənn etdim ki, mənəm hökmüdar!

Şayia, söz-söhbət gəzdi hər yanı...
 Kəndxuda dövlətdən tez cəza aldı.
 Yalançı, xudpəsənd bir "igid" kimi
 Onu uşaqlar da hey ələ saldı.
 Bura qəzəb ilə gələnlər isə
 Sonradan qovulub pis günə qaldı.

Əmrə baş əyməyən qudurmuşların
 Zindan arxasından səsi ucaldı...
 İclasda yer-yerdən dedilər, yetər,
 Xalqı bu incirlik ilan tək çaldı.
 Bay gördü qazaxlar yaman hirsələnib
 İndi ayılmışlar, bir vaxt kahaldı.
 Qaytarıb aldığı mal-qaranı o,
 Bildi ki, zor gəlmək artıq xəyaldı.

Borclular ilk dəfə elə o zaman
 Aldı nəfəsini çox rahat-rahat.
 Gəlib dəstə-dəstə şikayətçilər
 Onun qabağında əyildi qat-qat.
 Kəndxuda yenə də çıxdı özündən:
 "Dincələ bilmirəm hətta bir saat.
 Səhər açıldandan ta axşamədək,
 Elə ora-bura çapıram, heyhat!
 Yəllənir köynəyim, açılır yaxam
 Quş kimi uçduqca altımdakı at.
 Qəza naçanniki qoy özü görsün,
 Hazıram söyməyə eli adbaad.
 Əlimi qaldırsam, bir gənc, bir qoca
 Durmaz qabağında olsa da Fərhad.
 Bu sırtıq, həyasız qışırıqçılar

Məni görən kimi susub qalır mat...
 Qarnını qabağa verir: "istidir
 Yaxamı açmağa indi şadam, şad".
 Bu qonşu kəndlərin volostnoyları
 Xoşbəxtidir...
 Kəndlilər susub hər zaman
 Bə'zən lağa qoyub ələ salırlar,
 Bə'zən də xətrimə dəyrlər yaman.
 Onların sözləri çay dalgası tək
 Gəlir mənə tərəf... Aman, ay aman!..
 Naçannik ilə də dil tapdığından
 Çətin işləri də çox gedir rəvan.
 Mənim camaatım şıltaqdır ancaq,
 Odur ki, rəhbərlik deyil mehriban!
 Boş yerə əlləşib axıdıram tər,
 Məni danlayırlar o ki var, hər an...

Bəlkə yaramazam, əclaf adamam,
 Bəlkə də özümə özüməm düşmən?
 Bir az təvazökar olmaq gərəkdir -
 Bu da ki, gəlmir heç vaxt əlimdən.
 İclasdan sonrasa adamlarımı
 Heç də incitmirəm əvvəlkitək mən.
 Sadəlövh deyiləm bir o qədər də,
 Güclünün önündə susuram hərdən.
 Kənddə bir nəfəri incitsəm əgər
 Ən kəsib, ən fağır adamdır hökmən...
 Naçannik yanında qaradınməzəm,
 Sual verə bilər o mənə birdən!
 Axı, nəyə görə cəsərət edib
 Deyim ki, gəlir-zad hardandır həməni.
 Söymürəm nahaqdan bir nəfəri də,

Əlim də qalxmayı boş yerə bə'zən.
 Xalqa öz haqqını qorumaq üçün,
 Hər cür üsulları mənəm öyrədən.
 Ara vuranları danlamıram da,
 Necə də xeyirxah adamam, əhsən?!
 İdarə etməyim çox çətin olub,
 Qocalıb düşmüşəm əldən, ayaqdan.

Görüm yox olasan, ay hakimiyət,
 Məni yaman qoydun kefdən, damaqdan!
 Hardan gələcəkdir kömək, ya yardım?
 Burda söyüş çıxır neçə dodaqdan.
 Necə qoruyasan arı, vicdanı,
 Mən əclaf boylanır küncdən-bucaqdan
 Gələcək iclasda kömək ol, allah,
 Təzədən volostnoy seçilmiş haqdan.
 Ötən günlərimi anıb birbəbir
 Qorxuram qovalar məni nahaqdan...

Mənim məsləhətçim, hiفز elə məni,
 Ağıllı sözlərlə coşdur ilhamı.
 Nə qədər qazamat var indi bizdə,
 Mənim günahımdan danışır hamı.
 Heç nəyə yaramaz bir hakiməm mən,
 Uşağın, qocanın yox ehtiramı.
 Axı nədən ötrü volostnoy oldum?
 Bu idi könlümün arzusu, kamı...
 Yənə naçannikə "danos" verməyə
 Bütün kənd əhlinin yoxdur aramı.
 O isə deyəcək: "Lazım deyilsən!"

Əliylə sönəcək ömrümün şamı...
 "Bu ağ saçlarından bir utan bari".
 Sonra da kəsəcək haqqı-salamı.
 Zindandan bayıra çıxma bilmərəm.
 O kəs ki, yuxarı şikayət verir,
 Baxır ətrafına qəmli, mükəddər,
 Şikayət doludur xalqın kəlamı!
 Mənimçün yaşamaq artıqdır daha,
 Həyatım elə bil olub dərbədən.
 Axı, öz əlləri məhv edib onu,
 İndi göz yaşları hədərdir, hədər,
 Yalana çıxsa da dedi-qodular,
 Zindan əzabından qaçmaz bir nəfər.
 Yaman əzazildir, şərdir prokuror,
 Onunla dostluqdan yoxdur bir səmər.
 Böyük xidmətlərin nə mə'nası var,
 Qazamata düşmək çətindir məgər?

* * *

Çağırır uzaqlara;
Qəlblərdən dodaqlara -
Axır, verir bədanə əbədi bir hərəarət.
Qorxmaz süvari kimi
Gəzir geniş ələmi.
Tələ qurub hünərlə tapır hər cürə ne'mət.
Zəngindir, yenilməzdir dilimiz - o cəngavər,
Sən də dərk edib bunu, bütün dünyaya göstər.

Nə mil, nə də ki tişə
İşləsə də həmişə
Yarada bilməz əsla belə əlvan naxış.
Lə'li ver sərrafına,
Qiymət qoyarmı ona -
Bir nadanın dünyanı ayırmayan baxışı?
Sən ey füsunkar dilim, dağıtma xəzinəni,
Kər qulaqlar dinləyib qiymətləndirməz səni.

Ağlı, kamalı dayaz,
Xəyalının yolu az
Adamlar öz əyninə geyər qürrə paltarı.
Deyər özgə sözünü,
Bədnam elər özünü,

Belə gördüm əzəldən hər yerdə nadanları.
Qəlbində yoxsa alov, kərsa fikrin-düşüncən,
Sus, azaltma almaz tək sözün kəsərini sən.
Qəzəbdən coşur qanın,
Verən zaman nadanın -
Hüzurunda məsləhət.
"Adamlardan həya et,
Bir peşə dalınca get"
Dedikcə o, eləmir sözlərinə itaət.
Vicdanla böyüməsə bir kəs uşaqlığından
Məsləhət eşitsə də oyanmaz onda vicdan!

Çıxmayıb otağından
Atır hamıya böhtan.

Dodağından bir an da pıçılı əskilməyir.
İşsiz, qaçır fikirdən,
Əgər rastlaşsa hərdən
Bir qardaş o birinə ağıl verə bilməyir.
Danışır, qiybət edir, səpir ələmə yalan,
Nadan, fərsiz adamdan varmı faydası olan?

Əsla vermədən macal,
Böhtan atır dalbadal.
Böhtanda tapır ancaq şadlanmağı, sevinci.
Özgəyə quyu qazmaq
Ona həzz verir ancaq.
Özünə amal bilir hər qiybəti, deyinçi.
Vicdan haqda düşünmək onları salır yasa,
Çox gözəl olar bunlar gedib qoyun otarsa.

Xeyri eləyib amal,
Hamının qeydinə qal!
İşlə, çalış, bir an da əsirgəmə qüvvəni!
Əl götür qalmaqaldan,
Ürək boşluğu hər an -
Usandırmırmı səni?
Ərinməyib, zəhmətlə həyatını bəzəsən,
Kimsəyə əl açmayıb tox olarsan hər an sən.

Yer şumlamağı öyrən;
Mal-qara satmağı sən -
Ar bilmə, hər tərəfdə gərəkdir sənə zəhmət.
Xoş keçər güzəranın,
Gülümsər xanımın,
Zəhmətin mükafatı olar böyük səadət.
Sən dostluğun qədrini bilməsən əgər qazax,
Nəsibin hər tərəfdə uğursuzluq olacaq.

Gözdən sürünü qoyma.
Ədavətə heç uymal!
Daim dostluq yolunu, barış yolunu axtar!
Qoy var olsun həqiqət,
Yoxsa çıxsın əziyyət,
İşıq ilə, nur ilə yuyulsun saf baxışlar.

Qoy yuxudan ayılsın mürgü vuran vicdanın,
Sözümə qulaq assan, gurlayar adın-sanın.

Toxdur yaqın gödənin,
İşlə yox aran sənin.
Zənnimcə bu əməlin sayılacaq həqarət.
Hər gün saxlarsan küsü,
Yox kininin ölçüsü,
Gündən-günə alçaldır səni belə hərəkət.
Sonunu görməyirsən yoxsa dedi-qodunun,
Vaxtdır, əl çək, axırı bədnamlıqdır bil, onun.

Boş-bekar dolanmağı,
Evləri talamağı -
Mənimlə açıq danış, kim öyrətdi sənə, kim?
Bil, gələcək bir zaman
Bir müdrik, ali loğman -
Etdiyin cinayətçün olacaq sənə hakim.
Nə qədər gizlətsən də tutduğun bəd əməllər
Cəlladına çevrilib səni qətlə yetirər.

Ürək vurur əzabla,
Yaşayır iztirabla.
Lakin öz əzabını aləmdən gizli saxlar.
Dərdim böyükdür, qazax,
Qəlbim oda yanaraq
Ağır qismətin üçün dayanmadan hey ağlar.
Qayğısız bir həyatın olmasa da qüssəsi,
Qaranlıqdan işığa çıxartmayıb heç kəsi.

Qəlbimin söndü odu,
Canım taqətsiz oldu.
Mənzil başı uzaqdır, məndən uzaq, çox uzaq.
Sona yetişdi bazar,
Nə satan, nə alan var.

Bundan sonra olarmı məgər məğrur dayanmaq?
Gərək götürməyəydi səfər vaxtı mal-qara,
Gəcdir, geri dönərsək hara gedək, biz hara?

Gücdən düşübdür əsgər...
Hiyləgər indi əgər -
İstəsə məhv eləyər dostlarını, Abayı.
Saqqalı-saçı düməğ,
Çox çətindir yaşamaq -
Faydasız məsləhətlə keçirib günü, ayı.
Ömrümün yollarını bəxt bəzədi kədərlə,
Sonra onu suladı zəhmət nişanı tərlə.

OSPANA

Neçə ki, döyüşdə sən
 Bir yol yenilməmişən,
 Əlindəki bayrağı
 Vurub salmayıb yağı;
 Neçə ki, şöhrətin var,
 Yaşayırsan bəxtiyar -
 Lalə rəngli mayak tək
 Yanır sinəndə ürək;
 Neçə ki, bostanın var,
 Bostanında - min nübar;
 Neçə ki, qurumayıb,
 Axır ömür bulağın;
 Zülmətə düşməmişən,
 Büdrəməyib ayağın,
 Özüna bir gün ağla,
 Get məzarı qucaqla.

TOFIQ FIKRƏT

Qərbi Avropa ədəbiyyatının təsiri ilə yaranmış bu ədəbiyyatın xüsusi yerlərdən birini tutur. "Sərvəti-fünun" ədəbi-mədəni cərəyanının yaradıcılarından (və başçılarından) olan şair türk poeziyasına böyük fikir və ifadə yenilikləri gətirmişdir...

Osmanlı türklərinin ədəbiyyatına Qərbi İdeya-məzmun, poetika-forma təsiri XIX əsrin ortalarından başladı... Ziya Paşa (1829-1880), Namiq Kamal (1840-1888), Əbdülhəq Həmid (1852 -1937)... xətti ilə gələn yeniləşmə silsiləsində Tofiq Fikrətin (1867-1915) yaradıcılığı xüsusi yerlərdən birini tutur. "Sərvəti-fünun" ədəbi-mədəni cərəyanının yaradıcılarından (və başçılarından) olan şair türk poeziyasına böyük fikir və ifadə yenilikləri gətirmişdir...

Qərbi Avropa ədəbiyyatının təsiri ilə yaranmış bu ədəbiyyatın xüsusi yerlərdən birini tutur. "Sərvəti-fünun" ədəbi-mədəni cərəyanının yaradıcılarından (və başçılarından) olan şair türk poeziyasına böyük fikir və ifadə yenilikləri gətirmişdir...

Qərbi Avropa ədəbiyyatının təsiri ilə yaranmış bu ədəbiyyatın xüsusi yerlərdən birini tutur. "Sərvəti-fünun" ədəbi-mədəni cərəyanının yaradıcılarından (və başçılarından) olan şair türk poeziyasına böyük fikir və ifadə yenilikləri gətirmişdir...

OXUCULARIMA

Sizə, ey bilmədiyim, görmədiyim qarelər,
Sizə ithaf ilə nəsr eyləyirəm bunları mən.
Sizə ithaf ilə, çünki, nə üçün gizlədirəm,
O sizin görmədiyim, bilmədiyim gözləriniz,
Şe'rimi görməyə öz vaxtını sərf eylər ikən,
Bəlkə bir nöqtədə birdən duraraq vəlvəlesiz,
Göstərişsiz iki-üç qətrəcik isar eylər.
Mən bu ümmid ilə öz ömrümü təşyi edirəm,

İki-üç qətrə yaş olsun... Bu təsəlli yetişir.
Belə qovğalar içində bu acı dövrənlə,
Bu ələmlərlə, əzablarla keçən günlərimin
İki-üç qətrə azaldar, yatırıb qəmlərini.
Siz ki ən doğru görən bir nəzəri-vidcanla
Ta uzaqdan mənə baxmaqdasınız, müstəğni
Sizi mədh eyləməyimdən, nə səmimiyyətdir
O baxış çöhrəyi-əş'arına sakin-sakin!

Bu əsərlər, bu yazılmış, unudulmuş şeylər
O səmimiyyətə hörmətlə bu gün nəş edilir.
Kim bilir, bəlkə içindən biri aləminizin
(Bəli, aləminizin, çünki ələmdən xali
Yaşayan yox, bunu biçarə bəşər yaxşı bilir)
Bir kiçik aynası, bir əksi olar, ən ali
Yaşayanlar belə hiss etmədə ən müstəhqər
Yaşayanlar kimidir... Eyni çamırdan bu yığınl!

BALIQÇILAR

-Bu gün acıq yənə, övladlarım, - deyirdi ata, -
Bu gün acıq yənə, lakin sabah ümid edirəm,
Sular bir az daha sakitləşər... nə çarə, qəzal..
-Xeyr, sular nə qədər çoxqun olsa, mən gedərəm,
Deyirdi oğlu, - sabah sən bir az anamla otur.
Zavallı, bax, neçə gündür bu halda xəstə...

-Olur,

Bir az da sən çalış, oğlum, bir az da sən, bax, atan,
Atan, anan iki miskin, biz artıq ölməliyik...
Oğul düşündü şikayətli bir baxışla;

-Bu heç

Olarmı? Bəs o zaman biz nə eylərik?..

Bu zaman

Dışarda gurlayaraq hirsələnən bir ordu kimi
Döyürdü sahili minlərcə dalğalar əsəbi.

-Sabah sən ağları gün çıxmamış hazırlarsan.
Fəqət çalış bir az ip, mantar almadan getmə,
Açıncə yelkəni heç baxma, oynasın, varsın,
Qayıq uşaq kimidir: oynayırmı, dərd etmə,
Toxunma keyfinə, ancaq çox arxayın olma:
Dəniz qadın kimidir, heç inanmaq olmaz, ha!

Dəniz bayırda uzun nərələrlə bir xırçın
Qadın gurultusu, bir küy salırdı ortalığa,
-Sabah uşaq gedəcək yalnız, eyləmi, balığa?
-O getmək istəyir, "sən evdə qal" deyir...
-Aydın!

O gəlmədən mən ölərsəm?..

Qadın bu son sözlə

Düşündü qaldı. Balıqçılə oğlu yan gözlə
Suluq dodaqlarının xəstə titrəyişlərinə
Baxıb sükuta dalırlar və başlarında uçan
Qəzanı sanki deyirdilər böylə bir-birinə.
Bayırda fırtına getdikcə güclənir, tufan
Çoşub da hər yanı dəhşətlərlə titrədərək
Uğuldayırdı...

-Sabah tək uşaq nə cür gedəcək?

Şəfəq sökərkən o, yalnız, bir əski təkənəciyin
 Düyünlü, kirli, çürük iplərilə uğraşaraq
 İrəliləyirdi. Dəniz eyni şiddətilə şaraq
 Şaraq döyüb aparır köhnə təkənənin şişkin
 Zəif qabırğasını... Aclıq, ümid, aman, bu nə hal?
 Kənarda bir daşın üstündə bir dumanlı xəyal
 Əlilə əngini guya işarə eyləyərək,
 Deyirdi: "haydı, həyatın o dalğalarda, yürü!"
 Yürür zavallı qırıq təkənəcik, yürür.
 "Yürümək,
 Nəsib olan sənə, bax, bu!.. Gözün kənarda, yürü!"
 Yürür, fəqət dənizin, dalğanın bu hiddətinə
 Nə cür dözüb dayanar əski, xəstə bir təkne?..
 Dəniz üfüqdə, qadın evdə can verir çox ağır,
 Ataysa çırpınaraq çöldə axtarır oğulu,
 Bütün fəlakətinin dəhşətilə ruhu dolu.
 Budur: fəlakədə boş təkne, yox oğuldan əsər.
 Balıqçı göyləri yumruqla göstərib bağırır,
 Üzündə yaşlara batmış boğuş şikayətlər..

NƏSRİN

-İndi mən doğrusu əvvəlki uşaqlıqlardan
 Peşmanam, könlümü mən boş yerə sərf etdiyimi
 Acılıqlarla bu gün anlayıram, bir vicdan
 Mənə duyurmadadır böylə bitib getdiyimi.
 Mən ki bitməz düşünürdüm bu həyatın şövqü...
 - Etmə, Nəsrin, mənə zəhr etmə bu bir an zövqül
 Qız bu son aşiqinin, istəmədən, ən coşqun
 Bir məhəbbətə əlovlar saçan ağuşunda
 Bu şikayətlər içində gözü yaşlı, solğun
 İnləmiş, inləyərək sonra düşünmüş:-bunda
 Bir təsəlli taparam bəlkə...-bu fikr ilə bütün
 Öz zəif cismini sərf etmiş idi:
 -"Bax, hər gün,
 Hər zaman mən sənənim, hər nə desən, təbeinəm,
 Fəqət artıq yetişir, eşqdən iyrandım mən,
 Cana doydum, belə eşqi daha mən istəmirəm,
 Mənə bəhs eyləməsinlər belə sevməklərdən"-
 Deyə, həm eşqini töhmətləyərək, həm yorğun
 Bir vərəm xəstəsidir sanki, ümitsiz və uzun
 Bir şikayətlə bərabər, yenə ondan əbədi
 Bir şəfa gözləyərək son gecələr nifrətlə
 Xoşa gəlməz acı bir zövq alıb əylənmiş idi.
 İndi artıq bu məişətdə böyük zillətlə
 Bir səfalət görür, ah, ağlaya bilmək... Lakin
 Bu da çoxdan bəri olmuşdu o bədbəxtə çətin.
 -"Ağlasam, ah, azacıq ağlaya bilsəm. Ömrüm
 Qoy ələmlərlə, kədərlərlə bürünsün, yanmam.
 Ağlasam, ah, bir az yağsa o baran ki, görüm
 Bu dumanlarla keçən gündə açıq bir axşam..."
 Fəqət əfsus!..
 Bəli, əfsus ki, biçərə sənin

Əbədiyyən qalacaq böylə müləvvəs bədənin,
 Əbədiyyən qalacaq böylə müləvvəs ruhun.
 -"Ağlamaq... heç o səadət mənə qismətmi olar?
 Mən ki əyləncəsiziyəm gah onun, gah bunun,
 Mənə ölmək yaraşır, başqa səadətmi olar?
 Ah, mən, mən ki hələ qönçə ikən solmuş gül

Kimiyəm, böylə müləvvəs mənə ölmək belə zill.." Ta uşaqkən sığınıb qaldığı, az çox sevgi Gördüyü bir qucağın rəhmi uzun çəkməyərək Əbədiyyən soyudu, ən acı, ən incidici Bir məişət onu basdırdı... Bu bir əqrəb tək Uşağın güllənəcək qəlbinin istəklərini Külə döndərdi, əziz varlığının cövhərini Bir kömür halına qoydu, ona artıq yaşamaq Bir fəlakət kimi olmuşdu, bütün amalı Bir soyuq tərbiyənin qarları altında uzaq Və ağır bir yola düşmüşdü, şərəfdən xali Bu ağır yol hara getməkdə idi? Bəlkə yarın Bir gözəl göz, iki diqqətli baxış, bir bayğın Görünüş aldadaaraq, sadə qızın bakir-ü tam Nə qədər duyğusu qalmışsa tutub məhv edəcək. Sonra biçərə qadın dul, bacarıqsız, bədnam, Bir çürük meyvə qədər xar, dəyərsiz bitəcək...

Böylə Nəsrin hələ bir tazə açılmış gül ikən Düşdü bəd taleyinin pəncəsinə gözləmədən. İndi artıq yaşamaqdan da o bədbəxt utanır, İndi artıq bütün amalını təhlil etsən Bir udum zəhr olacaq, bir acı nifrətlə qaçır Ən səfa gördüyü, ən sevdidiy aləmlərdən...

Bir sabah evdə bütün can sıxıcı bir gecənin Qara bədbəxtliyi altında əzilmiş, qəmgin Oturarkən, qapıdan örtülü dilbər bir qız Qorxaraq girdi:
-"Xanım, mən çalışın bir uşağam, Anam ölmüşdür, atam yox, mənə bir vicdansız Pul verib təhqir edir, mən sizə qurban olaram, Məni rədd etməyin, yalvarıram, xidmətdən Heç yorulmam... məni siz qurtarınız zillətdən... Of, xain!.." deyər sarsıldı. Bu hiddət, bu ələm Qəlbinə rəhmə gətirmişdi o ev sahibinin. Yandı biçərə qızının dərdinə, kövrəldi, o qəm Gözlərindən iki yaş saldı. Bu axşam Nəsrin Yeni bir pərdə eylədi, sildi yaşını, Yaxşı bir pərdə onun örtüdü yaman keçmişini.

XƏSTƏ UŞAQ

Bu gün bir az daha rahatdı, çox şükür...
- Əlbət,
Keçər, bu qorxulu bir şey deyil.
- fəqət növbət
Zavallı yavrucuğun halını xarab ələyir.
Vücudu atəş içində yanıb-yanıb əriyir.
Nə çarə eyləyirəm tə'sir etməyir dərman.
Bir həftə keçdi...
- Xanım, qorxmayın, bu, qızdırma...
- Xeyr, pənəh ona! Allah bilər, nə qorxacağam?
Fəqət, quzum, nə qədər olsa mən də bir anayam!
Bir həftə keçdi hərərat davam edib də durur.
Baxın nəbizləri biçərənin bu güclə vurur.
Saraldı, qorxur adam çox baxanda əllərinə.
- Üzüməyin siz, uşaqdır, gələr qanı yerinə.
Uşaqdır o...
- Gecə tez-tez sayıqlayır.
- Nə olar...
- Verin bu dərmanı!
- Yox, istəmərəz ..
Qadın ağlar.
Onun bu birçə uşaq ömrünün hədiyyəsidir.
Sevinci nəş'əsi ondan gəlir, onunla gəlir.
Fəqət bu gün ana növbətçidir başında onun.
Evinde sanki məzar lallığı, ürək tutqun.
Nədir uğultusu xaricdə rüzgarın, soyuğun?
Yağış da xəstə üçün ağlayırmı böylə uzun?
Bəşər qəmilə fəqət qəmlənirmi heç dünya?
Əcəb yalançı təsəvvür, əcəb çətin xülya?
-Anam...
-Nə var, gözəlmiş?
-Qaldırım bu pərdələri,
Kəfənmidir nədir onlar?
-Yenə baş ağrıları
Yataqda xəstəni candan uzur sayıqladaraq.
Qadın bu sözləri duyduqca ağlayır yataqda.
Umidlə qorxu içində yanır, zavallıya bax,
Özündə gözlərinin bir yığın qara torpaq.

Görür o torpaq içində zavallı körpəsini,
Məzar iniltisi zənn eyləyir boğuş səsinə.
Dilər yetimi üçün tanrıdan səhətlə həyat,
Yetimlərlər kimi eylər için-için fəryad.
Bu dul qadın bir o məhsulü-ömr üçün yaşayır,
Onun həyatına aid ümidlər daşıyır.

-Anam!

-Nədir, mələyim?

-Ağlayır uşaqlar bax...

Burax, burax məni, arsız uşaq!.. Anam, torpaq!

-Sayıqlayır yenə, ya rəbbi, sən əsirgə bizi,

Bağışla yavrumu, rəhm et, qoparma naləmizil

Zavallı arvad üzülmüş, saralmış inləyərək,

Bir həftə keçdi, yazıq bilməyir nə dincəlmək.

Yeganə sövqü, sevinci yataqda xəstə yatır,

Onu sağaltmaq ümidilə hər yana can atır.

Tutub xəyalını bağırında iztirablarla,

Gəzər bütün gecə ətrafını əzablarla.

Bu kim bilir nə qədər böylə hey davam edəcək,

O yaşlı gözlərinə uyqunu haram edəcək.

-Uşaq ayılmayacaq bəlkə heç bu bəd yuxudan...

-Çəkin, xanım, bu qara fikrə düşməyin heç, aman

Baxın hava nə gözəl açdı, parlayır göylər,

Bayaqkı vəlvələlərdən görünməyir bir əsər.

Tapar uşaq da şəfalar, gülərsiniz artıq,

Böyükdür allah, alar matəmi, verər şadlıq...

Uşaq, o indi qoçaq bir cavan olub evdə,

Fəqət ana onun üstündə titrəyir yenə də.

TƏZƏLƏNƏN İZDİVAC

Evləndilər, sevişdilər, amma... nədən, nədən,
Sövda sükuta başladı beş həftə keçmədən?
Evləndilər, nəçin? Bunu qız bilmədi, nəçin?
Evlənməsiylə mədəri güldü için-için...
Gəncin də verdi nəşə bu toy əqrabasına
Lakin bu toy toxundu onun kef havasına.
Nahaqq idi onun nəzərində bu toy günü,
Bir şəxsə vermək istəməyirdi o, ömrünü.
Evləndilər, sevişdilər, amma... nədən, nədən,
Sövda sükuta başladı beş həftə keçmədən?

Əndişədən könülləri azad olamıdı,
Oğlan, yarıyla xoş danışdı, xoş dolanmadı,
Biganə bir qadınla bir erkəkdə xanədə.
Biganəlik içində donub susdu xanə də.
Cismani hissə eyləsələr də həvəs az-az,
Bənzərmi eşqə adicə çılğın bir ehtiras?
Çıxmazdı evdən heç o soyuqluq bütün-bütün,
Getdikcə yadə gəlməməyə başladı düğün.
Bir gün qoyuldu nöqtə bu bəzmi-məhəbbətə,
Çıxdı sabahi tifli-məhəbbət səyahətə...

Keçdi zaman da... böylə güzar etdi günləri,
Dönmüşdü bir məzarə evin gərçi hər yeri.
Gün keçdi, aylar ötdü, yenə... bir səhər yenə
Göstərdi arvad oğlunu hiddətli zövcünə:
"Bax oğlumuz!" - O dəm qadının doldu gözləri,
Gəncin də güldü onda, qürur ilə gözləri,
Nəslin davamı insan üçün şanlı ehtiyac,
Busəylə təzələndi həməni köhnə izdivac.

KİÇİK GİLƏ

Son yarpağını tökdü ağaclar budağından,
Şeh dürrü ilə son dəfə süsləndi çəmənlər
Bir körpə doğuldu belə bir gündə, lüt-üryan
Gəldi bu kiçik ailəyə qışla bərabər,
Gəldi, gəlişi gənc atanı etdi mükəddər.

Artıq qonağa yoxsul ocaq tab eləməzdi,
Artıq qab o boş süfrəni bir dağ kimi əzdi.

-Yox, etmə təəssüf buna, ey qayğıkeş insan;
Körpən atalıq hissi bağışlar sənə, şəksiz,
Hərdən yumulan yumru, qəşəng əlləri bir hiss,
Bir qüvvə verər, sən daha artıq çalışarsan.

Şəfqətli ata bir yeni qüvvətlə çalışdı,
Çoşdu atalıq hissi, məhəbbətlə çalışdı...

Son yarpağını tökdü ağaclar budağından,
Şeh dürrü ilə son dəfə süsüləndi çəmənlər.
Lakin bu dəfə qış-o soyuq üzlü zimistan
Əsla o kiçik ailədə görmədi dərd-sər,
Şadlıqdı, qonaqlıqdı, hamı şən və gülümsər

KƏNAN

On beş il bundan əvvəl bu daxmada kimsəsiz
Bir kəndli qadın, oğlu Kənanla yaşayırdı,
Bir ulaqları vardı... Oğlan cılız və aciz,
Ayaqları şikəstdi, gözəndə axsayırdı.
Tay-tuşları sataşır, ürəkciyi yanırı,
Yazıq, adam içinə çıxmağa utanırdı.

Kən'an... çöhrəsi solğun, anadangəlmə məğmun,
Zahiri nöqsan ilə alçaqdı təbiətdə,
Ancaq ona sataşıb lağ etmək ilə məmnun
Olan o cahillərdən çox üstündü qeyrətdə.
Sanki onun cismini görüb qüsurlu, şansız,
İnsanlığı ruhuna toplanmış idi yalnız.

Kən'an böyüdü, oldu boy-buxunlu bir cavan,
Ancaq yenə də sözü gəzirdi ağızlarda.
Biçarə tək gəzirdi, dinmədən, danışmadan,
Ən yamanı buydu ki, xor baxırdı qızlar da."
Həqarətdi, rişxənddi gördüyü hər nəzərdə,
Bir qönçə açılmazdı onun gəzdii yerdə.

Hərb başlandı, kənddəki igid, qeyrətli gənclər
Hamı cəbhəyə getdi... Kən'an da içlərində.
Bir gün pusquda durub bir ovuc qoçaq əsgər
Bir bölük məhv elədi... Kən'an da içlərində...
Kənan yaralanmışdı, dönüb kəndə gəlirdi,
Hər yandan şanlı alqış səsləri yüksəlirdi.

ANA

Vərəmli rəngi üzündə əzab əlamətidir,
Kədərlə baxması şahid bəlakeş olduğuna;
Döşündə tutduğu körpə yeganə ziynətidir,
Soluq dodaqları bəd taleyinə qarğış edir...
Mükəddər eylədi qəlbən məni bu xəstə ana.

Tutub yazıq elə bir dərd ki, tapmayır dərman,
Yanır qərib ürəyi atəşi-zərurətlə,
Fəqət o körpə çıxardır məlalını yaddan,
Mələk sifətli o məsum uşaq edincə fəğan,
Öpür o gül dodağından onun məhəbbətlə.

Yetim də olsa uşaq sanki incidir parlar,
Naxoş da olsa qadın bir sədəfdir incisinə.
Uşaq da, dul ana da toz içində yaş axıdər,
Edər bu lövhə ən avarə qəlbi dərdə düşər,
Kim olsa təsir edər bax bu canyaxan səhnə.

Basanda bağına öz doğma tiflini arabilir,
Görən qürurunu bilməz dilənçi olduğunu;
Dərin baxışları tiflin nəzərlərində itir,
Və sanki dillənib hərdən o hali-məhzunu
Deyir: "Bəli, ana olmaq fərəhli bir dərdidir!"

VERİN ZAVALLILARA Balıkesir zərərdidələri üçün

Xərabi-zəlzələ bir kənd... O yanda bir komanın
Çürük dirəkləri dəhşətlə doldurub küçəni.
Kəsək yığıntısı şəklində köhnə bir binanın
Uçuq təməlləri məhzun edir gəlib keçəni...
Odur, bir ev ucaucudur, odur, bu an çökəcək,
Önündə bir qadın... Of, artıq istəməm görmək!..

Bu lövhə qəlbimə tə'sir üçünsə, kafidir;
Ürək davam edə bilməz bu halə, olsa dəmir;
Dəmir ürəkli bir insan da böylə bir hali
Görərsə sızlayar, ağlar; bu qəmli timsali,
Bu qəmli mənzərəni dəhşətlə bir an alın
Və yollanın vətənin qarlı, buzlu bir yerinə;
Ürək yaxan bu yaman sərküzeşti xeyli qalın,
Qalın bir örtüyə bükməklə gizlədin ki, yenə
-İçində saxlayaraq öz ağır fəlakətini-
Yabançı gözlərə göstərməsin səfalətini...
Nə cür davam gətirər sonra qarşısında, deyin,
Bunun, bu qəmli, bu dəhşətli, dərdli səhnəciyin
Bəşər fəlakətinə dözməyən təmiz bir ürək?.

Dərin uğultulu çırpıntılarla inləyərək,
Bu qəmli mənzərəyə ağlamaqda qəlbi yerin...
Sizin də qəlbizin, əlbət, yanır, deyilmi? Verin,

Edin bu dullara, yoxsul yetim-yesirə kömək,
Verin iniltisinə son bu bir yığın başərin!

ORUCLUQ SƏDƏQƏSİ (Körpüdə)

Soyuq... soyuq... acı bir növhənin boğucq nəfəsi -
Yolunda dərdli həyatın gəlir iniltisi.
Soyuq... soyuq dənizin titrəyən uğultu səsi,
Dolur ürəklərə xırçın sürəkli bir kinlə.
Yolüstü körpünün altında bir cocuq! Dinlə!
"Əfəndilər-deyir o-rəhm edin fəqirə..." Sükut!
"Əfəndilər acıyın bir!" Vüqarla, biaram-
Əfəndilər keçir hey... yavrucuq soluq, məhbut-
Nəzərlərində həzin yalvarışlı bir eyham.
Çolaq əlilə verir hər keçən xəyalə səlam.
"Əfəndilər... rəməzandır, mübarək axşamdır..."
Səfalətin yazıq oğlu, zavallı bir xilqət
"Əfəndilər... acıyın mən qəribü zarə!" Xeyr,
Axın-axın keçərək əylənən bu cəmiyyət,
Edir bu kirli, bu yırtıq səsə dərin nifrət.
Soyuq... yağış əsəbi zərbələrlə parçalayır-
Üfüqdəki buludu, zalimənə hiddətlə,
Hücum edib bu zavallı həyatı qamçılایر.
Soyuq... soyuq... bu dözülməz, soyuqda zillətlə
Çocuq xərəb olacaq, ah... Ey səadətlə
Qaçan o süslü, o isti gözəl otaqlarına,
Baxın budur yazıq insan ki, inləyir nəfəsi,
Baxın bu sısqı, bu çılpaq, bu əyri qollarına
O artıq işləyəməz ... sizsiniz kömək edəsi
Yeganə qüvvə; verin susdurun bu xəstə səsi!

ŞƏKİL ÇƏKİRƏM

Fırçam şikəst bir ağacın xəstə bir qolu,
Daim əlimdədir, həyəcanlarla titrəyir;
Guya çiçək deyə
Göy otlar üstə tökdüyü qanlarla titrəyir.

On gündür əlləşir qələmim, fikrü sənətim
Bir incə hissə vermək üçün rəsm ilə həyat.
Seyr eylərəm bu lövhəni mən bəlkə yüz saat,
Verdim əmək deyə.

Acizliyin bilib də bu gün mən bu sən'ətin,
Təqdīsə canla sə'y edərəm sün'i-qüdrəti,
Lakin zaman olur
Çox ruhsuz görüb də bəyənəm təbiəti.

Mütləq o gün bəyənmək üçün xəstə, dərdəcə
Bir başqa çöhrə, qüssəli bir çöhrə istərəm,
Bundan deyilmi, şe'r olacaq yerdə sözlərim
Bə'zən fəğan olur!

ÖZ-ÖZÜMƏ

Bir yarım, bir yarım saatdır ki,
 Bir kiçik, ruhsuz nəşidə üçün
 Bu qədər zəhmət ilə əlləşirəm,
 Quru bir qit'ə, ya qəsidə üçün.

Ah, ey quşları xəyallarımın,
 Niyə məndən qaçırsınız? Durunuz.
 Ey əvəzsiz dəqiqələr, sizi mən
 Boşa sərf eyləməkdəyəm, əfsus!

Bilirəm, bir nəfəsdə, bir dəmdə
 Bu təbiətdə bir cahan yaranar,
 Canlanar bir həyat, bir xilqət.

Öylə də canlı var ki, aləmdə
 Bir saat müddətində həm doğular,
 Yaşayar, həm də məhv olar...İbrət!

MİRZƏ ƏLƏKBƏR SƏBİR

Yeni dövrdə türk xalqlarının ən böyük satirik şairi olan MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİR (1862-1911) öz keçmişindən gülə-gülə ayrılmış ən böyük ədəbi təcrübəsini vermişdir. Onun "Hophopname" adı ilə məşhur satirik şeirlər "divan"ı milli düşüncənin yenilik uğrunda ehtirash üsyanının, mübarizəsinin təzahürüdür.

TƏRPƏNMƏ, AMANDIR, BALA, QƏFLƏTDƏN AYILMA!

Tərpənmə, amandır, bala, qəflətdən ayılma!
Açma gözünü, xabi-cəhalətdən ayılma!
Laylay, bala, laylay!
Yat, qal dala, laylay!

Aldanma ayıqlıqda fəraqət ola, heyhat!
Qəflətdə keçənlər kimi ləzzət ola, heyhat!
Bidar olanın başı səlamət ola, heyhat!
At başını yat, bəstəri-rahətdən ayılma!
Laylay, bala, laylay!
Yat, qal dala, laylay!

Açsan gözünü, rəncü məşəqqət görəcəksən,
Millətdə qəm, ümmətdə küdurət görəcəksən,
Qıldıqca nəzər millətə heyrət görəcəksən,
Çək başına yorğanını, niqbətdən ayılma!
Laylay, bala, laylay!
Yat, qal dala, laylay!

Bir ləhzə ayıldınsa, qutar canını, yuxla,
At tiryakını, meyl elə qəlyanını, yuxla,
İncinsə sağın, ver yerə sol yanını, yuxla,
İllərcə şüar etdiyin adətdən ayılma!
Laylay, bala, laylay!
Yat, qal dala, laylay!

Göz nurudur uyqu, onu dur etmə gözündən,
Yol vermə məbada çıxma bir an sözündən,
Amma elə bərk yuxla ki, hətta get özündən,
Afağı dutan şüru qiyamətdən ayılma!
Laylay, bala, laylay!
Yat, qal dala, laylay!

ATA NƏSİHƏTİ

Bədir, ey oğul, boş yerə bu elmə çalışma,
Qanın tələf oldu!
Gündüz, gecə səy eyləyibən dərsə alışma,
Canın tələf oldu!
Bu şəhərdə çoxdur, görürəm, elm oxuyanlar,
Onlar nə tapıblar?
Divanədilər malını bu yolda qoyanlar,
Guya ki, yatıblar.
Çoxdur zərəri adəm üçün elm oxumağın,
Sən say və deyim mən:
Əvvəl bu ki, məktəbdə olur təlx damağın,
Ey dideyi-rövşən!
Bir də gözünün nuru gedib kər olacaqsan,
Canın da sağ olmaz;
Rəngin saralıb axırı rəncur olacaqsan,
Bağrında yağ olmaz.
Axırda, tutaq, ölməyib onversətə getdin,
Qurtardın özün də;
İnsaf ilə söylə, bu işi yaxşımı etdin?
Bir dur bu sözümdə!
Sən də deyəcəksən sasalım, ya ki, demorqat,
Bilməm necə dersiz;
Xəlqin evini yıxdı çıxıb bir neçə bədzat,
Ax, ax, a beyinsiz!
Hər bir gədə bir az oxuyub adəm olubdur,
Zəkənu bəyənməz;
Çoban-çoluq oğlu bəy ilə bahəm olubdur,
Hamunu bəyənməz;
Gahi şaha bir tənə vurur, gahi vəzirə,
Bax, bax, səni tar!
Gahi ocağa şəkk eliyər, gahi də pirə,
Kafir olu bəri.
Bundan sora qıl tövbə dəxi, məktəbə getmə,
Bircə usan, oğlum!
Ta baxma müəllim sözüne, ta əməl etmə,
Axır utan, oğlum!
Çıx dağa, daşa, yol kəsibən qarətə başla,
Axırda qaçaq ol;

Sal bir beşatan boynuna, bu adətə başla;

Həmmali-yaraq ol,

Xəlqə dadanaq ol,

Hər işdə sayaq ol,

Var cana ziyanı

Qeyrətdən uzaq oll..

AH EYLƏDİYİM NƏŞEYİ-QƏLYANIN ÜÇÜNDÜR

Ah eylədiyim nəşeyi-qəlyanın üçündür,
Qan ağladığım qəhveyi-fincanın üçündür.

Vəz eylədiyim hədyəvi əhsandan ancaq,
Ümdə qərəzəm kisəvi həmyanın üçündür.

Sərgəştəliyim xərməni-buğdalar ucundan,
Aşuftəliyim sərvəti samanın üçündür.

Fərş eylədiyim sinəmi hər gün qədəmində,
Kəskin təməim süfrədəki nanın üçündür.

Bimar tənim küftəvi bozbaş ələmindən,
Xunun ciyərim dolma-badımcanın üçündür.

Ağzım dolusu neməti-firdovs dedikdə,
Boşqabda qara gözlü fisincanın üçündür.

Vəsf eylədiyim zövqlə ənhari-behişti
Kövsər məzəli şərbəti-reyhanın üçündür.

Gördüm ki, plov bişmədədir, açlığa dözdüm,
Bildim bu tədarük şəbi-əhsanın üçündür.

Ax, bircə görəydim səni, ey sevgili varis,
Meylim sən ilə dəsti-zərəfşanın üçündür.

Münimlərə can ver, könül, uyma füqərayə,
Sinəmdə səni bəslədiyim anın üçündür.

Ahın şəerəi etməz əsər bir kəsə, Hop-hop,
Bu od sən ancaq alışan canın üçündür...
Yan, dinmə, sən allah!
Qan, dinmə, sən allah!
Həç əyləmiş olsan,
Dan, dinmə, sən allah!..

FƏXRİYYƏ

Hərçənd əsirani-qüyudati-zəmanız,
Hərçənd düçarani-bəliyyati-cəhanız,
Zənn etmə ki, bu əsrdə avareyi-nanız,
Əvvəl nə idikse, yenə biz şimdiki həmanız...
Turanlılarız, adiyi-şügli-sələfiz biz!
Öz qövmümüzün başına əngəlkələfiz biz!

Zülmətsevər insanlarınız üç-beş yaşımızdan,
Fitnə göyərər torpağımızdan, daşımızdan,
Tarac edərək, bac alırsız qardaşımızdan,
Çıxmaz, çıxma bilməz də bu adət başımızdan...
Əslafımıza çünki həqiqi xələfiz biz!
Öz qövmümüzün başına əngəlkələfiz biz!

Ol gün ki, Məlikşah Büzürg eylədi rihlət,
Etdik iki namərd vəzirə təbəiyyət,
Qırdıq o qədər bir-birimizdən ki, nəhayət,
Düşməni qatıb əl, taxtımızı eylədi qarət...
Öz həqqimizi gözləməyə bitərəfiz biz!
Turanlılarız, adiyi-şügli-sələfiz biz!

Bir vaxt olub leşkəri-Çingizə təfərdar,
Xarəzmləri məhv elədik qətl ilə yekbar,
Xarəzmlərin şahı fərar eylədi naçar,
Məscidləri, məktəbləri yıxdıq yerə təkrar...
Həqqə ki, səzavari-nişanü şərəfiz biz!
Öz dinimizin başına əngəlkələfiz biz!

Bir vaxt də dəvayi-Səlib oldu mühəyyə,
Dəvadə firəngilərə qalib gəlib, əmma
Dincəlməyib etdik yenə bir faciə bərpa,
Öz tiğimizi öz rüşəmizi kəsdi sərpa...
Guya ki, biyabanda bitən bir ələfiz biz!
Öz qövmümüzün başına əngəlkələfiz biz!

Bir vaxt dəxi Qaraqoyun, Ağqoyun olduq,
Azərbaycana, həm də Anatoluya dolduq,
Ol qədr qırıb bir-birimizdən ki, yorulduq,

Qırdıqca yorulduq və yorulduqca qırıldıq...
Turanlılarız, adiyi-şügli-sələfiz biz!
Öz qövmümüzün başına əngəlkələfiz biz!

Bir vaxt salıb təfriqə olduq iki qismət,
Teymur şəhə bir paramız etdi himayət,
Xan İldırına bir paramız qıldı itaət,
Qanlar saçılıb, Ankarada qopdu qiyamət...
Əhsən bizə! Həm tizrəniz, həm hədəfiz biz!..
Öz dinimizin başına əngəlkələfiz biz!

Teymur şəhi-ləngə olub tabeyi-fərman,
Xan Toxtamışi eylədik əl qanına qəltan,
Ta oldu Qızıl Ordaların dövləti talan,
Məsko şahinə fəidəbəxş oldu bu meydan...
Əlyövəm uruslaşmaq ilə zişərəfiz biz!
Öz qövmümüzün başına əngəlkələfiz biz!

Bir vaxt Şah İsmayilü Sultani-Səlimə
Məftun olaraq eylədik islamı dünimə,
Qoyduq iki tazə adı bir dini-qədimə,
Saldı bu təşəyyö, bu təsənnün bizi bimə...
Qaldıqca bu halətlə səzayi-əsəfiz biz!
Öz dinimizin başına əngəlkələfiz biz!

Nadir bu iki xəstəliyi tutdu nəzərdə,
İstərdi ələc əyləyə bu qorxulu dərdə,
Bu məqsəd ilə əzm edərək girdi nəbərdə,
Məqtulən onun nəşini qoyduq quru yerdə...
Bir şeyi-əcibiz, nə bilim, bir tühəfiz biz!
Öz dinimizin başına əngəlkələfiz biz!

İndi yenə var tazə xəbər, yaxşı təməşə,
İranlılıq, osmanlılıq ismi olub ehya,
Bir qitə yer üstündə qopub bir yekə dəva,
Meydan ki, qızıxdı olarıq məhv sərpa...
Onsuz da əgərçənd ki, yeksər tələfiz biz!
Öz qövmümüzün başına əngəlkələfiz biz!

QORXURAM

Payı-piyadə düşürəm çöllərə,
Xari-mügilan görürəm, qorxmuram.

Seyr edirəm bərrü biyabanları,
Quli-biyaban görürəm, qorxmuram.

Gah oluram bəhrdə zövrəqnişin,
Dalğalı tufan görürəm, qorxmuram.

Gəh çıxıram sahilə, hər yanda min
Vəhşiyyə-ğüran görürəm, qorxmuram.

Gah şafəq tək düşürəm dağlara,
Yanğılı vulkan görürəm, qorxmuram.

Gəh enirəm sayə tək ormanlara,
Yırtıcı heyvan görürəm, qorxmuram.

Üz qoyuram gah neyistanlara,
Bir sürü aslan görürəm, qorxmuram.

Məqbərəlikdə edirəm gəh məkan,
Qəbrdə xortdan görürəm, qorxmuram.

Mənzil olur gəh mənə viranələr,
Cin görürəm, can görürəm, qorxmuram.

Bu küreyi-ərdə mən, müxtəsər,
Müxtəlif əlvan görürəm, qorxmuram.

Xarici mülkündə də həтта gəzib
Çox tühaf insan görürəm, qorxmuram.

Лейк, bu qorxmazlıq ilə, doğrusu,
Ay dadaş, vallahi, billahi, tallahi,

Harda müsəlman görürəm, qorxuram!..
Bisəbəb qorxmayıram, vəchi var,

Neyləyim axır, bu yox olmuşların
Fikrini qan-qan görürəm, qorxuram,
Qorxuram, qorxuram, qorxuram!..

DAŞ QƏLBİ İNSANLARI NEYLƏRDİN, İLAHİ?!

Daş qəlbli insanları neylərdin, ilahi?!
Bizdə bu soyuq qanları neylərdin, ilahi?!

Artdıqca həyasızlıq olur el mütəhəmmil,
Hər zülmə dözən canları neylərdin, ilahi?!

Bir dövrdə kim, sidqü səfa qalmayacaqmış,
Bilməm belə dövrənləri neylərdin, ilahi?!

Məzlumların göz yaşını dərya olacaqmış,
Dəryaları, ümmanları neylərdin, ilahi?!

Səyyadi-cəfakardə rəhm olmayacaqmış,
Ahuləri, ceyranları neylərdin, ilahi?!

Bağın, əkinin xeyrini bəylər görəcəkmış,
Təxm əkməyə dehqanları neylərdin, ilahi?!

İş rəncbərin, güc öküzün, yer özününkü,
Bəyzadələri, xanları neylərdin, ilahi?!

Höküm eyləyəcəkmış bütün ələmdə cəhalət,
Dildadəyi-irfanları neylərdin, ilahi?!

Surtuqlu müsəlmanları təkfirə qoyan bu
Döşdüklü müsəlmanları neylərdin, ilahi?!

Yaxud buların bunca nüfuz olacaqmış,
Beş-üç bu süxəndanları neylərdin, ilahi?!

Qeyrətli danosbazarımız iş bacarırkən,
Tənbəl, dəli şeytanları neylərdin, ilahi?!

Ərlər hərə bir qız kimi oğlan sevəcəkmış,
Evlərdəki nisvanları neylərdin, ilahi?!

Təcirlərimiz Sonyalara bənd olacaqmış,
Bədbəxt Tükəzbanları neylərdin, ilahi?!

Sübhənəkə, sübhənəkə, sübhənəkə, ya rəb!
Baxdıqca bu hikmətlərə heyran oluram həpl!..

SƏBİR

Ta gəlirik biz də bir az anlayaq,
Məhzəri-irfanda vurur tək səbir.
Ya deyirik işləri samanlayaq,
Məclisi-əyanda vurur tək səbir.

İstəyirik bir iş açaq filməsəl,
Söyləşirik bir-iki il ləqəqəl,
Ta deyilir pul verin, aşşın əməl,
Ölkədə, hər yanda vurur tək səbir.

Yalxı bizi eyləməyib mübtəla:
Safheyi-Qafqazı tutub bu bəla;
Qaxda, Qazaxda, Şəkiddə bərməla,
Şişədə, Şirvanda vurur tək səbir.

Lakin o yerlərdə gedir, durmayır,
Bir elə layiqli kələk qurmayır,
Gəncədə derlərsə vurur, vurmayır,
Oylə ki, Səlyanda vurur tək səbir.

Andıra qalmış nə yaman səslənir!
Söz deməyə vermir aman, səslənir!
Ox atılır, sanki kaman səslənir!
Sahəti-meydanda vurur tək səbir.

Hərzə nə şura və nə məclis bilir,
Nə düşünür yaxşı, nə bir pis bilir,
Qorxmur, utanmır, nə də bir his bilir,
Hücrədə, dükkanda vurur tək səbir...

OSMANLILAR, ALDANMAYIN,
ALLAHI SEVƏRSİZ!

Osmanlılar, aldanmayın, allahı seversiz!
İranlı kimi yanmayın, allahı seversiz!

Şad olmayın, ey sevgili millət vükəlası,
Osmanlıda cari ola qanuni-əvasi!
Qanuni-əvasi demə, iranlı əvasi,
İranlıların başlarının qanlı bəlası,
Oğlanları ölmüş analar matəmi, yası,
Derlərsə sizə var bu işin sonra səfasi,
Aldanmayın, aldanmayın, allahı seversiz!
İranlı kimi yanmayın, allahı seversiz!

Əvvəlcə verirlər sizə hürryyəti-əfkar,
Yəni danışib fikrinizi eyləyin izhar;
Vəqta ki, danışdız, vüzərə oldu xəbərdar,
Mütləq görəcəklər ki, cibşdanə zərər var;
Hər fənn ilə olsa qovacaqlar sizi naçar,
Çünki bu yığıncaqda olur həqqiniz inkar,
Yaxşı budu toplanmayın, allahı seversiz!
İranlı kimi yanmayın, allahı seversiz!

Girəm ki, təərrüzlər edib də vüzərəyə
Bir növ ilə öz fikrinizi soxduz araya,
Ta çatdı xəbər bir para müfsid üləmayə,
Mirzə Əli Əkbərlər əlin açdı duaya,
Təkfir oxu, lənət topu dəydi ürəfaya,
Varmı elə bir şəxs edə əhrarı viqayə?
Bu əmri əbəs sanmayın, allahı seversiz!
İranlı kimi yanmayın, allahı seversiz!

Ya liləcəb, osmanlılar, aya, nə qanırısz?
Qanuni-əvasi verilib ya inanırısz?
Mir Həşimü Fəzlüllahınız yoxmu sanırısz?
Əksik deyil onlar, vəli, sizlər nə tanırısz!
Bir gün tanıyıb onları labüd usanırısz,
Ancaq usanırıszsa da, qanə boyanırsız!

Qansızları gic qanmayın, allahı seversiz!
 İranlı kimi yanmayın, allahı seversiz!
 Bir vaxtda bizlər də olub xürrəmü xəndan,
 Sandıq ki, veriblər bizə hürriyyəti-viddan,
 Şükr etdik, adamcılar olub daxili-insan,
 Övladımızı saxlamadıq xanədə pünhan,
 Hac Mirzə Həsən qırx lotuya verdi bir oğlan,
 Bu molla-nümälər desələr: bizdə var iman,
 Yox, yox, ona tovlanmayın, allahı seversiz!
 İranlı kimi yanmayın, allahı seversiz!

MƏN ŞAHİ-QƏVİŞÖVKƏTƏM, İRAN ÖZÜMÜNDÜR!

Mən şah-i-qəvişövkətəm, İran özümündür!
 İran özümün, Rey, Təbəristan özümündür!
 Abad ola, ya qalsa da viran, özümündür!
 Qanuni-əsasi nədi, fərman özümündür!
 Şövkət özümün, fəxr özümün, şan özümündür!

Vermişdi atam gər sizə qanuni-əsasi,
 Bir molla kişi ydi, var idi hilm-i, həyasi,
 Bilməzdi nədir leyk ümurati-siyasi;
 Ey həmsəri, sən əyninə gey bitli libasi!
 Xələt özümün, taxti-zərəfşan özümündür!
 Şövkət özümün, fəxr özümün, şan özümündür!

İranlı deyil, cümlə bilir Məndəliyəm mən,
 Gürgani-cəfavü sitəmin çəngəliyəm mən,
 İranlıların başlarının əngəliyəm mən,
 Sorram, içərəm qanlarını çün zəliyəm mən,
 Laşə özümün, at özümün, qan özümündür!
 Şövkət özümün, fəxr özümün, şan özümündür!

Gördüz ki, necə sizləri tədib elədim mən!
 Baqqal balasın leşkərə sərrib elədim mən!
 Atəslə yaxıb məclisi təxrib elədim mən!
 Qurani danıb, andı da təkzib elədim mən!
 Sövgənd nədir, əhd nə, fərman özümündür!
 Şövkət özümün, fəxr özümün, şan özümündür!

Osmanlıda gərçi ucadır bir para səslər,
 Alqışlayır ol səsləri həp qırmızıfəslər!
 Qəm çəkməyin, ey köhnələr, ey köhnəpərəslər!
 İranıma təsir edəməz boylə nəfəslər!
 Bundan sora bu ölkədə meydan özümündür!
 Məxluz özümün, xəncəri-bürəan özümündür!

Təbrizlilərin kor idimi gözləri əvvəl,
 Bir yerdə keçirtdik gecə-gündüzləri əvvəl,

Həqqimdə yox idi onların sözləri əvvəl,
Şah etdilər İranə məni özləri əvvəl,
İndi nə deyirlər dəxi, dövrən özümündür!
Qızlar özümündür, gözəl oğlan özümündür!

İranlı gərək ömr edə zillətdə həmişə,
Nikbətə, əsarətdə, məzəllətdə həmişə;
İranlı gərək can verə qürbətə həmişə!
İranlı, itil, get yaxanı bitdə həmişə!
Xaqan özümün, kişvəri saman özümündür!
Şövkət özümün, fəxr özümün, şan özümündür!

QOYMA, GƏLDİ!

Xandostu, amandı, qoyma, gəldi!
Didarı yamandı, qoyma, gəldi!

Vay, vay! Deyəsən bəşər deyil bu!
Bir şəkklə uyan təhər deyil bu!
Allahı sevirsan, ar deyil bu!
Ərdodu, qabandı, qoyma, gəldi!
Didarı yamandı, qoyma, gəldi!

Ol gün ki, adaxladız, utandım,
Oğlandı, dediz, ərin, inandım,
Ər boylə olurmuş?! İndi qandım;
Xandostu, amandı, qoyma, gəldi!
Kirdarı yamandı, qoyma, gəldi!

Qorxdum, ay aman, yarıldı bağrım,
Bir nazık ipə sarıldı bağrım,
Gup-gup döyünüb darıldı bağrım,
Canım oda yandı, qoyma, gəldi!
Kirdarı yamandı, qoyma, gəldi!

Dudkeş kimi bir papaq başında,
Ağ tükkləri bəllidir qaşında,
Gərçi qocadır babam yaşında,
Amma sorağandı, qoyma, gəldi!
Kirdarı yamandı, qoyma, gəldi!

İyrənmişəm ağzının suyundan,
Qətran qoxusu gəlir buyundan,
Lap doğrusu qorxmuşam xuyundan,
Bir əfi ilandı, qoyma, gəldi!
Kirdarı yamandı, qoyma, gəldi!

UŞAQDIR

Ay başı daşdı kişi, dinmə, uşaqdır uşağım!
Nə ədəb vaxtıdı, qoy söysün, ufaqdır uşağım!

Atanın goru üçün, boşda bu tifli başına,
Keyfinə dəymə, söyə ya sənə, ya qardaşına,
İndicə-indicə ancaq yetir on bir yaşına,
Əqli kəsmir, hələ bir körpə uşaqdır uşağım!
Nə ədəb vaxtıdı, qoy söysün, ufaqdır uşağım!

Bir söyüşdən ötəri etmə əziyyət balama,
Göyərüb coşma, utan, qonşuları yığma dama,
Sənə söydükləri getsin başı batmış atama,
Qışqırub bağrını da yarma, uşaqdır uşağım!
Nə ədəb vaxtıdı, qoy söysün, ufaqdır uşağım!

Ax, nə yaxşı kişidir qonşumuz Ağcanın əri, –
Oğlu söydükcə fərəhdən açılır balü pəri;
Yoxsa, ay hərzə kişi, bir quru sözdən ötəri
Darıxırsan, deməyirsən ki, uşaqdır uşağım!
Nə ədəb vaxtıdı, qoy söysün, ufaqdır uşağım!

Kişi, az söylə mənə bir dəxi məktəb sözünü!
Yəni məktəblə uşaq kamil edərmiş özünü?
Bir söyüşdən yana az danla bu tiflin üzünü!
Sözü ləzzətli, şirin dilli uşaqdır uşağım!
Nə ədəb vaxtıdı, qoy söysün, ufaqdır uşağım!

Deyilik erməni, zayə edək övladımızı,
Oxudaq gözləri açılmamış əhfadımızı,
Görmüşəm elm oxumuş heyvərə damadımızı,
Qoymaram məktəbə, bir qabil uşaqdır uşağım!
Nə ədəb vaxtıdı, qoy söysün, ufaqdır uşağım!

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ

POÇT QUTUSU

Noyabr ayının 12-ci günü idi. Hava soyuq idi. Amma hələ qar əlaməti görünmirdi. Həkim axırıncı dəfə xanın naxoş övrətini yoluxub, cavab verdi ki, dəxi naxoşun əhvalı yaxşıdır; belə ki, bir həftəyədək səfərə çıxmaq mümkün olur. Xan çox tələsirdi İrəvana getməyə; çünki xanı orada çox vacib işlər gözləyirdi. Və bir də ki, qorxurdu qar yağa və hava dəxi də soyuya və naxoş üçün yola çıxmaq qeyri-mümkün ola. Xan götürdü qələmi, irəvanlı dostu Cəfər ayağa bu məzmununda bir müxtəsər kağız yazdı:

«Əzizim! Bir həftəyədək, ümidvaram, İrəvana gəlim övrat-uşaq ilə. Artıq-artıq təvəqqe edirəm, buyurasan bizim otaqlara fərs salıb, əlbəttə-əlbəttə peçləri yandırınsınlar ki, otaqların havası pişəzvəqt təmizlənsin və isinsin, bəlkə naxoş üçün oradan narahatçılıq üz verməsin. Bu kağızın cavabını mənə teleqraf vasitəsilə yetirərsən. Sən mənə dediyin işlərin hamasını yerbayer eləmişəm. Xudahafiz!

Sənin xeyirxahın Vəli xan. Fİ 12 noyabr».

Xan kağızı бүkdü qoydu paketə, üstünü yazıb və markasını yapıdırıb, istədi nökrəri çağırırsın ki, aparıb salsın poçta; amma tez xanın yadına düşdü ki, nökrəri göndərib özgə işə. Bu heyndə qapı döyüldü. Xan çıxdı və gördü ki, qapını döyən xanın öz kəndlisi «İtqapan» kəndinin əhli Novruzəlidir. Bu şəxs çox vaxt xanın yanına gəlib-gedər və hər gələndə olmaz ki, undan, əriştədən, baldan, yağdan götürməsin. Bu səfər də Novruzəli əliboş gəlməmişdi; çünki xanı görcək əl ağacını dayadı qapının bucağına və başladı qapının o biri tayını açmağa. Qapını açıb bir yüklü ulağı sürdü həyatə «çoçi-çoçi» deyə-deyə və yükün arasından üç-dörd toyuq-cüəni ciğirda-ciğirda yerə qoyub, yükü açıb dolu çuvalları saldı yerə və xanın üzünə baxıb ikiqat əyilib salam verdi. Xan salamı alıb dedi:

– A kişi, Novruzəli! Bu nə zəhmətdi, çəkmisən?

Novruzəli çuvaların kəndirini aç-aça cavab verdi:

– Bu nə sözdü, ay xan? Mən öləndə kimi sənə qulam...

Bu sözü, deyə-deyə Novruzəli başladı üstünün tozunu silməyə... çünki günortadan bir saat keçirdi və ola bilərdi ki, poçtun vaxtı keçsin xanın ağına belə gəldi ki, yazdığı məktubu versin Novruzəli aparıb salsın poçta.

Xan üzünü tutdu qonağa:

– Novruzəli, poçtxananı tanıyırsan?

Novruzəli cavab verdi:

– Ay xan, mən kətdi adamam, mən nə bilirəm poçtxana nədi?

– Çox əcəb, nəçərnək divanxanasını ki, tanıyırsan?

– Bəli, xan, başına dönüm, tanıyıram, niyə tanımıram. Keçən həftə mən elə gəlmişdim nəçərnəyin yanına şikayətə. Xan, and olsun sənin başına, bizi katda çox incidir. Əslinə baxsan bizim bu katdamız özgə tayfadandı; odu ki, bizi görməyə gözü yoxdu. Keçən həftə mənim iki buzovum itmişdi. Getdim...

– Hələ bu sözlərini sonra deyərsən. Qulaq as, gör nə deyirəm: nəçərnək divanxanasının qabağında bir yekə dam-daş var, qapısının ağzına bir qutu vurulub divara, haman qutuya poçt qutusudu. O qutunun bir xırda və uzun qapağı var. Bu saat apar bu kağızı haman qutunun qapağını qovza, kağızı sal qutunun içinə, qapağını yatırt və tez qayıt gəl!

Novruzəli hər iki əlini açdı xanın qabağına, qorxa-qorxa kağızı aldı, bir az baxdı kağıza, bir az baxdı Xanın üzünə, sonra çəkildi divara səmt və yerə əyilib istədi kağızı qoysun divarın dibinə. Xan ucadan dilləndi:

– Qoyma ora! Qoyma ora! Kağız çirkənlər, tez apar sal qutuya, qoy gəl!

– Xan, başına dönüm, qoy bu ulağın başına torba keçirdim; heyvandı, ac qalmasın, yoldan gəlib.

– Yox, yox! Heç ziyanı yoxdu. Kağızın vaxtı keçir. Torbasını sonra keçirdərsən ulağın başına.

– Di elədə qoy ulağın qıcını bağlıyım, yoxsa gedər həyatdə ağacları gəmirər.

– Yox, yox... heç eybi yoxdu, qaç tez, kağızı sal, gəl!

Novruzəli kağızı əhmal qoydu qoynuna və genə dedi:

– Xan, qadan alım, bu xoruzlar qaldılar burda, heyvandılar, qoyaydın uçqlarını açıb, bir az dən səpəydim bulara. Evdən dən də götürmüşəm.

Novruzəli əlini saldı cibindən dən çıxarsın... Xan ucadan səsləndi:

– Yox, yox!...qoy hələ qalsın. Qaç, çaparaq kağızı sal poçta!

Novruzəli əl ağacını götürüb, başladı uşaq kimi qaçmağa. Sonra bir az fikirləşib qayıtdı və üzünü tutdu xana.

– Xan, qadan alım, dəsmalın içində bir yumurta var, gözde-qulaqda olun, yoxsa ulağ ağnar, yumurtaları sındırar.

Xan ucadan səsləndi:

– Daha uzun danışma. Qaç kağızını sal; vaxtı keçir.

Novruzəli istədi uzaqlaşsın, Xan onun dalyca ciğirdı:

– Novruzəli, bilməzsən kağızı verərsən özgəsinə hal.. Heç kəsə

vermə, heç kəsə göstərmə! Tez sal qutuya, qayıt gəl!

Novruzəli dəxi də ucadan cavab verdi:

– Niyə, mən uşaq deyiləm ki, kağızı özgəsinə verəml! Məni o qədər də xam bilmə. Heç nəçərnək də bu kağızı mənim əlimdən ala bilməz.

Novruzəli bu sözləri deyəndən sonra gözdən itdi... Xan girdi otağa və üzünü arvadına tutub şirin dillə dedi:

– Di hazırlaş, mənim gözümün işığı. Kağız yazdım İravana ki, otaqları sazlasınlar. İndi daha gedə bilərik. Maşallah yaxşısan. Həkim özü deyir ki, havamı dəyişmək səndən ötrü lap vacibdi.

Bir qədər də xan arvadı elə getmək barəsində söhbət edəndən sonra nökrəri gəldi və xana dedi:

– Xan, bu ulağ kimindi, bu şeyləri kim gətirib? – Xan cavab verdi:

– Ədə, o şeyləri yerbəyer eləl Oları bizə itqapanlı Novruzəli sovqat gətirib.

Nökrə cücləri və yumurtaları apardı aşbazxanaya və ulağı sürüb qatdı töyləyə, qapısını örtüdü, sonra gəlib un çuvalının birisinin ağzını açdı, içindəki undan bir çimdik götürüb, gətirdi tutdu xanın qabağına və dedi:

– Xan, yaxşı ağ undu.

Xan una baxandan sonra buyurdu nökrərə küçə qapısını bağlasın və çörəyi çəkib gətirsin.

Çörəyin yeyilməyi iki saat çəkdi. Ancaq çörəkdən sonra Novruzəlinin kağızı poçta aparmağı Xanın yadına düşdü. Xan nökrəri çağıraraq soruşdu və nökrə cavab verdi ki, hələ kəndli poçtdan qayıtmayıb. Xan Novruzəlinin bu qədər yubanmağına təəccüb elədi və fikrinə gəldi ki, bəlkə Novruzəli kağızı poçta salıb, özünü verdi bazara çörəkdən-zaddan alıb yesin və yainki bazarlığı-zadı var, eləsin. Bir saat da keçdi, Novruzəli gəlmədi.

Xan, nökrəri çağıraraq dedi ki, getsin poçta səmt və görsün harda qaldı Novruzəli və nə bais oldu ki, bu qədər yubandı. Yarım saat keçməmiş nökrə qayıdıb cavab verdi ki, kəndlini görə bilmədi. Xan çıxdı balkona və bir papiros yandıraraq başladı var-gəl etməyə. Dəxi ona aşkar oldu ki, Novruzəlinin başına bir iş gəldi ki, bu qədər yubandı. Xan bu fikirdə idi – polis yasovolu dayandı qapıya və Xanı görcək dedi:

– Xan, pristav buyurur gələsiniz polsaya və kətdinizə zamin olasınız. Yoxsa zamin olmasan, pristav göndərəcək navaxta.

Xan bu sözlərə o qədər təəccüb elədi ki, üzünü yasovulun üzünə

tutub mat qaldı və heç bilmədi ki, nə desin. Sonra dilləndi:

– Balam, o kətdi bir fağır adamdı, o nə qayırdı ki, pristav onu tutub saxlayıb?

Yasovul cavab verdi:

– Daha mən heç zad bilmirəm. Ancaq özün polsaya buyursan, yaxşı olar; yoxsa yazıqdı o kişi.

Xan bu əhvalatı övratinə bildirmədi ki, narahat olmasın. Geyinib getdi polisə və əvvəl aqoşkadan dustaqların damına baxıb gördü ki, yazıq Novruzəli bir neçə dustaqlar ilə oturub damın bucağında və uşaq kimi ağlayır, gözünün yaşını çuxasının ətəyi ilə silir...

Xan, Novruzəlinin əhvalatını pristavdan öyrənib və ona zamin olub kəndlisini saldı yanına və gətirdi evə. Novruzəli həyətdə gəran kimi başladı ağlamağa və saman torbasını ulağın başına keçirib çömbəldi divarın dibinə. Xan girdi evə və bir papiros yandıraraq çıxdı balkona, Novruzəlini yanına çağıraraq dedi:

– Di indi əhvalatı nağıl elə, Novruzəli! Sənin bu hekayətin çox şirin hekayətdi. Kitab yazılmalıdı. Nağıl elə təfsilən; yəni hamısını bərbəbir. Başla burada kağızı götürüb aparmağından, ta dama düşməyinə kimi...

Novruzəli durdu ayağa, xana yarıqlaşdı və çuxasının ətəyi ilə gözünün yaşını silib başladı:

– Başına dönüm Xan, mənə çövr balalarının başına, mənə bağışla! Mənim heç bir günahım yoxdur. Bir kətdi adamam, mən nə bilərəm kağız nədi, qutu nədi, poçt nədi? Başına dönüm, xan, mənə çövr o gülzlü balalarının başına. Heç ziyanı yoxdu, həyə ölmənəm, sağ qalaram, qulluq elərəm, əvəzi çıxar, bir qələtdi eləmişəm, ta neyləmək? İşdi belə oldu. Bular hamısı allahdandı. Gərək belə olayımı. Bağışla mənə, Xan. Mən ölənə kimi nökrərəm sənə...

Bu sözləri deyib, Novruzəli bir az da yarıqlaşdı Xana və istədi onun ayaqlarından öpsün. Xan bir az dala çəkilib dedi:

– Novruzəli! Heç ürəyini sıxma. Mən sənə nə deyirəm ki? Sən mənə nə pislik eləmişən ki, mən səni bağışlayım?

– Qurban olum sənə, bundan artıq daha nə pislik olacaq? Kağızı əlimdən verdim o kafir oğlu kafirə qoydu cibinə, çıxdı düzəldi yola, qoydu getdi.

– Kim kağızı qoydu cibinə, qoydu getdi?

– O kafir oğlu urus, dana!

– Hara qoydu getdi?

– Getdi girdi orada bir yekə dam-daş vardı ki, qapısına qutu

virulubdu, getdi girdi ora.

Xan bir qədər duruxdu.

– Bəs sən kağızı qutuya salmadın?

– Necə ki, salmadım! Elə kağızı qutuya salan kimi, kafir gəlib qutunu bilmirəm nə təhər açdı, kağızı götürdü apardı.

– Qutuda sən saldığın kağızdan başqa ta özge kağız yox idi?

– Necə ki, yoxdu? Çox kağızlar vardı. Elə onların hamısını yığışdırıb apardı.

Xan qah-qah çəkib güldü.

– Yox, Novruzəli, gərək hamısını nağıl eliyəsən başdan axıra kimi: necə kağızı apardın, necə saldın qutuya və nə üstə urusla savaşdın.

Novruzəli başladı:

– Xan, başına dönüm, mən kağızı buradan apardım, getdim çıxdım nəçərnək divanxanasının yanına. Sən mənə nişan verdiyin dam-daşı tapdım, getdim qutunun qapağını qaldırdım. İstədim kağızı salam qutuya; bir kağıza baxdım, bir qutuya baxdım. Doğrusu, qorxdum ki, sən mənə qeyzin tuta. Doğrusu, bilmədim salım, salmayım; çünki yadımdan çıxdı səndən soruşum ki, kağızı qutuya salandan sonra durum qutunun yanında, ya qoyum gəlim evə. Fikirləşdim ki, əgər kağızı salım, durum qutunun yanında havəldəyədək durum. Axı, qurbanın olum, xan, özün gördün ki, ulağı ac qoydum getdim, cücələri qıçı bağlı qoydum. Bir tikə un gətirmişdim, hələ indiyə kimi də qalib burda. Xan, başına dolanım, qoy elə indi yaxşı vaxtdı, qoy nökrə gəlsin bu çuvalıyı götürək qoyaq evə, yağış-zad yağar, un islanar.

– Yox, Novruzəli, sən mənə işin yoxdu... De, de sonra necə oldu?

– Kağızı salmadım. Qutunun qapağını örttdüm, çəkildim durdum bir az kənarında. Əvvəl istədim qayıdıb, gəlib səndən soruşum; sonra, doğrusu, qorxdum mənə qəzəbin tuta. Doğrusu, qorxdum öz könlündə deyəsən ki, Novruzəli çox heyvan adamdı, çox eşşək adamdı. Qərəz çömbəldim divarın dibində ki, bir az yorluğu alım. Aha, gördüm ki, bir erməni uşağı, olardı bax, bu boyda, olardı on iki-on üç yaşında, gəldi, getdi düz qutunun yanına, qapağını qalxızdı və sən mənə verdiyin kağız kimi bir kağız saldı qutuya, qapağını örttdü, düz qoydu getdi işinə. Nə qədər o nainsafı çağırıdım soruşum ki, desin görək bəs kağızı qutuda qoyub hara gedir, bilmirəm dilimi anlamadı, nədi ki, heç cavab vermədi; heç zalım oğlu üzümə də baxmadı. Elə erməni uşağı uzaqlaşmışdı bir urus arvadı tez-tez gəlib qutuya yavıqlaşmış, bir kağız saldı, qoydu

getdi. Ta indi mən bir az ürəkəndim, ta dedim vallah görəkən bunu ki, elə bu qutuya salınan kağızlar gərək qalsınlar qutunun içində. Mən o qədər ürəkəndim ki, bismillah deyib, cürətən getdim qutunun qapağını qaldırdım, kağızı saldı qutuya, çöndüm gəlim qulluğuna. Qutudan elə buradan ora kimi uzaqlaşmışdım ki, haman urus gəldi yetişdi qutunun yanına. Mən əvvəl elə bildim ki, bu da istiyir qutuya kağız salsın. Amma gördüm xeyr, lotunun fikri özgedi, qutunun yanından sağ əlini uzadı qutunun içinə. Mən əl üstü duydum ki, hərif istəyir kağızları oğurlasın... Xan çox baş ağrısı verirəm, mənə bağışla, oğlana buyur gəlsin mənə yola salsın, bivaxtdı, gedib kəndə yetişə bilmənəm.

– A kişi, hələ hara qoyuram səni gedəsən. Nağıl elə görüm sonra necə oldu?

– Bəli, daşına dolanım, Xan, qurban olsun sənə mənim yetim-yesirim! Sənsiz mənim bir günüm olmasın!.. Bəli, gördüm ki, hərif utanmaz-utanmaz kağızları qutudan ehmalıca çıxartdı, dəstələyib vurdu qoltuğuna! Qutunun qapısını örtüb, istədi düzəlsin yola. Mən tez qaçıb yapışdım urusun qolundan, qoymadım getsin. Dedim, ay aşna, hara aparırsan kağızları? Xalq səndən ötrü kağızları bura salmayıbdı ki! Dinməz-söyləməz üzünün suyunnan xalqın kağızlarını qoy yerinə! Dedim Novruzəli hələ ölmüyübdü ki, sən onun ağasının kağızını aparasan. Belə işlər yaxşı deyil, adam özgənini malına tamah salmaz. Məgər sizin fəriətdə oğurluq günah yazılmayıbdı?

– Hələ, tələsmə, gedərsən... Sonra necə oldu?

– Qoy görüm harda qaldım... Ədə, qoyma-qoyma, ulağ tənəkləri sındıracaq.

Novruzəli istədi qaçsın ulağın yanına, xan qoymadı.

– Novruzəli, getmə, hələ getmə. De görüm sonra necə oldu?

– Ta necə olacaq? Nə qədər yalvardım, yapışdım ki, mənim xanım mənə öldürər. Dedim bari mənim xanımın kağızını ver; illah dedi ki, vermənəm. Gördüm ki, hərif istəyir qoya qaça. Vallah hirs vurdu təpəmə, ikiəlli yapışdım kafirin çiyindən, bunu üzü üstə elə gətirdim yerə ki, heybətdən ağzı qanadı. Sonra nəçərnək divanxanasından saldatlar gəlib mənə döyə-döyə aparıb atdılar dama. Sən mənə qədəmlərinə belə mən qurban olum. Sən olmasaydın mən indi çoxdan göndərmişdilər Sibirə; çünki damda məndən savayı bir neçə dustaq vardı, mənə dedilər ki, o urus qulluq adamıdır. Ta... mən neyləyim? Xan, başına dolanım, di gör günah kimdədi?

Xan çox güldü, çox qah-qah çəkib güldü.

Hava qararıqlaşmışdı. Novruzəli boş un çuvalını ac ulağın

üstünə salıb, ulağı qatdı qabağına və zoğal ağacı ilə döyə-döyə getdi kəndə.

Üç gündən sonra İravadan teleqraf çıxdı ki, «kağızın yetişib və otaqlar hazırdır». Xan yıışıb getdi İravana.

Ay yarımından sonra Novruzəli divana gətirdib «qulluqçunu bihörmət eləmək barəsində» üç ay navaxt kəsdi; amma Novruzəli günahı boynuna almadı. Hələ üç ay da keçdi ancaq bu xəbər İravana Vəli xana çatdı. Xan bir qədər fikir elədi.

USTA ZEYNAL

Muğdusi Akop adlı erməniyə böyük oğlundan teleqraf gəldi ki, Tiflisdən çıxdı. Bu cavab Moskvanın darülfünununda dörd il yarım təhsil alıb, dərslərini itimama yetirib, vətəna gəlirdi və həmin dörd il yarım müddətində ancaq üç il bundan əqdəm bir dəfə valideynini görməyə gəlmişdi.

Bu xəbər Muğdusi Akopu, övrətini, xırda oğlunu artıq dərəcədə şad etdi: üç ilin ayrılığından sonra universitet dərslərini qurtaran övladla görüşmək xoşbəxtlikdir.

Muğdusi Akop övrətini əlindən yapışdırıb, başladı otaqları gəzməyə, ər və arvad məsləhəti bu yerə qoydular ki, xırda otaqda əziz qonaq üçün kravat qoysunlar ki, bu otaq yatmaq otağı olsun; haman otağa yapışlıq kiçik otağa yazı stolu qoysunlar, əziz qonağın yazı otağı olsun; böyük otağa fərş salıb zal və qonaq otağı eləsinlər; dördüncü otaq nahar otağı olsun; beşinci otağı özleri üçün yatmaq otağı eləsinlər və altıncı otağı kiçik oğlanlarına təyin etdilər.

Otaqların bir qüsuru yox idi; çünki divarların kağızı təzə və təmiz idi, taxta fərşlər təzə şirlənmişdilər. Və lakin bir neçə gün bundan irəli çox şiddətli yağışdan zal otağının səqfinin bir parça gəci lampa asılan çəngəlin bir tərəfindən aqoşkaya səmt uçub tökülmüşdü.

Muğdusi Akop və övrət məsləhət etdilər ki, bir bəna çağırınlar və danışınlar ki, səqfin uçan yerini gəclə suvayıb düzəltsin.

Muğdusi oğlunun bu tezliklə gəlməyini gözləməirdi. O səbəbə ki, oğlu Moskvadan çıxan zaman yazmışdı ki, Tiflisdə iki həftə dayısı evində qonaq olacaq.

Yağışın rütubəti səqfin uçan yerindən çəkilməmişdi və Muğdusi Akop fikrində qoymuşdu ki, səqf quruyandan sonra təmir etdirsin və illə oğlunun bu tezliklə gəlməyini bilsə idi, təxir etməyib səqfi piş əz vəqt qayıtdırardı.

Tiflisdən buraya üç günlük yoldu. Akop övrəti ilə məsləhəti bu yerə qoydular ki, nə qədər mümkün isə, tezliklə usta çağırıb, iki günün müddətində səqfi təmir etdirib qurtarsınlar.

Muğdusi çoxdan bilirdi ki, onun qonşuluğunda Usta Cəfər adlı məhəretli bəna və səliqəli gəc çəkən var. Muğdusi, Usta Cəfərin evinə gedib və qapısını döyüb ustanı soruşdu. Ayaqyalın bir arvad qapıya çıxdı və cavab verdi ki:

Usta Cəfər gedib Məhəmməd Ağanın evində işləməyə və axşam

gələcək.

Muğdusi bir az bikişdi; çünki dəxi ümidi yox idi ki, bekar usta tapa və sabaha kimi də gözləmək istəməzdi: bir günün içində səfqi təmir etmək və sonra otağın toz-torpağını təmizləmək mümkün olmazdı.

Muğdusi Akop gedib dükan qonşusu Hacı Rəsula dərdini söyləyəndən sonra Hacı Rəsul təzə İrandan gələn Usta Zeynalı Muğdusiyə tərif etdi.

Adam göndərdilər, Usta Zeynal gəldi və boynuna çəkdi günü iki manata Muğdusi Akopun səfqi təmir etsin; bu şərtlə ki, bu gün başlayıb, sabah axşama kimi işini tamam edib, otağın gəcini və torpağını təmizləyib qurtarsın. Muğdusi Akop əhd elədi ki, oğər Usta Zeynal bu şərti vaxtında əmələ gətirsə, ustaya daha altı arşın yarım mahud versin.

Bir saatdan sonra Usta Zeynal şeyirdi Qurbanla Muğdusi Akopun evində hazır oldu və əlindəki xurcunu balkona qoyub girdi otağa və başını yuxarı qalxıb, üzünü tutdu Muğdusi Akopa:

Xozeyin, qorxuram sabah axşama kimi başa gətirə bilməyirəm.

Muğdusi Akop cavab verdi ki, burada nə bir o qədər iş var ki, sabah axşama kimi qurtarmaya. Usta genə diqqətlə səfə baxıb başladı ki:

Bu gün axşama kimi ancaq gəc ələniş hazır ola, pilləkan gələ, taxta bağlana, qab-qaşiq gətirilə... Bunlar hamısı uzun işdi.

Muğdusi Akop söz verdi ki, bu işlər bir saatın içində və Usta Zeynaldan çox artıq təvəqqə etdi ki, bir az səy edib təxirə salmasın.

Muğdusi Akop Qurbana pul verib göndərdi, bir yük yaxşı gəc alıb gətirsin və özü, övrəti və xırda oğlu başladılar ustanın fərmayişlərini birbəbir əmələ gətirməyə. Usta Zeynal balkonda əyləşib çıxardı çubuğunu və başladı qoydu otağa. Muğdusunin arvadı otaqdan bir pəçka papiros və bir qutu spicəka gətirib qoydu Usta Zeynalın qabağına. Muğdusi oğlu ilə həyətdən bir neçə böyük və kiçik taxta gətirib qoydu otağa. Usta Zeynalın buyurduğuna görə Muğdusi oğlu ilə gedib qonşudan bir nərdivan da alıb gətirdilər.

Bir saatdan sonra həyətdə bir yüklü ulağ girdi. Üstü-başı gəclə tozlanmış ulağçı, ustanın şeyirdi, hərəsi bir tərəfdən yükün çuvallarını qucaqlayıb, ulağın üstündən götürüb, gətirdilər otağa və gəci boşaldılar yerə Ulağçı çuvalları ulağın üstünə atıb, heyvanın ombasından bir dəyənək yendirib həyətdən çıxdı.

Usta Zeynal çubuğu çəkib külünü boşaltdı və durdu ayağa,

yarım mahuddan tikilmiş köhnə geyməsinə çıxardı büküdü və qoydu bir səmtə və Muğdusunin arvadından ələk istədi. Arvad ələyi gətirəndən sonra Qurban oturma otağın bir küncündə və başladı gəci ələməyə. Muğdusi Akop, Usta Zeynalla köməkləşib nərdivanın birini dayadılar tağın bir divarına, o birini dayadılar müqabilədəki divara və usta Zeynal taxtaların bir uzununu və möhkəmini götürüb qoydu nərdivanların uca pillələrinin üstünə və çıxıb, balkondan bir papirosla spicəka qutusunu götürüb, papirosunu yandırdı, üzünü tutdu Muğdusi Akopa:

Xozeyin, bu otaqları hansı usta tikib? Muğdusi Akop cavab verdi ki, bilmir hansı usta tikib; çünki bu otaqları onun atası tikdirib və bilmir hansı ustaya tikdirib.

Usta Zeynal bökünün başından götürüb içindən çirkli araxçını çıxardı, qoydu keçə başına, bökünü qoydu aqoşkanın içinə və Muğdusi Akopdan soruşdu:

Xozeyin, Urusetdan gələn oğlan neçə yaşında olar? Muğdusi Akop cavab verdi ki, Urusetdan gələn oğlan iyirmi dörd yaşındadır və Usta Zeynaldan təvəqqə elədi ki, bir az ələk etsin.

Xozeyin heç narahat olma, niyə ürəyini sıxırsan? Mən ölü də olsam, günortaya kimi qurtaram.

Sonra Usta Zeynal bir qədər fikirləşib üzünü tutdu Qurbana:

Qurban, bir şey yadıma düşdü, tez dur ayağa. Dur, oturma. Get, bizdə saxsı ləyən var, küpə var, onları və bir parçə da götür gəl.

Qurban «ya allah» deyib durdu ayağa və ətəklərinin gəcini silkib başmaqlarını geydi və yavaş-yavaş üz qoydu getməyə. Muğdusi Akop, Usta Zeynala dedi ki:

Bu şeylərin cəmisə burda var. Daha nə lazım zəhmət çəkmək və vaxtı itirmək?

Usta Zeynal əvvəl bilmədi ki, nə cavab versin və əlindəki papirosun aqoşkanın küncünə basıb keçirdib dedi:

Xozeyin, heç eybi yoxdu, nə eybi var? Bu saat Qurban şeyləri gətirər? Nə eybi var?

Bu sözləri deyəndən sonra Usta Zeynal aqoşkanın içinə əyilib, başladı diqqətlə həyətə baxmağa və Muğdusidən soruşdu:

Xozeyin, həyətdə axar su var?

Muğdusi Akop cavab verdi ki:

Haman görükən arxın suyu həmişə axır. Usta Zeynal «çox əcəb» deyib başladı şalını açmağa. Muğdusi Akop çıxdı getdi arvadının yanına. Arvadı bundan soruşdu ki:

Ustalar nə işdədirlər? Muğdusi Akop cavab verdi ki,

ustalardan gözü su içmir; çünki çox yavaş tərpaşirlər.

Saat yarımından sonra Qurban gəldi; küpəni, ləyəni, parçı və bir lüleyin gətirdi. Usta Zeynal başladı şalını açmağa və Qurbana dedi ki, durmasın, tez su gətirsin və gəc qayırsın. Qurban çıxdı balkona və küpəni götürüb yendi həyəətə, arxından küpəni doldurub gətirdi, ləyənə su tökdü və gəcdən ovucalayıb, başladı ləyənə tökməyə. Usta Zeynal arxalığını çıxarıb bükdü qoydu akoşkanın içinə, çıxdı balkona, xurcundan malını çıxarıb gətirdi otağa və «Ya Əli» deyib nərdivanla çıxdı taxtanın üstünə. Qurban gəci qarışdırıb çıxdı nərdivanın dördüncü pilləsinə və ləyəni taxtanın üstünə qoyub yendi aşağı. Usta Zeynal «Bismillah» deyib, sol əlilə gəci götürüb qoydu malının üstünə və səqfə vurub başladı suvamağı.

Muğdusi Akop gördü ki, iş başladı, bir qədər rahat oldu. Hetta övratı şadlığından Usta Zeynala çay təklif etdi. Usta Zeynal çay barəsində razılıq edib ancaq təvəqqə elədi ki, zəhmət çəkib ona bir papiros, bir spıçka versinlər; çünki Qurbanın əlləri gəli idi. Muğdusi Akop papirosu və spıçkanı uzatdı Usta Zeynala. Usta papirosu damağına salıb, başladı işini və dedi:

Xozeyin, oğlun neçə il dərs oxuyub?

Muğdusi cavab verdi:

On dörd il oxuyub.

Maşallah, maşallah. Elədə, xozeyin, gərək çox kitab oxumuş ola.

Nə söz, çox oxuyub.

Maşallah, maşallah. Elədə, xozeyin, gərək xətti də yaxşı ola.

Muğdusi Akop soruşdu:

Necə xətti?

Yəni yazmağı, qələmi.

Söz yox, yaxşıdı.

Usta Zeynal, malını qoydu taxtanın üstünə və keçmiş papirosunu yandırıp çömbəldi taxtanın üstündə və başladı:

Xozeyin, nə qədər yaxşı olsa, mən and içə bilərəm ki, bizim oxuyanların xətti kimi ola bilməz. And olsun hər ikimizi yaradana, vətəndə mənim qardaşımın bir oğlu var, olar 13 14 yaşında. Yəni deyəsən çox da dərs oxuyub? Xeyr. Əvvəl-axır yeddi-səkkiz il məscidə gedib, «Gülüstən»ın ancaq ikinci babına kimi mətnini oxuyub. Amma di gəl xəttinə, allah bağışlasın, allah öz cəlahi xatirinə sən də övladının dağını sənə göstərməsin, yazıqsan.

Muğdusi Akop dinmədi ki, Usta Zeynal söhbəti müxtəsər etsin və işinə məşğul olsun.

Qurban bildi ki, ləyəndəki gəc quruyub, zay olub, nərdivana qalxıb, ləyəni yendirib başladı gəci qayıyıb yerə tökməyə və təzə gəc qayıyır qalxdı nərdivana. Usta Zeynal papirosun başını gəcə bəşib, cızıltı ilə keçirdi və başladı suvamağı və bu söhbəti:

Xozeyin, niyə sizin padşahuuz yoxdu?

Muğdusi Akop cavab vermədi və otaqdan çıxdı. Yarım saatdan sonra Muğdusi Akop ustaların yanına gəldi ki, Usta Zeynal yenib aşağı. Qurban parçla su tökür, usta əllərini yuyur ləyənin içinə. Muğdusi Usta Zeynaldan soruşdu ki, niyə bəs işləmir? Usta cavab verdi ki, günorta namazının vaxtı keçir; bu saat gedib, namaz qılıb, gəlib işləyəcək.

Saat yarımından sonra Usta Zeynal çıxdı taxtanın üstünə və Qurban başladı gəc qayıрмаğı. Muğdusi gördü ki, ustalar işləməyi başladılar, bunların yanına gəlməyib, oturdu qabaq otaqda ki, bəlkə Usta Zeynal söhbətə məşğul olmayıb şirin işləsin. Muğdusi qəzetin vərəqini götürüb, dəmir yolun bu tərəfə hərəkət etməyinin hesabını öyrəndirdi ki, görsün oğlu hansı qatarla çıxa bilər və vətənə nə vaxt gələ bilər.

Qurban, gəc qayır... Usta Zeynalın səsi gəldi.

Muğdusi belə hesab edirdi: dəmir yol qatarı Tiflisdən əgər sübh saat beşdə çıxmış olsa, axşam yetişər «Almalı» mənzilinə.

Qurban, təqlidin kimədir? Usta Zeynalın səsi gəldi?

Qurbandan cavab çıxmıdı. Muğdusi hesab edir: sabah axşam yol qatarı yetişər «Qurdlar» mənzilinə. Bu hesabla sabah yox, biri gün saat doqquzda gələn maşınla gözləmək olar.

Usta Zeynal belə söhbət edirdi:

Sizin vilayətin müsəlmanları əgər müsəlmana bir tük qədəri oxşayırlarsa, mənim atama lənət! Görürsən sizin o binamın Ağa Sadıqı? Keçən həftə olarda işləyirdim. Məlunun dövləti həddən aşib. Deyirəm, Ağa Sadıq, qardaş, bu dövləti nədən ötrü cəm edibəsən? Niyə bir Kərbəla ziyarətinə getmirsən? Həyasız oğlu, həyasız on iki imama and içir ki, mümkün eliyə bilmirəm. Niyə mümkün eliyə bilmirsən, ey ləvənd? Niyə bəs imarət qayıрмаğı mümkün eliyirsən? Niyə bəs at saxlamağı, mahut çuxa geyməyi, üç arvad almağı mümkün eləyirsən? Daha sənin ermonidən nəyin artıqdır? Qəzəz, Qurban, sizin vilayətin müsəlmanları çox biqeyrətdirlər. Gəc ver!..

Qurban pillələri çıxa-çıxa başladı:

Usta, allah atana rəhmət eləsin. Ağa Sadıqın heç taxsırı yoxdur. Ağa Sadıq neyləsin? İmam özü gərək adamı istəyə; əgər imam istəməsə, nə cür ziyarətə getmək olar?

Usta Zeynal hirsli kimi ucadan söylədi:

A kişi, get işinə sən allah, axmaq-axmaq danışma! Necə görə, imam istiyə? Əgər adamda imam məhəbbəti olmasa, dəxi imamın nə vecinə o cür məlunu istəsin. İmama çox lazımdır ki, Ağə Sadiq kimi axmaqlar onun ziyarətinə getdi, ya yox?

Qurban gəc ləyənini yuxarı qalxıza-qalxıza başladı:

Usta, hər nə deyirsən de, amma adamı istəməyincə ziyarətə getmək olmaz.

Usta Zeynal acıqlı baxdı Qurbanın üzünə, taxtanın üstündə çömbəlib başladı papirosunu yandırmağa və əl-qolunu ata-ata dedi:

Bax, məni görürsən, bir kasıb bənnələrin biriyəm. Bir mala və bir xurcundan savayı özgə bir mal-dövlətim yoxdu; çünki əvvəldən mən dünya malı fikrində olmamışam. Çünki dünya malı dünyada qalacaq. Allah-təala özü qurani-məciddə buyurub: «Cahan, ey bəradər, nəmanəd bə-kəs». Allah sənə də ölənlərinə rəhmət eləsin, rəhmətlik atam zənganlı Hacı Heydər, Zənganda mötəbər adamların biri idi və özüne görə yaxşı dövlət qazanmışdı. Elə ki, atam vəfat etdi, onda mən on iki yaşında idim. Məni istədilər evləndirsinlər. Hamıdan artıq bu fikirdə əmim Kərbəlayi Qulaməli idi ki, qızını versin mənə. Qızı da hələ bir az uşaq idi. Gəl ləyəni götür, gəc qayı... Qızı olardı altı-yeddi yaşda; mən dedim ki, əgər məni dar ağacından assanız da, çəhardəh məsumu ziyarət etməyincə evlənmənəm; çünki qız da hələ bir az uşaq idi. Hərçənd əmimin ziyarətə getməyimə bir sözü yox idi; amma mən görürdüm ki, əmimin xahişi əvvəl məni evləndirmək, sonra ziyarətə yollamaqdır. Dedim vallahı və billahı istəyirsiz məni öldürün, istəyirsiz ac qoyun, ancaq gedəcəyəm.

Muğdusi Akop girdi içəri və gördü ki, Usta Zeynal taxtanın üstündə çömbəlib söhbət edir. Muğdusi qas-qabaqlı başını qalxızdı Usta Zeynalə tərəf və hər iki əlini yuxarı tutub dedi:

Usta Zeynal, sən allah, işinlə məşğul ol, bəlkə sabah axşama kimi qurtarasan. Yoxsa sabah qurtarmasan, gərək işi yarımçıq qoyaq, çünki biri gün tezdən qonaqlar gələcək.

Usta Zeynal durdu ayağa və malını götürüb, əlini vurdu bərkimiş gəcə və Qurbana dedi:

Qurban, gəc qayı.

Və sonra üzünü çöndərdi Muğdusi Akopa:

Ay xozeyin, axı mən başıma nə daş salım? Bu cür axmaqlar adamı dəli-divanə eləyir. Qoyurlar ki, adam başını salıb aşağı, işinə məşğul olsun?

Muğdusi Akop qas-qabaqlı üzünü tutdu Usta Zeynalə:

Ay rəhmətlik oğlanları, axı siz bura işləməyə gəlibsiniz, ya davaya? Bəs siz dava eliyəcəksiniz, işi kim görəcək?

Usta Zeynal Muğdusiyə tərəf çönüb əlindəki malını iki dəfə öz döşünə vurub dedi:

İşi mən görəcəyəm, mən! Ürəyivi niyə sıxırsan, xozeyin? Canın sağ olsun. Bu nə işdi ki, mən sabaha qurtara bilməyim? Mən ölməmişəm ki, sən işin yarımçıq qalsın. Əgər mən sən işini sabah qurtarmasam, mən səndən bir çəpik də istəməərəm.

Yaxşı, Usta Zeynal, tutaq ki, sən məndən bir çəpik istəmədin; bəs mənim xeyrim nədi ki, iş yarımçıq qalsın və qonaqlar gəlib evi bu şəkildə görünlər?

Heç ürəyivi sıxma, xozeyin. Allah kərimdi. Ümidivü bir allaha bağla ki, yeri-göyü yox yerdən xəlq edibdi. Ürəyivi niyə sıxırsan? Əgər allahın iltifatı olsa, belə iş olmasın ki, on beş belə iş olsun, bir dəqiqədə qurtararam; əgər olmasa, dəxi mənim günahım nədi?.. Qurban, gəc ver.

Axşama bir saat qalırdı, ustalar əllərini yuyub işdən çıxdılar. Saqfin altı hissədən ancaq bir hissəsi qayrılmışdı. Ustalar gedəndə Muğdusi Akop onlardan ancaq bunu təvəqqə elədi ki, səhər işə tez gəlsinlər. Usta Zeynalın Muğdusiyə verdiyi cavab bu oldu:

Ürəyivi sıxma, xozeyin, allah kərimdi.

Sübh təzə işıqlanırdı. Usta Zeynal və Qurban üz qoydular Muğdusi Akopun evinə işləməyə və Usta Zeynal şəyirdinə bu sözləri deyirdi:

Qurban, mən qəsdən səni bu tezlikdə çağırıdım. Qardaş, bir az tez gedək, o kişinin işini qurtaraq; çünki işdi, əgər qurtarmasaq, xəcalətlik çəkərik. Əvvələn budur ki, kişinin oğlu gəlir, qonağı-zadı olacaq; ikinci budur ki, axı, söz vermişik; kişi odur ki, verdiyi sözə əməl eləsin. Və bir də Hacı Rəsuldan da ayıbdı, o kişi də vilayətdə özünə görə bir adamdı.

Qurban bir söz söyləmədi və bir qədər keçəndən sonra soruşdu:

Yaxşı, usta, indi sən bu işi podrata götürməsən ki, bu gün axşama kimi qurtarasan. İndi belə tutaq ki, qurtarmadın, bəs necə olacaq? Puldan yana erməni bizi incitməyə?

A kişi, sən həzrət Abbas, boş-boş danışma! Elə söz danışırısan ki, pişmiş toyuğun gülməyi gəlir. Kişi, necə qurtarmasan? O nə işdi ki, qurtarmayım?

Axı, ay usta, mən demirəm ki, qurtarmayacaqsan; ancaq deyirəm ki, qurtarmasan?

A kişi, sən İmam Hüseyn, özünü dəsgaha qoyma.
Ustalar yetişdilər Muğdusi Akopun evinə və yarım saatdan sonra Usta Zeynal çıxdı taxtanın üstünə. Qurban başladı gəc qayırmağı və söhbəti.

Usta, bizim xozeyin yaxşı adama oxşayur.
Usta Zeynal gəci ləyəndə sağ əli ilə götürüb cavab verdi:
Yaxşı adam olmağın yaxşı adamdı, allah dinə gətirsin; amma nə fayda?!

Usta, mən bir şeyə mat qalırım. Yaxçı, ermənilər bu aşkarlıqda zadı görmüllər? Bunlar niyə bəs dönüb musurman olurlar?

Usta Zeynal gəci mala ilə səqfə vurub dedi:

Qurban, bu işlərin hamısı sirdir. Bunları heç başa düşmək olmaz. Bunlar hamısı allah yanında; çünki belə fərz elə, ermənilərin hamısı çönüb olub müsəlman oldu, onda cəhənnəmi allah kimdən ötrü xəlx edib və kimi ora göndərəcək? Bu işlərin hamısının bir səbəbi var; yoxsa ermənilər çox yaxçı bilirlər ki, bizim məssəbimiz onlarınkindən yaxçıdır. Xüdayi-əzz və cəll...

Usta, sözünü də kəsirəm, hələ deyək ki, musurman olmasınlar. Mən bilmirəm bunlar hələ donuz ətindən irgənmirlər.

Usta Zeynal malanı qoydu taxtanın üstünə; çubuğu götürüb başladı doldurmağa və alçaq səslə dedi:

Mən deyirəm ki, ermənilər özləri də görürlər ki, donuz ətində bir ləzzət yoxdu; amma boyunlarına düşüb, ta əl çəkə bilmirlər... Neyləsinlər yazıqlar? Adamın adam xörəyi olar, heyvanın da heyvan xörəyi. Və bir də bunlar hamısı allahdandır. Gəl ləyəni götür, gəc qayır.

Qurban çıxdı nərdivana və başladı:
Bəli, qıl körpüdən keçəndədi tamaşal...

Usta Zeynal çubuğunu üstüləyib başladı:
Qurban, bilirən nə var? İşin əslı, haqq yolu tanımaqdadır;

insan ki, haqq yolu tapdı, insan ki, xüdayi-taalanın...

Muğdusi Akop içəri girib, dinməz-söyləməz baxdı Usta Zeynalın üzünə. Usta Zeynal üzünü Muğdusiyə tutub soruşdu:

Ay xozeyin, səni and verirəm İncilə, bir mənə de görüm, o zəhrimarda nə ləzzət görürsünüz ki, yeyirsiniz?

Muğdusi Akop hirsələnib, iki əlini yuxarı qalxızıb qayımdan dedi:

A kişi, bir mənə de görüm, sən bura mollalığa ki, gəlməmişən?

Xozeyin, qadan alım, ta niyə hirsələnirsən? Bir sözdü ağzıma gəldi soruşdum. Qurban, gəc qayır!

Muğdusi dinmədi. Usta Zeynal çubuğu taxtanın üstə qoyub, götürdü malanı və başladı işləməyə.

Muğdusi əvvəl istədi ki, işi yarımçıq qoyub, ustaların hesabını kəsib, rədd etsin; amma övrəti razı olmadı və dedi ki:

Daha bundan sonra haradan özgə usta tapıb səqfi axşama kimi qurtara biləcək. Daha işi natamam qoymaq olmaz. Ya lazım idi təmirə heç başlamamaq; indi ki, başlanıb, qurtarmaq lazımdır.

Ər və arvad məsləhəti bu yerə qoydular ki, Muğdusi Akop gedib hacı Rəsula əhvalatı söyləsin ki, hacı Rəsul ya özü gəlsin və ya bir adam göndərsin Usta Zeynalın yanına və təkid etsin ki, şərt olunan haqqından bir manat da artıq alıb, Usta Zeynal axşama kimi əlbəttə işini tamam etsin.

Muğdusi Akop getdi hacı Rəsulun yanına və dərdi-dilini ona söylədi. Hacı Rəsul zəhirən Usta Zeynalın rəftarından nəhayət dərəcədə narazı qalıb oğluna dedi ki, durmayıb getsin və flan-flan şüdəyə desin ki: «Əgər bu axşama kimi işini tamam etməsə, nə onun haqqı yetişəcək və nə də daha bundan sonra onu bir özgəsinə tərif edəcək». Hacı oğlu yarım saatdan sonra qayıdıb gəldi və cavab gətirdi ki, Usta Zeynal atasının qəbrinə and içib ki, hacı ağa heç ürəyini sıxmasın; əgər allahın iltimatı olsa, bu gün axşama kimi səqfi tamam edəcək və əgər etməsə, bir çəpik də haqq istəməyəcək.

Muğdusi Akop bu sözlərin qabağında daha bir söz söyləmədən və başını aşağı əyib, istədi dükandan çıxıb gedə. Hacı Rəsul Muğdusini çağırıb ona bu sözləri dedi:

Hara gedirsən, Muğdusi kirvə? Gəl bir az söhbət elə görək nə var, nə yox? Davadan-zaddan nə danışırlar?

Muğdusi dükanın qapısında durub, bir cavab vermədi və saatı çıxardı və cibinə qoyub dedi:

Hacı, gərək gedəm bazara, bir az işim var, evə də gərək gedəm, görüm ustalar nə qayırlar.

A kişi, sən məssəbin, boşla qoysun getsin. Muğdusi kirvə, görürük ki, mənim sözlərimi zarafat eyləyirsən. Mən ki, Usta Zeynala sifariş elədim, o ki, mənə söz verdi, eliyə bilməz sözünə əməl eləməsin. Lap arxayın ol və gəl otur, bir az söhbət eliyək.

Doğrusu, hacı, mənim ustalardan gözüm su içmir, qorxuram işi yarımçıq qoyalar.

Ay Muğdusi, sən dinin, boş-boş danışma, gəl otur görək.

Hacı Rəsulun oğlu, Muğdusi Akopa bir stul təklif etdi. Muğdusi oturdu və Hacı Rəsul genə başladı and içib Muğdusi inandırmağa ki, Usta Zeynal sözünün üstündə möhkəm adamdır; Usta Zeynalı o

çoxdan tanıyır ki, Usta Zeynal mömindir, allah bəndəsidir, qeyrətlidir, sadıqdır, iş görəndir, zirəkdir, ağıllıdır, artıq dərəcədə vəfalıdır və indiyə kimi bir dəfə də namazını qəzaya qoymayıbdır.

Usta Zeynal haman vaxt Qurbanla belə söhbət edirdi:

Qurban, görürsən bu erməni millətini. İstəyirsən yüz min dəfə imama, peyğəmbərə and iç, qəsəm elə, heç vaxt sənin sözüne inanmayacaq. De ki, ay kafir oğlu kafir, burda nə bir o qədər iş var ki, sən mənim sözümə inanmayıb, Hacı Rəsulu iltimasçı salırsan? Gəl, ləyəni götür, gəc qayır!

Qurban nərdivana qalxa-qalxa başladı:

Usta, birisi allahı dandı, laməzhəb oldu, heç bir şeyə qayılığımı olmadı, çətini onu inandırmaq.

Qurban küpəni götürdü ki, ləyəne su töküüb gəc qayırınsın və gördü ki, küpənin suyu qurtarıb və bir az diqqət edəndən sonra gördü ki, su axıb tökülüb yerə. Küpənin o tərəfinə-bu tərəfinə diqqətdə baxıb gördü: küpə bir tərəfdən çatlayıb. Qurban üzünü Usta Zeynala tutub soruşdu:

Usta, küpəniz irəlindən çatdaq idi, ya təzəlikdə sınıb?

Usta Zeynal cavab verdi:

Yox, bizim küpə sınıq deyil, yoxsa sən sındırmısan?

Usta Zeynal başladı aşağı yenməyə və küpəni əlinə götürüb üzünü tutdu Qurbana:

Qurban, bu küpə bizim deyil, bizimki köhnədi və bir az bundan yekədi.

Qurban bir az fikir edib çıxdı balkona və əlində bir küpə gətirdi. Usta Zeynal haman küpəni Qurbanın əlindən alıb, mat-mat baxdı Qurbanın üzünə və dərin ah çəkib dedi:

Qurban, allah sənə lənət eləsin!

Bu sözləri deyib, Usta Zeynal genə mat-mat baxdı Qurbanın üzünə. Qurban da habelə dinməz-söyləməz baxırdı Usta Zeynalın üzünə. Usta Zeynal bir ah çəkib dedi:

Qurban, allah sənə lənət eləsin! Erməninin küpəsində su gətirib gəc qayırdın və dünya-ələmi murdar elədin. Allah sənə lənət eləsin!

Qurban dinməyib mat-mat baxırdı Usta Zeynalın üzünə. Usta Zeynal üzünü turşudub iki dəfə yerə, bir dəfə Qurbanın üzünə və həyatə çıxıb getdi oturdu arxın kənarında və başladı əllərini yumağı və sonra otağa gəlib Qurbana dedi ki, şeyləri yığışdırırsın. Və aqoşkanın içindən paltarını götürüb, genə Qurbanın üzünə bir dəfə tükürdü və üz qoydu çıxıb getməyə. Qurban da kor-peşman başını saldı aşağı və xurcunu götürüb, düşdü ustanın dalına. Muğdusunin

arvadı elə bildi ki, ustalar çörəyə çıxırlar.

Hamam dəqiqə Hacı Rəsul dükanda Muğdusi ilə söhbət edirdi və Muğdusini inandırırkı ki, Usta Zeynal o çoxdan tanıyır ki, Usta Zeynal mömindir, allah bəndəsidir, qeyrətlidir, sadıqdır, iş görəndir, zirəkdir, ağıllıdır, nəhayət dərəcədə vəfalıdır və indiyə kimi bir dəfə də namazını qəzaya qoymayıb.

Bu gün axşama kimi Muğdusi Akop, övrəti və kiçik oğlu otaqda nərdivanları, taxtaları və gəci eşiyə daşayıb, otağı təmizləməyə məşğul oldular. Muğdusi hərdən bir yarımçıq səfə baxıb Usta Zeynalı yad edirdi.

Bu gün axşama kimi Usta Zeynalın arvadı ərinin paltarlarını yuyub qurutmağa məşğul oldu. Usta Zeynal çıpaq oturmuşdu evində və gözləyirdi ki, paltarları quruyandan sonra getsin hamama və təmizlənsin.

Sübh saat doqquzda dəmir yol ilə Muğdusi Akopun oğlu gəldi vətənə.

İyul, 1905-ci il, Tiflis.

ÖLÜLƏR

Dörd məclis və beş pərdəli komediya

MƏCLİSLƏRİN ƏHALİSİ

<i>Şeyx Nəsrullah</i>	45 yaşında.
<i>Şeyx Əhməd</i>	onun şagirdi, 40 yaşında.
<i>Hacı Həsən</i>	şəhərdə mötəbər bir hacı,
50 yaşında.	
<i>Kərbəlayı Fatma xanım</i>	onun övrəti, 40 yaşında.
<i>İsgəndər</i>	onun oğlu, 22 yaşında.
<i>Cəlal</i>	onun kiçik oğlu, 10 yaşında.
<i>Nazlı</i>	onun qızı, 12 yaşında.
<i>Zeynəb</i>	<i>Hacı Həsənin qaravaşı, 20 yaşında.</i>
<i>Əli</i>	<i>Hacı Həsənin nöicəri, 18 yaşında.</i>
<i>Hacı Baxşəli</i>	45 yaşında.
<i>Hacı Kərim</i>	50 yaşında.
<i>Hacı Kəzım</i>	50 yaşında.
<i>Məşədi Oruc</i>	35 yaşında.
<i>Məşədi Orucun anası</i>	50 yaşında.
<i>Mir Bağır ağa</i>	35 yaşında.
<i>Heydər ağa</i>	teleqrafçı, 45 yaşında.
<i>Əlibəy</i>	dilmanç, 30 yaşında.
<i>Dörd nəfər qız</i>	<i>Şeyx Nəsrullahın övrətləri: hər biri</i> 13-14 yaşında.

Azarlılar, arvadlar, müsəfirlər, camaat.

*Əhvalat vəqə olur İrəvan şəhərlərinin birində,
iyirmi il bundan irəli.*

BİRİNCİ MƏCLİS

Hacı Həsənin evi. İsgəndərin otağı, gündə dəmir kravat, qabağında köhnə miz, üstündə bir-iki kitab; mizin yanında iki köhnə stul. Cəlal və müəllim diz üstə qabaq-qabağa oturub dərs oxuyurlar.

Cəlal (qabağında kitab, duruxa-duruxa oxuyur). Mara çə töhfə adədi.

Müəllim (ucadan). Avərdi!

Cəlal. Avərdi. Küft. Bəxatir. Bəxatir daştəm ki, çün bədar xət...

Müəllim (ucadan). Bədirəxt!

Cəlal. Bədirəxt gül rəsmi daməni, daməni pər günəm...

Müəllim (ucadan). Pür günəm.

Cəlal. Pür künəm hədiyyəyi əshabra, əshabra çün rəsədam buy güləm çəndan məst kərd ki, damənəm, damənəm öz dast bərfət.

Müəllim (ucadan). Bəraft!

Cəlal. Əz dəst bəraft, ey mürği səhər, eşqi zipərvanə, zipərvanə...

Bir kişi (Məşədi paltarında tələsik girir içəri və tövsüyə-tövşüyə ucadan). Hacı Həsən əmi evdə?..

Cəlal (kişiyə). Ağam gedib bazara.

Kişi çıxıb gedir. Müəllim təəccüb ilə baxır onun dalınca.

Cəlal (yenə oxuyur). Zipərvanə beyamuz, beyamuz... kanə... suxtərə...

Müəllim (ucadan). Düz oxu, kon suxtərə... şəri qələt oxumazlar.

Cəlal. Kon suxtərə can şüd, can şüd avaz nəyaməd...

İsgəndərin səsi gəlir: «Mars, Mars! Mars!» deyib iti çağıraraq çağıra girir içəri.

Cəlal (oxuyur). Kon suxtərə, kon suxtərə... (İsgəndərə) Dadaş, çıx get, qoy dərsimi oxuyum.

İsgəndər itin qulaqlarından yapışıb, istəyir çəkə içəri. İt dartınıb gəlmir.

Cəlal (İsgəndərə). Sən allah, dadaş, iti çağırma içəri; qoy dərsimi oxuyum.

İsgəndər itdən əl çəkib, çox həvəslə və kefli, şlyapasını kravatın üstünə çirpib, başlayır papiros eşməyə.

Müəllim (İsgəndərə). Xudahafiz, İsgəndər bəy. Yaxşı oldu təşrif gətirdiniz. Təvəqqe eləyirəm mirzə Cəlala nəsihət eləyəsiniz ki, dərslərinə can yandırın.

İsgəndər (oturur kravatın üstündə). Baş üstə, baş üstə, nəsihət elərim. Amma bunu de ki, mənim sözümə qulaq san kimdi? Odu, allahın iti də mənim sözümə baxmır; nə qədər elədim, içəri girmədi. Xa... xa... xa... (qah-qah çəkib gülür).

Müəllim. Yox, elə buyurma. Mirzə Cəlal ağıllı oğlandı; Mirzə Cəlal sənin sözüne baxar; ondan ötrü ki, bu qədər zəhməti ki, mən onun yolunda çəkirim, atası çəkmir, görək bu da elə rəftar eləyə ki, bu zəhmətlər səmərəsiz qalmayalar. Məgər mirzə Cəlal görmür ki, elmsiz insan bir qəpiyə dəyməz? İnsanın ki, elmi olmadı, onun nə qədr-qiyəti ola bilər və nə hörməti ola bilər.

İsgəndər (ucadan qah-qah çəkib gülür). Məgər mirzə Cəlal görmür ki, elmi insan bir qəpiyə dəyməz. Xa... xa... xa... hər kəsin ki, elmi var, onun hörməti yoxdu; hər kəsin ki, hörməti var, onun da elmi yoxdu. Xa... xa... xa... İnsan ona deyərlər ki, nə elmi ola, nə hörməti ola. Xa... xa... xa...

Müəllim (Cəlala). Yox-yox, İsgəndər bəy zərəfət eləyir; əlbəttə, zərəfət eləyir.

Cəlal (müəllimə). Mirzə, vallah dadaşım genə keflidi.

İsgəndər (tez durub gəlir Cəlalin yanına). Mən? Mən? Mən kefliyəm? (Ağzını Cəlalin ağzına tutub, «hu, hu, hu» eləyir). Hanı? Mən kefliyəm?

Cəlal (başını kənara çəkib üzünü turşudur). Vallah, dadaş genə çaxır içmişən.

İsgəndər (gülə-gülə ucadan) Vallah, yalan deyirsən! Çaxır içməmişəm, araq içmişəm! Gördün yalan deyirsən. Xa... xa... xa...

Müəllim (ayağa durub, Cəlala). Çünki bu gün dərslərini yaxşı bilmirsən, dəxi mən də sənə təzə dərslər vermərəm. Haman dərsləri sabah soruşacağam.

Bir kişi (Məşədi paltarında qapıdan tələsik girib, tövşüyə-tövşüyə ucadan). Hacı əmi evdə?

Cəlal (kişiyə). Evdə deyil.

Kişi gedir. Həyatda it hürür kişinin üstünə.

İsgəndər (qəpiyə tərəf gedib). Küş, küş, küş! Xa... xa... xa! Küş, küş, küş! Xa... xa... xa! Mars, Mars, Mars! Fut, fut, fut! (İti muşqurur).

Cəlal (İsgəndərə). Vallah, dadaş, ağam gələndə deyəcəm ki, dadaşım iti küşkürdü adamların üstünə.

İsgəndər (bir qədər Cəlala baxandan sonra). Mən də deyəcəm ki, Cəlal dərslərini bilmirdi. Xa... xa... xa! (Gülüb qurtarandan sonra bir az baxıb, gəlir Cəlalin yanına). Yox, yox, demənəm, demənəm. Sən bilirsən ki, mən səni çox istəyirəm (üzünü əlləyir). Amma dadaşının sözüne baxmamaqda bir az yaxşı eləmirsən. İndi, məsələn bu kitabı qoyubsan qabağına, oxuyursan (Kitabı götürür əlinə). İndi yaqın ki, ağam bu kitabı üç abbası, bəlkə hələ dörd abbası, ya bir manat verib, alıb, sən axmaq qabağına qoyub oxuyursan. Amma o pulları aparıb Karapetə versəydin, sənə iki şüşə Smirnova araqı verərdi. Sən də gətirib verərdin İsgəndər dadaşına. Mən qoyardım cibimə. Birini səhərdən içərdim axşama kimi sənənin sağlığına, birini də axşamdan içərdim səhərə kimi mirzənin sağlığına. Siz sağ oldunuz, mən də kef elərdim (müəllimə tərəf). Mən ölüm, mirzə, doğru demirəmmi? Xa... xa... xa...

Müəllim. Bağışlayın, İsgəndər bəy, hərçənd bəndənin tərəfindən küstaxlıqdır sizə nəsihət eləmək, amma uşaq tayfasına o cür sözləri deməyiniz bir az bicaqdır. Siz qardaşınıza deməkdən ki, say əla, elm dalınca get, başlayırsız ona lazım olmayan nəsihətləri eləməyə.

Cəlal istəyir kitabı onun əlindən ala, o da vermir.

İsgəndər. Xa... xa... xa!.. (Cəlala). Elm dalınca get. Xa... xa... xa!.. Elm dalınca get. Yavaş, yavaş, qulaq as, gör nə deyirəm.

Bir Məşədi (tövşüyə-tövşüyə içəri girib, ucadan). Hacı Həsən əmi evdə?

İsgəndər. Evdədi, evdədi.

Cəlal (Məşədiyə). Dadaşım yalan deyir, ağam gedib bazara.

Müəllim (Məşədiyə). Nə var, nə xəbərdi?

Məşədi dinməyib gedir.

İsgəndər (əlinə kitab, qaçır Məşədinin dalınca). A kişi, getmə, hacı evdədi, getmə. Mars, Mars, Mars! Küş, küş, küş! Qoyma getdi.

Fut, fut, fut! Aha, aha, fut! Küş, küş, küş! (Ayaqlarını yerə döyür).
Müəllim (istəyir çıxıb gedə). Hələ ki, xudahafiz (Çıxıb gedir).
İsgəndər (gülə-gülə müəllimin dalınca). Mirzə, getmə! Mən ölüm
getmə, gəl Cəlalə elm öyrət. Oxusun alim olsun.
Cəlal (İsgəndərə yavıq gəlib). Dadaş, ver kitabımı.
İsgəndər (çox ucadan və hirsli). Cəhənnəm ol!

Cəlal qorxub qaçır eşiyə.

(İsgəndər bir az onun dalınca baxandan sonra, gedib oturmaq
kravatın üstündə və bir cibindən araç şüşəsini və o biri cibindən bir
balaca stəkan çıxarıb, başlayır töküüb içməyə, sonra kitabı açıb
baxır).

İsgəndər (kitabə). Tanıyıram səni. Mən də səni bir az
oxumuşam. On beş il bundan irəli həmin otaqda mən də səni
oxumuşam (oxuyur). «Məlikrə on nəsihət sudmənd əməd və əz səri-
xuni-u dər güzəşt». 1. Mənim də müəllimim mənə nəsihət elərdi ki,
bala, səy elə, dərslərini yaxşı öyrən. Amma bu dilçilərin heç
birindən eşitmədim ki, desin: bala, adam ol. Hər kəsə rast gəlirsən,
elə bunu eşidirsən ki, elm oxu, alim ol. Amma mənə bir başa salan
yoxdur ki, axır, bu elm nə deməkdir? Elm ona deyər ki, indi
birisi bu şüşəni çəkə başına, hamısını içə, (içir). Pahl! Puff! (üzünü
turşudur). Bax, elm buna deyər ki.

Cəlal (başını qapıdan uzadır içəri). Dadaş, vallah, ağam gələndə
deyəcəyəm.

İsgəndər (stəkani və şüşəni qoyur cibinə). Cəlal, Cəlal, bura gəl,
gör sənə nə deyirəm.

Cəlal. Gəlmirəm, sən keflisən.

İsgəndər. Cəlal, bilirsən Sokrat nə deyirmiş?

Cəlal. Sokrat kimdi?

İsgəndər. Sokrat bir adam idi; çoxdanın adamı idi. Çox, çox
çoxdanın adamı idi. Sokrat deyərmiş ki, «mən dərs oxumamış elə
xəyal elərdim ki, dünyada bir zad bilirəm; amma elm oxuyandan
sonra yəqin elədim ki, heç zad bilmirəm». Xa... xa... xa! Yəni araç
içməyi də bilmirəm! Cəlal, ay Cəlal! İndi sən məndən qaçırsan,
deyirsən ki, mən kefliyəm; amma and olsun Qara ağac pirinə ki, sən
də mənim kimi dərs oxuyub qurtarandan sonra, başlayacağısan
İsgəndər dadaşın kimi küplərin dibində yatmağa. Xa... xa... xa!..

Nazlı (qapıda görsənir). Dadaş, sən Allah az iç bu zəhrimari!

İsgəndər. Baş üstə, bax, mənim bu gözlərim üstə (əlini qoyur

gözünə).

Nazlı. Vallah, yalan deyirsən.

İsgəndər. Vallah, yalan demirəm. Nə qədər ki, sən burada
durubsan, bir tikə də içməyəm, amma doğrudan doğrusu elə ki
buradan gedibsən, içəcəyəm.

Nazlı (gəlib yapışıq İsgəndərin əlindən). Mən də sənin yanından
getməyəm.

İsgəndər (Nazlıni qucaqlayır). Ey mənim gözəl bacım Nazlı.
Səhərdən axşama kimi oturubsan evdə, anandan bozbaş bişirmək
dərsi alırsan, amma mənim yanıma gəlmirsən ki, gəzdidiyim
şəhərlərdən sənə nağıl eləyim, görəsən dünyada nə var, nə yox! Bax,
həyətdə gün çıxıb; sən ki, o günü görməyəcəksən, nəyə lazımdır
onun işığı? Çöldə otlar göyərmiş, ağaclar çiçək açıb, amma nəyə
lazımdır sensiz o çiçəklər, o çəmənlər? Sənin burnu fırtılıq balaca
qardaşların (Cəlal və Nazlı gülür) gedirlər arxların kənarında yonca
yığıb yeyirlər, amma sən evdə oturub, saqqız çəynəyirsən. Evdə bitli
bacılardan əl-ələ verib, atılıb-düşürsən və deyirsən: haquşka ha
haquşka! Bir yarım var haquşka, uzun ətək haquşka! Xa... xa... xa!..
(Cəlal və Nazlı gülürlər). Mənim istəkli bacım! Gəl yapışıq əlindən,
baş alıb bu vilayətdən çıxıb, qoyub gedək. Dəm qənimətəst. Dəxi
niyə durubsan?

Dəxi nə yaşınmaq, nə bürünmək, nə utanmaq?

Bədsir bu dayanmaq!

Allaha şükür, lələ yanağında eyib yox,

Qaşında, dəhanında, dodağında eyib yox,

Bir zərrəcə zülfündə, buxağında eyib yox,

Dəxi nə yaşınmaq, nə bürünmək, nə utanmaq?

Bədsir bu dayanmaq!

Hacı Həsən çox havalı və ləhləyə-ləhləyə girir içəri. Nazlı və
Cəlal gedirlər.

İsgəndər. Ata, nə xəbər?

Hacı Həsən (bir az fikir eləyəndən sonra başını qalxızıb).

Deyirlər Kərbəlayı Fətullah dirilib.

İsgəndər (təəccüblə başını atasına tərəf əyib). Necə?

Hacı Həsən. Deyirlər Kərbəlayı Fətullah dirilib.

İsgəndər (təəccüblə). Necə Kərbəlayı Fətullah?

Hacı Həsən. Hacı Rüstəm əminin oğlu Kərbəlayı Fətullah.

İsgəndər. O ki, Xorasanda ölmüşdü?

Hacı Həsən. Hə, hə... haman Kərbəlayı Fətullah.

İsgəndər. Yəni lap dirilib, qəbirdən çıxıb eşiyə?
Hacı Həsən(hövsələsiz). Hə, ha, dirilib.

İsgəndər düzəlib, üzünü çöndərir kənara və içtəyir gülməyini saxlasın, amma tab gətirə bilməyib qah-qah çəkib gülməyə qəçir eşiyə.

Hacı Həsən (təəccüblə onun dalınca baxa, baxa). Allah sənə lənət eləsin! Budu, bu da bizim oxumuşlarımız! Yəqin ki, gene keflidir. Yəni heç kefli də olmasa, belə şeylərə inanmaz. Heç bir şeyə inanan deyil; nə allahı tanıyır, nə peyğəmbəri tanıyır. Öz ağırlığı qədərincə oxumağına pul qoymuşam, on il gedib, nə bilim, hansı cəhənnəmin dərəsində dərs oxuyub; indi gör axırı nə günə qalıb? Hələ bir para namərdlər müsəlmanlara məzəmmət eləyirlər ki, uşaqlarını dərəcə qoymurlar. Bu da sənə dərs! İndi qoy gəlib, dərs oxuyanları görsünlər. Allah mənə min dəfə lənət eləsin, əgər bir də mən uşaq göndərəm gedə uzaq yerdə kafirlər içində dərs oxumağal! Yəni mən başı küllü bildirdim ki, axırı belə olacaq. Amma qoymurlar; vallah, billah bu adamlar qoymurlar ki, xalq başını salsın aşağa, öz bildiyini eləsin. Yapışırlar yaxamdan ki, hacı, uşağına yazığın gəlsin, Allaha şükür, məqdurun var, qoy getsin dərs oxusun, gəlib bir qulluq sahibi olsun; incinar olsun, həkim olsun, silitçi olsun, nə bilim nə zəhrimar olsun. Bəli, göndərdik. Maşallah, oxudu gəldi; indi gör nə olub, səhər kefli, axşam kefli. Divanxanalarda heç mirzəliyə də götürmürlər. Allah bəisin evini yıxsın.

Hacı Baxşəli (tövşüyə-tövşüyə girir içəri). Hacı, Kərbəlayı Fətullah dirilib?

Hacı Həsən(durur ayağa). Bəli, bəli, dirilib; hətta öz əliyənə kağız da yızıb. Məəttəl qalmışam.

Hacı Baxşəli. Allahın qüdrətindən heç bir şey uzaq deyil və bir də, ay hacı, ölü öz başına dirilməz ki? Əlbəttə, onu bir dirildən var.

Hacı Həsən. Yəni, ay hacı, bu bir qəribə iş deyil ki! Odu, keçən il Kabla Xəlilin arvadı, xəbər çıxdı ki, ölüb. Amma səhər dedilər ki, dirilib. İndi odura gəzir.

İsgəndər (qapıdan başını içəri uzadıb). Əlbəttə, axşam elə biliblər ki, arvad ölüb, amma sən demə diri imiş! Xa... xa... xal..

Hacı Həsən (çox ucadan və hirsli İsgəndərə tərəf). Cəhənnəm ol!

Hacı Kərim (tövşüyə-tövşüyə girir içəri). Hacı, deyirlər kərbəlayı Fətullah dirilib?

Hacı Həsən. Bəli, belədir, Hacı, əyləş. Hacı, əyləş.

Otururlar.

Hacı Kazım (tövşüyə-tövşüyə girir içəri). Hacı Həsən ağa, deyirlər Hacı Rüstəm dadaşın oğlu dirilib?

Hacı Həsən(durur ayağa). Bəli, hacı ağa, belədir, doğrudu.

Məşədi Oruc və onun dalınca bir dəstə adam tövşüyə-tövşüyə girirlər içəri.

Məşədi Oruc (bir əlində kağız, hər iki əlini göyə qalxızıb, Allahu çağırır). Bari pərvərdigara, sənə qüdrətini tərif eləməyə dilim laldır. Min şükürlər olsun kərəminə, ilahil!

Adamların bir parası qabağa yeriyib, kağıza baxırlar və deyirlər.

Budurmu Kərbəlayı Fətullahın kağızı? Oxu görək nə yazıb?

Hacı Həsən (Məşədi Oruca). Məşədi Oruc, yaxşısı budur ki, kağızı oxuyasan, camaatın hamısı eşidə; çünki çox qəribə işdir; insan məəttəl qalır.

Məşədi Oruc (yenə hər iki əlini yuxarı qalxızıb, başlayır ağlamağa və gözünün yaşını arxalığının ətəyi ilə siləndən sonra başlayır kağızı oxumağa).

«Ey mənim əziz və mehriban qardaşım Məşədi Oruc! Bu kağız sənə çatan kimi, qabaqca Hacı Həsən əmimə müjdə ver.

Hacı Həsən ağlayır.

Ondan sonra, hələ anam sağdır, get anamı bas bağına və deginən: «Ay ana, yazıq ana, dəxi qüssə eləmə, oğlun Kərbəlayı Fətullah dirilib. Sonra mənim oğlum Məhəmmədhasəni al qucağına və deginən: «Ey yazıq bala, ürəyini sıxma, sən dəxi yetim deyilsən, atan dirilib və bir neçə gündən sonra sənə Xorasandan qırmızı başlıq gətirəcək». Və ayıb olmasın Məhəmmədhasənin anası, əlbəttə indi gedib ərə və işdi, əgər getməmiş olsa, gəlin bacımı göndər, ona xəbər versin (ağlayır). Ey mənim əziz və mehriban qardaşım Məşədi Oruc! Ola bilər ki, mənim dirilmək xəbərini sənə və bir para qəlbəqara adamlara təəccüblü görsənə. Min lənət olsun o kəslərə ki, xudavəndi-ələmin hikmətinə şəkk gətirirlər!

Adamlar hamı birdən: Lənət!

Məşədi Oruc (oxuyur). Qardaşım Məşədi Oruc! Mən və məndən savayı yüz on dörd nəfər qəbirdən ricət edib, dübarə bu dünyaya gələnlər, gərək bir həftə tamam ziyarətə məşğul olaq və inşallah bir həftədən sonra gələrəm vətənə. Ancaq indi müxtəsər surətdə bunu deyə bilərəm ki, Məşədi-müqəddəsə bir abid peyda olub, bunun ismi-şərif Şeyx Nəsrullahdır. Əyyadullah təala billüft! Şeyx cənabları neçə illər ilə İsfahanda ülumi-xəfiyyəti təhsil edəndən sonra, təşrif gətiriblər Xorasana və burada neçə ay riyazəti-tam və mücahidəyi-lakələmdən sonra, həmin elmin xəfayasının istinbatına və istixracına müttələ olub, axırda bu niyyətə düşüb ki, sübhənə və təalanın mərhəmətilə təsxiri-ərvahə iqdām eləsin. Ey mənim mehriban qardaşım Məşədi Oruc! Macəranın təfsilini, inşallah, gələndə özüm dil-cavabı nağıl elərəm və sən eşidib mat və heyran qalarsan. Ancaq bunu bil və eşit ki, cəmədiyə-axirin on səkkizinci günü, qəmər süfla aləminə yavuqlaşan saatda, şeyx cənabları Məşədi-müqəddəsə qürbə qəbristanına əhli-qübar ziyarətinə gəlib, təsxirül-əmvat şəraitini əmələ gətirəndən sonra, əvvəl başlayıb bir dua oxumağa və sonra uca səslə deyib: Əzzəmtü əleyküm ya əhləl-qübur! Durun ayağa ey Allahın mömin bəndələri! Bu səsi eşitək cəmi ölümlər Allahın qüdrətilə bir hərəkətə gəldilər.

Adamlar başlayır ağlamağa.

Dəxi nə deyim, ay qardaş? Gördüm başımın üstündə bir şəxs durub, uca qamətli, qırx yaşında, abidi-saleh və rəhmdil, siyahçəşm və rəngi-ruyi-mübarəkəş bəsəbzə mail və ismi-mübarəkəş Şeyx Nəsrullah İsfəhani.

Hacıların biri deyir: Xudaya, şükür sənin cəlalına!

Biri deyir: Bari pərvərdigara, rəhmin gəlsin yazıq bəndələrinə!

Hamı yenə ağlayır.

Məşədi Oruc (oxuyur). Ey mənim mömin qardaşım Məşədi Oruc! Bu kağız sənə yazmaqda məqsədim səni xəbərdar etməkdir ki, fazili-bimisl və abidi-müqəddəs Şeyx Nəsrullah rəcəb ayının qürrəsində Məşədi-müqəddəsdən çıxacaq, Culfa yolu ilə Təbrizdən keçib, Nəcəf-ül-əşraf şəhərinə azim olacaq. Şeyx cənablarının qədi bizim şəhərimizdə bir gün qalıb və əhli-qübur ziyarətinə müşərrəf olub, sonra yola düşüb gətməkdir.

Adamlar ağlayır.

Bu kağız sənə yetişən kimi bu xəbəri vətən qardaşlarına və xüsusən möhtərəm Hacı əmimə yetirərsən ki, ayın yeddində, ya səkkizində şeyx cənablarının pişvazına çıxıb, o pak vücuda layiqincə ehtiram göstərsinlər ki, bəlkə ağanın fəzilətinin kəramət və mərhəmətindən mənim həmsəhərlərim bibəhrə qalmasıdır. Vəssəlam. Kağıza qol qoyub əhli-vilayətilə Məşədi Fətullah Hacı Rüstəm oğlu, fi-tarix 19 cəmədiyə-axir, şəhri Məşədi-müqəddəs. (Hər iki əlini göyə qalxızıb ağlayır. Adamlar da habelə ağlayırlar) Xudaya, şükür!

Hacı Baxşəli (təəccüblə). Elədə şeyx cənabları bizim şəhərə də təşrif gətirəcək?

Hacı Həsən. Bəli, bəli. Kağızdan belə məlum olur ki, belə yazılıb. Adamlardan bir neçəsi gələcək; bizim şəhərə gələcək.

Məşədi Oruc. Bəli, bəli, bizim şəhərə gələcək; yəni gəlib buradan Təbrizə gedəcək.

Hacı Kazım. Nə vaxt təşrif gətirəcək? A kişi, nə deyirsən?

Məşədi Oruc. Bəli, bəli, belə yazılıb; rəcəb ayının yeddində, ya səkkizində təşrif gətirəcək.

Hacı Kərim. A kişi, nə danışırısan? Yəni neçə gündən sonra bizim şəhərə təşrif gətirəcək?

Məşədi Oruc. Yəni iki-üç gündən sonra.

Adamların bir neçəsi. Yəni iki-üç gündən sonra şeyx cənabları bizim şəhərə təşrif gətirəcək?

Məşədi Oruc. Bəli, bəli, belədir.

Adamlar hərəkətə gəlir, bir-birinə deyir: «Dəxi niyə durmuşuq!»

Bir az hamı baxır bir-birinin üzünə.

Hacı Həsən (üzünü hacılara tutub). Vallah, dünyanın işlərinə məttəl qalmışam (bir az fikirdən sonra). Yəni həqiqətdə bu bir möcüzədir ki, insan öləndən sonra dirilə və bizim kimi ağıllı-başlı adam olar.

Hacı Baxşəli. Hacı Həsən ağa, sən elə sözləri gərək buyurmuyasan. Allahın hikmətinə əl aparmaq olmaz və bir də bu işlər gizlin bir iş ki, deyil: odur ki, kişi öz əli ilə kağız yazıb. Xeyr, Hacı ağa, sən o sözləri buyurma.

Bir neçə adam. Əlbəttə, əlbəttə, bunların hamısı hikmətdir. Bu işlər hamısı allah-taalanın yanındadır.

Hacı Həsən. Elədi dəxi niyə durmuşuq? Elədə indi şeyx cənabları yoldadır. Dəxi durmaq vaxtı deyil. Hacı Kazım, Hacı Kərim, Hacı Baxşəli, Məşədi Oruc, dəxi kim var, hamınıza deyirəm: durmayın, tədərük görün (ucadan). A gədə, Heydərləli, haradadır bizim gədələr?

Nökər Əli qapıda adamların dalında görsənir.

A gədə, ata arpa verin, yəhər-əsbabı sazlayın. Siz də, hacılar, məşədilər, hazırlaşın; durmaq vaxtı deyil. Gərək yol tədərükü görək. Gərək qabağa gedək.

Hacılar, adamlar hərəkətə gəlirlər. Adamların bir neçəsi çıxır və bir-birinə deyir: «Gedək atları hazırlayaq».

Hacı Həsən. A gədə, Heydərləli! Durma, tez evə xəbər elə ki, otaqlara fərş salsınlar, qonaq gələcək.

Adamların içindən nöqə Heydərləli çıxıb gedir.

Hacı Kazım (Hacı Həsənə). Hacı, qoy sizə zəhmət olmasın, şeyx cənablarının zəhmətini mən çəkim, qoy bizim qonağımız olsun; qorxuram sizə zəhmət ola.

Hacı Həsən. Yox-yox, Hacı Kazım, sən allah elə demə. Elə vücudun yolunda belə zəhmətlər xoşdur.

Hacı Baxşəli. Xeyr, Hacı Həsən ağa, qoy şeyx bizə qonaq olsun. Hacı Kərim. Vallahı, razı olmanam, gərək şeyx cənablarının bəndəçiliyini özüm qəbul edəm. Vallah, olmaz.

Hacı Həsən (Hacı kərimə). Sənin başın üçün razı olmanam; çünki şeyx cənablarının boynumuzda haqqı çoxdur.

Hacı Kazım. Elədə, Hacı Həsən ağa, dəxi dayanmaq vaxtı deyil. Gedək hazır olaq. Hacılar, buyurun gedək, yol tədərükü görək.

Hacı «buyur-buyur» deyib çıxırlar. Otaqda bir Hacı Həsən qalır. Bu, tərəfdəki qapıdan Kərbəlayı Fatma xanım, başında çadra, qorxa-qorxa başını içəri uzadıb, sonra girir içəri.

Kərbəlayı Fatma xanım (Hacı Həsənə). Ay Hacı, bu nə xəbərdir? Deyirlər Kərbəlayı Fətullah dirilib gəlir?

Hacı Həsən. Kabla Fatma, dəxi durmaq vaxtı deyil, ev-əşiyi

sazla. Dünya və aləm bir-birinə dəyib; Xorasanda hər nə qədər adam ölmüşdü, hamısı dirilib. Kərbəlayı Fətullah da dirilib; odur, bu gün-sabah gəlir. Onu dirildən şeyx də gəlir; özü də düşəcək bizdə. Di sənə deyirəm durma get, ev-əşiyi səliqəyə sal (ucadan və hirsli). Di sənə deyirəm durma! (İstəyir çıxıb getsin).

Kərbəlayı Fatma xanım. Ay Hacı, Allah atana rəhmət eləsin, bir də görüm, bizim şəhərin ölümlərini də dirildəcək?

Hacı Həsən (qapıda). Ay arvad, sən Allah, tez ol, durma! Bilmirəm dirildəcək, ya diriltməyəcək. O bağıdır Allahın iltifatına. Mənim özümün də aqlım çəşib; heç bilmirəm nə cür dirildəcək? Allahın iltifatı olsa, bu nə bir çətin işdir? (Çığırır). Arvad, sənə deyirəm durma get, tədərük gör! Mən gedirəm (çıxır).

Kərbəlayı Fatma xanım (hər iki əlini yuxarı qalxızıb ağlayır). Ey yeri-göyü yox yerdən yaradan Allah! Məni il yarımındır ağlar qoyubsan, gülüzlü qızımı əlindən albsan, mənim ciyərimə dağ basıbsan! Ay rəhim Allah, mənə də rəhmən gəlsin; mənim gülüzlü qızımı dirilt! Allah! Allah!.. (ağlayır, üzüqoylu döşənir yerə).

Isgəndər (içəri girir, yavaş-yavaş gəlib durur anasının yanında və başını aşağı salıb qəmgin deyir). Yazıq ana!

P ə r d ə

İKİNCİ MƏCLİS

Hacı Həsənin qonaq otağı. Kərbəlayı Fatma xanım və qulluqçusu Zeynəb evi səliqəyə salırlar. Nazlı sevincək gəzir, oynayıp, oxuyur.

Nazlı (sevincək anasına). Ana, başına dönüm, ana, o qadını alım, ana, deyirlər bu gələn qonağımız ölümləri dirildir. Qadamı alım, ana, bir də görüm doğrudur, ya yox? (Anasını qucaqlayır).

Kərbəlayı Fatma xanım. Ay qız, mən nə bilim? Mən də sənin kimi. Deyirlər Xorasanda on yüz adam dirilib. Kərbəlayı Fətullah əmoğlunu da dirildib. Hələ mənə ötür, indi qonaqların gəlmək vaxtıdır, qoy işimi görüm. Ay qız, Zeynəb, tez ol yadıqları gətir, bu tərəfdən qoy. Bu xalçanı bir az bu tərəfə çək. Tez ol! Bir az çəpik tərpeş!

Nazlı. Ana, vallah, bilmirəm ağlayım, ya gülüm. Vallah, gör fikrimə nə gəlir. Ana, ürəyimdə bir söz var, qoy deyim (anası dinmir). Ana, vallah, qonağımıza yalvaracağam, onun ayağına

düşəcəyəm (ağlaya-ağlaya) mənim Sara bacımı da diriltsin.

Kərbəlayı Fatma xanım. Ay qız, nə bilim (Yerə çöküb, üzünü çarqatının ucu ilə örtür və başlayır ağlamağa).

Zeynəb. Ay xanım, sən Allah, ürəyini sıxma, Allah-kərimdir (Kərbəlayı Fatma xanım gözlərini silib, üzünü açır). Ay xanım, sən Allah, o kişi necə adamdır ki, ölümləri dirildir? Yaxşı, bəlkə imamdı, xanım, bircə bunu səndən soruşacağdım ki, görəsən o kişi kasıbların da ölüsünü dirildir, ya bircə dövlətli adamlarınımı? Vallah, xanım, bu gün o qədər fikir eləmişəm, heç bilmirəm nə qayırram. Doğrusu (ağlaya-ağlaya) bizim balaca oğlan bu gün yadımdan çıxır. Elə deyəsən tifil bu saat qabağında can verir. Yazıq uşaq öləndə gözlərini elə dirəmişdi üzümə ki, deyəsən məndən bir zad istəyir. (Ağlaya-ağlaya çarqatı ilə gözünün yaşını silir).

Kərbəlayı Fatma xanım. Ah, vallah, heç özüm də bilmirəm. Allah rəhim Allahdı, əlbəttə bizə də yazığı gələr. Di durma, Zeynəb, get öliyə de ki, su gətirsin. Sən də ocağın altına bax. (Zeynəb çıxır).

Nazlı. Ana, ana, vallah, ürəyim bir tikə olub. (Gülə-gülə). Bircə dəfə Sara bacımı görsəydim, ölməzdim. Ana, axı, sən bilirsən Sara bacımı nə qədər istəyirdim. Bircə ölməyəydim, o günü görəydim Sara bu qapıdan girir içəri. Belə atılıb onun boynunu qucaqlayıydim, deyərdim, ay torpaqların içində çürüyən bacı! Vallah, ana, istəyirəm dəli olam. Bilmirəm gülüm, ya ağlayım. Mən and içərəm Allaha, peyğəmbərə; nəzir ələyirəm ki, hər nəyim var, paylayım fəqir-füqərəyə, bax, paltarlarımı, qızılarımı, bax, gedib hər nə var gətirəcəyəm. (İstəyir qaçıb gedə).

Kərbəlayı Fatma xanım. Ay qız, hələ tələsmə. Qoy hələ görək. Gedib şey-şüyünü gətirib bura tökmə. Qonaqların gəlmək vaxtıdır. Get Zeynəbə de tez olsun gəlsin.

İsgəndər (oxuya-oxuya girir içəri). Hə... ana, kefin necədi?

Kərbəlayı Fatma xanım. Eh, zəhrimar olsun kefin! Sənin dərdin az qalib məni çürütsün. Xalqın da uşaqları dərs oxuyublar. Odu, hamısı ağıllı-başlı adam olublar; hamısı ayıx-sayıx, ağılları başlarında. Hərəsi özünə görə bir qulluq sahibi olub. Amma sən gecə kefli, gündüz kefli... Vallah, el içində lap biabır olmuşuq. İçirəsən o zəhrimarı, hər nə ağlına gəlir, danışsın. Nə Allah tanıyırsan, nə böyük-kiçik tanıyırsan. Hələ o nə sözdü dünən Nazlıya demisən? «Gəl yapışım əlindən gedək, gözək». Yoxsa indi də bu qalib ki, qız uşaqları da oğlanlar kimi çıxıb çölü-bacanı gəzələr? Vallah, dünən bunu Cəlil mənə deyəndə az qaldım elə öz əlimlə bir qəbir qazam,

girəm içinə, yaxam qurtarsın.

İsgəndər (qah-qah çəkib, yapışıq anasının çiyindən). Daha bundan sonra ölsən də, yaxanı qurtara bilməyəcəksən. Odu, Şeyx Nəspullahdı-nədi, bu gün gəlir. Sən ölərsən, şeyx genə səni dirildər. Xa... xa... xal.. Daha bundan sonra ölməknən də yaxan qurtarmaz. Xa... xa... xal..

Zeynəb və Nazlı girirlər içəri. İsgəndər gedib oturur yasdıqların üstündə, Zeynəb istəyir qoymasın.

Zeynəb. Oturub yasdıqları əzmə! Səndən öteri bunları bura qoymamışıq! Görmürsən ki, qonaq gəlir?

İsgəndər (Zeynəbə). Hey, Zeynəb, vallah, fəndini duymuşam! (Durur). Qonağın yolunda, bu qədər çalışırsan ki, erin Kərbəlayı Novruzunu diriltsin? Vallahı, fəndini duymuşam. Xa... xa... xal..

Kərbəlayı Fatma xanım (İsgəndərə). Ay yazıq, ay başı daşlı! Sən nəyə inanırsan ki, buna da inanasan? Yaxşısı budu çıx get, qoy işimizi görək. Ay qız, Zeynəb, gəl bu xalçanın ucunu düzəlt.

Nazlı (İsgəndərə). Dadaş, sən Allah, barı bu gün özünü yaxşı saxla. Vallah, adam utanır, qonaq-zad gələcək.

Mir Bağır ağa (girib, başmaqlarını çıxardır). Salam əleyküm.

Nazlı üzünü örtüb, qaçıb gedir.

Kərbəlayı Fatma xanım. Əleykəssəlam. Ağ, buyur əyləş.

Mir Bağır ağa oturur. İsgəndər qaçır Nazlının dalınca.

İsgəndər. Ay qız, Nazlı, muştuluğumu ver! Nişanlın gəldi.

Kərbəlayı Fatma xanım (İsgəndərə acıqlı). Kəs səsini! Axmaq axmaq danışma!

Mir bağır ağa başını salır aşağı.

İsgəndər (gəlib durur Mir Bağırın qabağında). Mən ölüm, əl ver! Lotusan hələ, əl ver! Vallah, ruhun var; düz doqquz yaşında; görə bircə tikə artıq olmasın. Quzu əti, şax, tazə-tər, lətif, balaca. Ağzından süd qoxusu gəlir. Ləzzət, ləzzət! Vallah, ruhun var! Lotusan hələ, əl ver!

Mir Bağır (İsgəndərə). Ayıbdı, ayıbdı! Heç olmasa, anandan

həyə elə, o sözləri danışma.

Kərbəlayı Fatma xanım. Onun həyası olsa, niyə o sözləri danışır?

İsgəndər (bir az durub, təəccüblü baxır özünə). Doğrudan, bəlkə məndə heç həyə yoxdu. (İki əlini ciblərinə salır, bir şey axtaran kimi). Baxım görüm, bəlkə həyə ciblərimdədi: yox, yoxdur. (Mir Bağır ağaya). Ağə, mən ölüm, sən də bir ciblərinə bax, bəlkə ciblərinə ola.

Mir Bağır ağə istəyir dursun ayağa.

Xa... xa... xa!. Mən ölüm incimə! Lotusan hələ, incimə! Əyləş, əyləş. Bu saat gedib nişanlımı gətirəcəyəm yanına. (Çağırır) Nazlı, Nazlı! (Fatma xanım da durur ayağa).

Mir Bağır ağə (qeyzli çox ucadan). Kəs səsini, piyan! (istəyir getsin).

Kərbəlayı Fatma xanım. Buy, ay uşaq, başıma xeyr! Bu gədə lap dəli olub. (Ucadan) Adə, Əli, gəl bu səfehə çıxar sal eşiyə! (Mir Bağır ağə çıxıb gedir).

Nazlı (girir içəri). Dadaş, vallah, lap biabır olduq. O nə sözlərdi danışdırdın? Ayıb deyil?

İsgəndər (çirtiq çala-çala oxuyur və oynayır).

Bir qız sevmişəm doqquz yaşında...

Sürmə gözündə, rasix qaşında.

Ay can! Ay can! Ay can!

(Kərbəlayı Fatma xanım ikiəlli İsgəndərə boğma çıxardıb gedir).

Nazlı (ucadan). Dadaş, kəs səsini!

İsgəndər. Yaxşı bax! Bax, gör kimdi?

Kərbəlayı Fatma xanım (gəlib durur qapıda). Ay balam, bəsdil! Utan, yorul! Axı bir özünə yazığın gəlsin. Axı bir həyə elə. O sözləri ki, o kişiyyə dedin, necə utanmadın? Yazıq kişi xəcalətindən dayana bilmədi, durub getdi. Necə olsa seyiddi, qohumdu. Məgər adamın ağzına nə gəlsə danışar? Axı o da yazıqdır, qəribdir; bizdən savayı onun bu şəhərdə kimi var?

İsgəndər (çirtiq çalıb Nazlımı göstərir). Belə bu şəhərdə onun Nazlı kimi nişanlısı var.

Nazlı. Dadaş, and olsun Allaha, mən Mir Bağır ağaya getməyəcəyəm. Mən heç kəsə getməyəcəyəm.

İsgəndər. Xa... xa... xa!. (gedib yapışır Nazlının əlindən). Bacım, hələ sən uşaqsan. Get dolangınən, xamsən hənuz! Bir gün

olar ki, gəlib görərəm sənə qabağına bir ayna tutub, çəka-çəka aparırlar. Onda tutuq ki, sən çəm-xəm elədin. (Özü də çəm-xəm, eləyən kimi burulur). Tutaq ki, sən istəmədin gedəsən. O vaxt bir də görəcəksən ki, səni daldan itələyib deyirlər ki, «Dayanma, tez-tez get!». Çönüb baxıb görərsən ki, itələyən sənə atan Hacı Həsəndir. Bəli, sonra bəlkə gədə-gədə bir də istədin ki, dayanıb getməyəsən; bir də görəcəksən ki, daldan genə bir adam səni dürtmələyir ki: «Dayanma, yeyin yer!». Çönüb baxıb görəcəksən ki, bu da sənə anan Kərbəlayı Fatma xanımdı. Əgər, işdi, çox hay-huy eləsən, yanındakı, ətrafındakı bibilərin, xalaların, əmilərin, seyidlər, mollalar, qonşular, cicilər, bacılar həyə bir yandan səni mizləyəcəklər ki: «Dinmə, kəs səsini! Xortdan gələr səni aparar!». Bəli, halla-hallaynan səni aparıb qatacaqlar bir kişinin yanına. Onda daha sən məni haradan tapacaqsan? (Çirtiq çalıb oxuyur:)

Bir gün sən də məni atarsan,

Qurtlarınan aşnalığı qatarsan.

Balam, qatarsan,

Bacım, qatarsan!

(Bir az dayanıb fikir eləyəndən sonra, baxır Nazlının və anasının üzünə). Ana, bəlkə mən kef havasına bu sözləri danışmam? (Kərbəlayı Fatma xanımdan dinmir. Nazlı gəlib İsgəndəri qucaqlayır).

Nazlı. Dadaş, kefli də olsan, mən sənə sözündən çıxmanam.

Nökərlər (tövşüyə-tövşüyə girib, xəbər verirlər). Xanım, çıxın eşiyyə, qonaqlar gəlir.

Xanım və Nazlı qaçırırlar otaqdan.

Hacı Həsən (üstü-başı tozlu, girib tövşüyə-tövşüyə otağın o tərəfinə, bu tərəfinə baxır, uzaqdan salavat səsi gəldikdə ucalır). Allah-taalanın hər bir balası gərək bizim vilayətə nazil ola. Şeyx cənabları yolda bir az naxoş olub. Bari Allah şəfa versin ki, xəcalət olmayaq (İsgəndərə). İsgəndər, bu gün qonaqların yanında özünü yaxşı saxla. Ayıbdı, dost-düşmən var.

Hacı Həsən. Şeyx Nəsrullah cənablarıdır. Dəxi vaxtım yoxdur sənnən artıq danışmağa (İstəyir çıxsın). Görüm evdə hər bir şeyi hazır eləyiblərimi?

İsgəndər. Dadaş, elədə qonaqdan təvəqqə elə ki, əvvəl qabaqca məni diriltsin; çünki elə mən də ölü kimi bir şeyəm.

Hacı Həsən tez və dinməz gəlib yapışır İsgəndərin qolundan və

çəkə-çəkə aparır eşiyə. Salavat səsi, adamların hay-küyü yaxınlaşır. Tarap-turup, at kişnəməsi və qiylü-qal gəldikcə ucalır, Hacı Həsən bir tərəfdən və Şeyx Əhməd bir tərəfdən, Şeyx Nəsrullahı qoltuqlayıb, gətirirlər içəri və oturdurlar döşəyin üstündə və özləri çəkilib, ədəblə dururlar kənardə. Hacı Baxşəli, Hacı kərim, Hacı Kazım, Məşədi Oruc, Mir Bağır ağa və hacılar, otaq tutduqca camaat üst-başları tozlu, tövsüyə-tövsüyə otağa girib, ədəblə dururlar kənardə. Şeyx Nəsrullah naxoş kimi heç kəsə baxmayıb, dayanır yastıqlara. İsgəndər adamların içindən başını çıxardıb baxır. Hacı Həsən işarə eləyir ki, çıxıb getsin. İsgəndər yox olur. Şeyx Əhməd yavaşca gəlir, çökr Şeyx Nəsrullahın qabağında və dizi üstə yavaşca soruşur.

Şeyx Əhməd (Şeyx Nəsrullah). Şeyxəna, əhvahnız indi necədir?

Şeyx Nəsrullah bir söz deməyib, başını tərpedir.

Hacı Həsən (qorxa-qorxa). Bəlkə qəndab gətirsinlər?

Şeyx Nəsrullah başı ilə yox işarəsi eləyir.

Hacı Həsən. Bəlkə şeyx cənabları təam buyuralar? Yaxşı cücə-plov bişiriblər.

Şeyx Nəsrullah (heç kəsin üzünə baxmayıb yavaşca). Adəmi dər vəqti-mərəz işləhayi-təam namibaşəd. Dil niz dər vəqti-ibtıla bəlləit-həva və istilayi-mərəzi-hübbi dünya, rəğbət bəzikri-pərvərdi-gar nəmidarəd. Təam hərçənd ləziz başəd və ləkin dər nəzəri-bimar ləzzət namidəhəd. Dil niz çün bəmərəz zatül-səfər vəsvəseyi-dünya mübtəla başəd, əz neməti-bəndəgiyi-xuda və təhsili-faideyi-üqbə mütələzziz nəmişərdəd. Bəqədri-matəhzünü lid-dünya yüxrüctü mülm-axirətü min qəlbikə və biqədri matəhzünü axirətün yüxrüctü hümmüd dünya min qəlbikə. (Bir az fikir ələyib, baxır Hacı Həsənin üzünə və birdən dikəlib çıxır). Necə təam? Necə cücə-plov? (Şeyx Əhməd). Şeyx Əhməd, məni hara gətirmisən? Bunlar necə müsəlmandırlar? Necə mömindirlər? Bu nədir? (Otağın fərşlərini göstərir). Bu xalilər nədir? Necə təam, necə cücə-plov? Şeyx Əhməd, məgər sən bunlara deməmişən ki, mənim xörəyim gündə bir xurmadır?!

Şeyx Əhməd və adamlar qorxub titrəyirlər.

Şeyx Əhməd. Bəli, şeyxəna, demişəm.

Şeyx Nəsrullah (üzünü adamlara tutub çıxır). Bu nədir, vələdüzzina? Nə uymusunuz bu dünyaya? İnnə dünyaküm indi ləhövlə min vərəqətin fixümmi cəradətin. Bu nədir? Nə istəyirsiniz? Nə axtarırsınız? Öləcəksiniz, əgərçi şah olasız. Dünyayi-şüma dər nəzdi-mən hər ayinə biqədrətər əst əz bərgi ki, dər dəhəni-mələx başəd. Sizin dünyanız ibarətdir altı cür ləzzətdən: mətəm, məşrub, məlbüs, mənkuh, mərkub və məşmum. Vəssələmlərin təamların ən ləzzətli baldır ki, arının tüpürçəyindən əmələ gəlir. İçdiyiniz suyun içində minlərcə heyvanat cəmdəyi üzür. Ətirlərinizin ələsi müşküdür ki, ahunun göbəyinin qanından ibarətdir. Mərkubatın əqrəfi atdır ki, onu minən həmişə xətatadır. Libasların nəfistəri ipəkdir ki, qurdun üfunətli ağzından çıxır. O ki, qaldı mənkuhatin müəzzəm faydaları burada mətləb bir az tuldur (bir az sakit olub, yavaşca deyir). Sudməndtər daruyi ki, cərəb xarxari-şahidan gülüzarra fəru minişənəd, əmri-təzvic nikahi-mitəəst. Tədbirist mətin dər mühafizəti-şəhristani-iman əz taraci-türkan, qəmzəhayi canistan hisnist-i-həsini dər təqlidi-xuni-fasid. (Çox ucadan). Mən təzavvəcə əhrəzə nisfi dinihi. Yəni hər kəs ki, təzvic kənəd nisfi-dinixudra əz şərri-vəsvəsi-şeytani və fəsadi və həvəşai-nəfsani eymən başəd. (Bir az dayanıb yavaşca). Şeyx Əhməd, bu camaatin içində bacılardan heç gözüme dəymir? Deynən ki, o biçarələrə xəbər versinlər ki, onlar da buraya gəlib və pərdə dalına cəm olub, Allah-taalanın hökmlərini eşitməkdən bibəhrə qalmasınlar.

Adamlar hərəkətə gəlir. Çadraya bürünmüş övrətlər tək-tək otağa girib, kişilərin dal tərəfinə düzülürlər.

Şeyx Nəsrullah (ucadan). Əksəri əhlinnaril-əzzəb; biştərin əhli-cəhənnəm əzabanənd (yavaşca Şeyx Əhmədə). Şeyx Əhməd, mənim taqətim yoxdur, sən bunları başa sal.

Şeyx Əhməd (camaata). Şeyx cənablarının fərmayışından belə məlum olur ki, cəhənnəm əhlinin çoxsu siğeyi-mütədən məhrum olan kişi və övrətlərdir.

Şeyx Nəsrullah (Şeyx Əhmədə). Ucadan de, ucadan de. (Çığıra-çığıra). Dü rükət nəməzi ki, mütəzəvvic güzərəd behtar əst əz həftad rükət nəməzi ki, əzəb migüzərəd. (Birdən ayağa qalxıb və sağ əlini camaata tutub, çox ucadan). Təzvic kon və gər nə əz cümleyi rəhbənan-i-nəsarayı və gər nə əz baradərani-şeytani.

Hacı Həsən (qabağa yeriyib, düşür Şeyx Nəsrullahın qabağında

səcdəyə). Şeyxəna, bizə rəhmin gəlsin; biz yazıqıq. Biz hər halda sizin amrinizə itaət etməyə hazırıq. Bizə yazığın gəlsin.

Şeyx Nəsrullah (bir qədər Hacı Həsənin üzünə baxandan sonra başlayır ağlamağa). Həzrət Davudra bə qəbristanı güzər iftada, mələki əzabı did ki, mürdərə əzab mükünəd. Həzrət fərmud. (Dayanıb oturur yerə və camaat başlayır ağlamağa). Şeyx Əhməd, danışmağa taqətim yoxdur.

Hacı Həsən. Allah şəfa versin!

Adamlar. Allah şəfa versin!

Adamların içindən «çəkil oya yol ver» səsi gəlir. Heydər ağa, Əli bəy və müəllim Mirzə Hüseyn girirlər içəri. Şeyx Nəsrullah bunlara göstərilən hörməti görüb, durur ayağa.

Şeyx Nəsrullah. Şeyx Əhməd bu ağalar kimdirlər?

Hacı Həsən. Şeyxəna! Bu Heydər ağadır, telğrafxanada sahibmənsəb və əhli-elm bir vücuddur. Bu ağa Əliqulubəydir. Məşhur Cahangir bəy mərhumun oğlu; özü də hakim yanında dilmanıdır. Bu cənab Molla Hüseyn müəllimdir.

Şeyx Nəsrullah (əli ilə gələnlərə yer göstərir, onlar da otururlar). Məzaci-şərifiniz inşallah səlamətdir?

Heydər ağa. Allah-taala siz tək üləmanın sayəsini bizim üstümüzdən əskik eləməsin.

Əliqulubəy. Allah sizə ömür versin.

Şeyx Nəsrullah. Çün adəmirə bə cənazə güzarənd və raqimani-kitabxaneyi-qeybi ibrətxaneyi-kalbudi-insanra baxa-meyi-əcəl bir lövhi-taxteyi-tabut inigərənd həqq-taala... (Şeyx Nəsrullah birdən «uy-uy» eləyib, üzünü qırıqdırır və sol əlini qoyur böyrünə).

Adamlar təaccübə gəlib dinmirlər. Şeyx Əhməd genə bir söz deməyib, durur ayağa və Hacı Həsənə işarə eləyib çıxır. Hacı Həsən Şeyx Əhmədin dalınca çıxandan sonra Şeyx Nəsrullah genə başlayır moizəsini.

Çəhl sual əz u nüməyəd. Əz cümleyi on sual: yeki anəst ki, fərzəndi-alim, zahiri xudra balibashayi-kafiran zinat dadi və batini xudra ki, məhəlli-nəzəri-mən büvəd vagüzəşti. Nadənəm ki, dər cəvabi-in sual çe guyənd.

Heydər ağa. Bəli, cənab şeyx, biz hər halda Allah-taalamın günahkar bəndələriyik. (Üzünü adamlara çöndərib bir az yavaş).

Maşallah, cənab elm dəryasıdır; mən belə alim görməmişəm.

Adamların bir neçəsi. Maşallah, qəribə danışır, lap Allah vergisidir.

Əliqulu bəy (adamlara). Maşallah olsun şeyxin elminə, «Maladəsl».

Şeyx Nəsrullah (Heydər ağaya). Ağayi-mən, bu şəhərdə sizdən savayı da əcnəbi dərşini oxuyan var, yənkı siz iki nəfərsiniz?

Heydər ağa. Xeyr, şeyxəna, yoxdur. Ancaq bir neçə nəfərik. Doğrudur, Hacı Həsən ağanın oğlu da Fırəngistanda oxuyub; amma çifayda ki, axırı peşimanlıq olub. Həqiqət, cənab şeyx, əcnəbi millətlərin dilini insan bir az öyrənsə, heç eyib deyil.

Şeyx Əhməd və Hacı Həsən girirlər içəri.

Amma bir surətdə ki, müsəlman uşağı illərlə gedib kafirlər içində qaldı, əlbəttə, etiqadı dəyişiləcəkdir.

Hacı Həsən. Şeyxəna, doğrusu, mən övladdan yana bədbəxt olmuşəm. Bir qələtdir eləmişəm.

Şeyx Nəsrullah. Hacınnın oğlu da burada camaat içindədir?

Hacı Həsən. Xeyr, cənab şeyx, xəcalətindən sizi görcək qaçıb gizlənib. Allah onun üzünü qara eləsin.

Şeyx Nəsrullah. Əmr bəməruf hər müsəlmana vacibdir. Hacı Həsən ağa, çağırın oğlunuzu gəlsin; mən onu görmək istəyirəm.

Adamlar hərəkətə gəlir, Hacı Həsən qapıya tərəf gedir, bir övrət başlayır ucadan ağlamağa.

Nə istəyir övrət?

Məşədi Oruc (bir az qabağa yeriyib). Şeyxəna, bu mənim anamdı; oğlundan ötrü ağlayır. Oğlu haman Kərbəlayı Fətullahdır ki, sizin mərhəmətiniznən Xorasanda dirilib.

Ağlayan övrət (çadra başında, bir az ağlaya-ağlaya qabağa gəlir). Belə sənə qurban olum, ay şeyx! Mən oğlumı səndən istəyirəm.

Şeyx Nəsrullah (ucadan). Hər süxən cayi, hər nüktə məqami dərad.

Şeyx Əhməd (övrətə). Ay bacı, çəkil get, şeyxə başağrısı vermə; hələ o söhbətin vaxtı deyil.

Hacı Həsən yapışib İsgəndərin əlindən gətirir. İsgəndər gəlib

*durur Şeyx Nəsrullahın qabağında və əllərini ciblərinə qoyub,
baxır onun üzünə.*

Şeyx Nəsrullah. Bəyin ismi-şərifinə nədir?

Hacı Həsən. Nökrərinizin adı İsgəndərdir.

Şeyx Nəsrullah. Pəş, pəh! İsgəndər! İsgəndər! İsgəndər! Rumil İsgəndəri-Zülqərneyn! Nə gözəl ismdir! İsgəndər, İsgəndər! Hiç yek əz ahadi-xəlqə təkmili-nəfsi.

*Hacı Həsən Hacı Baxşəlini işarə ilə çağırır və hər ikisi çıxır
eşiyə.*

və təhziybixülq zərurilər əz mülki-səlatin nist ki, məmləkət səddi möhkəm bəstə kişvəri-xatir süknəra zi şəri-yəucuci təşvişi düşmənani-şum eymən kərdanəd.

Əz əsəri söhbətəst,

Hər çi dər in aləməst.

Vərzü küca yafti

Bid bəhəyi-nəbat.

İsgəndər. Bəli, cənab şeyx, başa düşdüm.

Heydər ağa (Əli bəyə). Görürsən şütit ələyir.

Şeyx Nəsrullah (İsgəndərə). Cənabınız da bir mənəsb sahibisiniz, ya yox?

İsgəndər. Xeyr, mən heç bir şey sahibi deyiləm. Mənəsb sahibi bu ağalardır. (Heydər ağamı və Əli bəyi göstərir). Mən ancaq bu meyvələrin içində itburnu gülüyəm.

Əli bəy (Heydər ağaya). Yəqin genə keflidi.

Şeyx Nəsrullah (İsgəndərə). Belə məlum olur ki, sizin dərsiniz bu ağaların dərsindən azdır ki, bir mənəsbə çata bilməmişiniz.

İsgəndər. Bəli, bəli, bunlar elm dəryasıdırlar. İndi də ki, inşaallah, siz cənabdan ölü diriltmək elmını öyrənənlər, onda daha lap alim olarlar, inşaallah!

Şeyx Nəsrullah (hacılara). Hacı Həsən ağa, təvəqqe edirəm bu bədəbi buradan kənar edəsiniz! Bu mürtəd allah-taalanın hikmətinə istehza ələyir.

Hacı Həsən və qeyriləri İsgəndəri hədələyib, salırlar eşiyə.

Heydər ağa. Şeyxəna, onun ağı başında deyil, çünki gecə-gündüz keflidir.

Mir Bağır ağa. Hələ kefliliyi qalsın kənarında, hələ hicabı da danır. Deyir ki, gərək övrətlər üzəüaçiq gəzələr.

Şeyx Nəsrullah (çox ucadan). Necə?

Hacı Kərim. Xeyr, Mir Bağır ağa, o qələti ələyə bilməz.

Mir Bağır ağa. Necə ələyə bilməz? Hazır dünən məgər doqquz yaşında bacısına deməyib ki, dur çıxmaq küçəyə gedək, gəzək. Nə bilim gün çıxıb, çiçəklər açıb. Mən öz qulağımnan eşidmişəm.

Şeyx Nəsrullah (durur ayağa). Vaveyla, vaveyla! (Adamlar hərəkətə gəlir və hamı qalxır ayağa, Şeyx Nəsrullah qapıya tərəf hücum ələyir). Mən bu vilayətdə qala bilmənəm!

Adamlar qarışır bir-birinə. Hacı Həsən təşvişlə girir içəri və ağlaya-ağlaya gedib düşür şeyxin ayaqlarına.

Hacı Həsən. Şeyxəna, mən yazığam, mənə rəhmin gəlsin. Nə tənbəh lazımdır, mən ələyim; kaş siz mənim evimdən narazı getməyin və mənə bədbəxt ələməyin.

Hacılar. Şeyxəna, siz sakit olun. Biz bu saat onu buradan qovarıq, itilib gedər cəhənnəmə!

*Adamların bir neçəsi evdən çıxıb, İsgəndərin dalınca deyində
deyində qaçır.*

Hacı Həsən (adamların dalınca). Yavaş! Yavaş! Səbr ələyin. Mən özüm onun tənbəhini ələrəm. Hacı Baxşəli, Hacı Kərim, Hacı Kazım! Cahıl-cuhulu sakit ələyin, mən özüm o məlunun öhdəsindən gələrəm (çıxır, otaqda qalır Şeyx Nəsrullah və Şeyx Əhməd).

Şeyx Nəsrullah. Şeyx Əhməd, mənim bu İsgəndərdi, nədi, bundan gözüm su içmir.

Şeyx Əhməd (bir az fikirdən sonra). Şeyxəna, heç narahət olma, onu buralarda heç adam yerinə qoyan yoxdur. Sən damağını pozma, işində ol.

Şeyx Nəsrullah (bir az fikir ələyib). Şeyx Əhməd, əvvələn, çıx ev sahibinə xəlvətə de ki, mənə bir tikə çörək gətirsinlər. Saniyə, təvəqqe ələ ki, gəlib mənə yer göstərsinlər, rahat olmaq istəyirəm. Və salısən, (bir az dayanıb) dəxi özün bilirsən ki, söz yox ki, tədarük görübsən. Mən bu gecə tək burada qala bilmənəm, bədənəm yekcə ağrıyır. Gərək ovduram... Allaha şükür, özün hamısını bilirsən. Dəxi dayanma, tez ol!

Şeyx Əhməd çıxır, hava başlayır qaranlıqlaşmağa.

(Şeyx Nəspullah gəlib oturur döşəyin üstündə və bir qədər fikirdən sonra öz-özünə). Mən həmişə xalqa deyəndə ki, naxoşam, elə bilirlər ki, xalqı aldadıram; amma Allah şahiddir ki... (bir az dayanıb) mən heç kəsi aldatmıram; çünki həqiqətdə mən naxoşam. Camaatın qabağında mən özümü naxoşluğa vuranda, Şeyx Əhməd həmişə elə bilir ki, mən adamları ələ salıram; amma bu biçarənin heç xəyalına gəlməz ki, mənim mərəzəm çox şiddətli mərəzdir. (Fikir eləyir). Həmin bu mərəzin bərəkətindəndir ki, mən bu bambılı Əhmədin yanında olmuşam bir balaca uşaq və ağlayıb atamdan kişmiş istəyən kimi gündə bir dəfə utana-utana deyirəm: «Şeyx Əhməd, mənə kişmiş» (iki əlilə üzünü örtüb, sakit oturur).

Hacı Həsənin nökrəri Əli bir məcməyi içində plov və qeyri xörəklər gətirib qoyur ortalığa və çıxır. Şeyx Əhməd daxil olur və gəlib durur bir tərəfdə. Bir qədər keçir, qapıda iki övrət gərsənir. Pıçhapıç ilə övrətlər bir balaca övrətin əlindən tutub, gətirirlər içəri və dururlar qapının yanında. Nökrər girib çıra q yandırır. Hacı Həsən övrətlərin dalınca girir.

Hacı Həsən (övrətlərə). Qızım, utanma, Allah əmridir. Niyə utanırsan?

Şeyx Nəsrullah. Şeyx Əhməd, mənim tərəfimdən vəkil ol və siğəni cari elə.

Şeyx Əhməd. Baş üstə.

Hamı çıxır balaca övrət qalır otaqda. Bu da istəyir adamların dalınca çıxsın; amma çıxanlar qapını örtüb, bunu qoyurlar içəridə. Şeyx Nəsrullah durur ayağa və bir qədər fikirdən sonra tərpaşməyib, övrətə sarı bələğətlə deyir.

Şeyx Nəsrullah. O sənin öz ixtiyarındadır: istəyirsən get, istəyirsən qal. O sənin öz ixtiyarındadır ki, öləndə düşsən bərzəx ələminə. Ayaq tərəfindən baca açılı cəhənnəmə və qatır yekəlikdə əqrəblər gəlib yapışalar bədəninə. Bu da sənin öz ixtiyarındadır ki, səni qəbrə qoyanda baş tərəfindən bir dəriçə açılı və o dəriçədən bir nəfər qılman gəlib sənnən mazaqlaşsın və bu əsnada qılmanın boynunda sapa düzülmiş zəbərəc dənələri qırılıb dağılılar və başlayasınız hər bir tərəfdən zəbərəcəni genə sapa düzməyə və bir də görəsiz ki, yetmiş min dünya saatları gəlib dolanıb və indi qiyam-qiyamət olur (Övrətə yavuqlaşır). O vədə qılman yapışır sənin

əlindən (yapışır övrətin əlindən) və gülə-gülə sənə deyər: «Görəsən dünyada nə qədər savab işlər görübəsən?»

P ə r d ə

ÜÇÜNCÜ MƏCLİS

Üçüncü məclis vaqə olur şəhərin kənarında, qəbiristanın yanında. Çox cəmiyyət ayaqyalın, şalvar və tumanlarını dizədək çirməyib, əllərini əllərinin üstə qoyub, ayaq üstə durublar. Ortalıqda Şeyx Nəsrullah uca daşın üstünə çıxıb, oturub danışır. Sağ tərəfində Şeyx Əhməd, sol tərəfində Hacı Həsən və ətrafında biz gördüyümüz adamların hamısı, İsgəndərdən və övrətlərdən savayı.

Şeyx Nəsrullah (əlində bir cildli yekə kitab, çox fəşahətə danışır). Dər xəzaini-qüdrət cövhəri-şəriflər əz elm və nəfistər əz danış nist (Şairanə).

Elm bəvəd zindəgiyi-canü dil,

Elm bəhəd tazəgiyi-abü gil.

Elm nəsimi-çəməni-can bəvəd,

Rayiheyi-rövzeyi-rizvan bəvəd.

Hər ki, bəsərçəşməyi danış rəsəd,

Abi-həyati-əbədıra çəşid.

(Bir az dayanıb, kitabı iki əli ilə yuxarı qalxızıb, çox ucadan). Budur kitab! Budur elm! (Bir az dayanıb yavaşca). Ənvai-ülüm və əsnaffi-on dü qisməst: cəliyyə və xəfiyyə. Cəliyyə on ki, səmti-istihar yaftə, əksəri-üləmə bər qavaid və qəvanini on müttələ mişəvənd və əhateyi-dəqayiqü rəqabiqi-küllüyyat və cüzüyyati-on minüməyənd. Və xəfiyyə on ki, dər zəvayayi-ixtifa mənə hər kəsrə vüquf bər həqayiqi əsrar və bədayei-asari-on müyəssər nəşəvəd. (Bir azca ucadan). Əz cümleyi-xəfiyyat: əvvəl, elmi-tilimmatəst. Və lakin bunnan isimiz yoxdur. Dövvüm, elmi-təsxirat. Bunnan da isimiz yoxdur. Sevvüm, elmi-xəyalat. Bunnan da isimiz yoxdur. Cəharüm, elmi-şəbədə. Bunnan da isimiz yoxdur (ayağa durub, üzünü qəbiristanı çöndərüb, bir qədər baxıb, çox ucadan). ricəti-əmvat (bir az dayanıb, yavaşca), yani ölümlərin ricəti. (Bir az sakit olub oturur, yavaşca). Bina bər ümumi-fəvaid və şümüli-əvaidi-in kitab (kitabı yuxarı qalxızır) ki, lübbü lübab və məqbülü-ülül-əlbabəst. Misali bimisal, lazimül-imitisal, alicənab, niqabəti-intisab, dirayəti-nisab,

vəlayəti-iktisab, cəlalül-həşəmət vəddövlə, qəvimüddin vəl-millət, sərirarayigah-Xösrövi əmiri-baNadir lazələ, müəyyədən min indillah binnəfsil-qüdsiyyə, siməti-südur yaft ki, in fəqir Nəsrullah ibni-Cəfərül-vaizül-İsfəhani bətəlifi in kitab iştiğal künd və in risaləra ki, bə «Kaşfül-kəşşafi-hikməti-ricət» gəştə bər pənc məqsəd məbni saxt. Əvvəl, elmi-simiya; dövvüm, elmi-rimiya; sevvüm, elmi-kimiya; çəharüm, elmi limiya; pəncüm, elmi himiya. Və lakin bunların da işimiz yoxdur. (Bir az dayanıb). Ricət bafəthra, bəməniyi-bərgəşt bədünəyast bəd əz mürdən. (Bir az baxıb, çox ucadan). Oturun!

Adamların hamı birdən çöküb, diz üstə oturlar. Şeyx bir az alçaqdan.

Bəzi münkiqlər deyirlər ki, ricət bəd əz mərg münafiyi təklifəst. Zira kəsi ki, mürdə, təklif əz u mürtəfə şüdə. Dübərə amədəni u bə in ələm çe səmər darəd? (Ucadan). Bəlkə sizin də ičinizdə belə münkiqlər var? Əgər var, gəlsin mənim bərabərimə. Mən bu kitab ilə onun cavabını verim. Kimdir deyən ki, ölümlər dəxi bu dünyaya qayıtmayacaqlar?

Şeyx Əhməd (yavaşca Şeyx Nəsrullaha). Ərəbcə de, ərəbcə de.

Şeyx Nəsrullah (çox ucadan). Fəiza ərəftə haza və övzəhtü ləka fil-qövli bir-ricət-il-ləti ictəmətiş-şietü əleyhima fi cəmiil-əqvam. Bunu inkar edən gərək elədə bunu da inkar edə ki, dəsti mübarəkəşra bər püştü gusfəndi (başlayır ağlamağa), fürud avürdə düayi-bərəkət güft və bəqüdrəti bari-taala əz on yek gusfənd həftəd gusfəndi digər mütəvəllid şüdənd. Bir qoyunu bir saniyədə yetmiş qoyun ələyən öz bəndələrini öldürə də bilər, dirildə də bilər. (Çox ucadan). Kimdir bunu danan? Qoy gəlsinlər bərabərimə, bu kitab ilə onların cavabını verim.

Hacı Həsən (əli əlinin üstündə, qorxa-qorxa başını aşağı əyib). Fəda olaq, sənə, Allahın hökmünü danan kafirdir.

Şeyx Nəsrullah (hirsle camaata, ucadan). Durun ayağa!

Hamı birdən qalxır ayağa.

Məgər eşitməyibsiniz ki, yetmiş min nəfər bir qövm taundan həlak olmuşdular. Ərz kərd, ilahi, əgər mixəsti inhara zində gərdəni ta biladi-türə abad nüməyənd. Ondən ötrü ki, sən göndərdiyin baladan qaçmayıb, şəhadətə yetişiblər. Qoy indi dirilsinlər. Qoy zində

olub, sənə ibadət ələsinlər. Qoy bu dünyada ricət edib, sənin şəhərlərini abad ələsinlər. Xudavəndi-ələmdən cavab gəldi ki: (ağlaya-ağlaya) aya, dust midəri ki, işanra zində nüməyəm, bəcəhəti xətiri tü? Ərz (Camaat başlayır ağlamağa) kərd: bəli! Pəs həqq-taala işanra zində gərdənid. Allah-taala onların hamısını dirildti. Çinan ki, zikr şüdə, mürdənd və zində şüdənd və rücu nüməyənd bəin dünyə.

Camaat içindən bir qoca kişi (ağlaya-ağlaya). Ay şeyx, belə qurban olsun sənə mənim canım. Mən pəhlivan oğlumu səndən istəyirəm ki, indi bir ay olar ölüb; mənim ciyərimi yandırıb. Qurban olum sənə, ay şeyx, mən yazığam.

Bir neçə adam istəyir belə təvəqqe ələsin.

Şeyx Əhməd (ucadan). Səbr ələyin, hələ o söhbətlərin vaxtı deyil.

Camaat başlayır yenə ağlamağa və yalvarmağa, biri deyir: «atamı dirilt», biri deyir: «anamı dirilt», biri: «bacımı», biri: «qardaşımı».

Şeyx Nəsrullah (çox ucadan). Sükut!

Hamı gözlərinin yaşını silə-silə səsini kəsir.

Şeyx Əhməd, götür kağız-qələmi, hər kəs öz qohum-əqrəbasından ölənlərinin hansının dirilməyini xahiş edir, yaz, ver mənə.

Adamlar hərəkətə gəlir, istəyirlər yavuşlaşsınlar Şeyx Əhmədin yanına, bir-birini basırlar. Bəzi ağlayır. Hər kəs istəyir qabağa keçə və axırda basa-bas düşür və qiylü-qal başlanırlar.

Şeyx Nəsrullah (çox ucadan çıxır). Ədəb!

Hamı yavaş-yavaş çəkilib durur öz yerində.

Şeyx Əhməd (kağız və qələmi alır əlinə). Bismillahir-rəhmanir-rəhim. Hər kəs ölənlərinin ricətini, yəni dirilib bu dünyaya gəlməyini xahiş edir, bir-bir növbə ilə və qayda ilə ədəb ilə desin.

mən yazım bu kağıza və yetirim şeyx həzrətlərinin xidmətinə.

Yenə adamlar hərəkətə gəlib, istəyirlər basabas salsınlar.

Şeyx Nəsrullah (çox ucadan). Əssəbr! Ya məşərəf-islam!

Camaat qorxub, sakit olur.

Şeyx Nəsrullah (Hacı Həsənə). Hacı Həsən ağa, ölənlərinin adlarını bir-bir söylə, Şeyx Əhməd yazsın.

Hacı Həsən (ədəblə əllərini bir-birinin üstünə qoyub, qabağa gəlir və baş ayır). Atam Hacı Mehdi. Allah sizin də ölənlərinizə rəhmət eləsin.

Camaat (bir səssə). Allah rəhmət eləsin!

Şeyx Əhməd (yazır). Atan Hacı Mehdi.

Hacı Həsən. Anam Səkinə.

Şeyx Əhməd (yazır). Anam Səkinə.

Hacı Həsən. Bir oğlum Cəfər.

Şeyx Əhməd (yazır). Bir oğlum Cəfər.

Hacı Həsən. Qızım Sara.

Mir Bağır ağa (birdən adamların içindən çıxır). Onu yazma! Onu yazma!

Hacı Həsən və adamlar təəccüblə baxırlar Mir Bağır ağaya tərəf.

Şeyx Nəsrullah (ucadan). O kimdir deyənlər yazma? Ona nə dəxli var?

Mir Bağır ağa (yeriyib qabağa). Şeyxənə, o qız, ayıb olmasın, mənim övrətimdir!

Şeyx Nəsrullah. Xub, məgər əyalının dirilməyinə razı deyilsən?

Mir Bağır ağa (bir az duruxub). Cənab şeyx, sözümdə orada deyil.

Mənə bu acıq gəlir ki, həyə Hacı Həsən düz adamdır, niyə bəs qardaşı Hacı Rzani yazdırmır?

Camaat diqqətlə baxır Hacı Həsənin üzünə.

Hacı Həsən (Mir Bağıra hirsli). O sənə borc deyil! Öz qardaşıdır, istərəm yazdıraram, istəmənm yazdırmanam. Sənə nə dəxli var?

Mir Bağır ağa (Hacı Həsənə hirsli). Çox əcəb, indi ki, o yekəlikdə kişini yazdırmırsan, bir balaca qızı bəs niyə yazdırırsan?

Şeyx Nəsrullah (ucadan). Çox mübahisə lazım deyil! Hacı Həsən ağa, nə səbəbə ölə qardaşın Hacı Rzani yazdırmırsan?

Hacı Həsən (başını aşağı salıb, fikir eləyir). Şeyxənə! Qardaşım Hacı Rza beş ildən artıqdır ölüb; indi çürüyüb gedib; dəxi o necə dirilib gəlib adam olacaq?

Şeyx Nəsrullah (çox ucadan). Necə çürüyüb? Kimdir onu çürüdən? Ənzər-üllah-ül-izam keyfə nəşərəha. Yəni nigah kon bəsuylə istixanəha ki, çə günə xudavəndi-ələm onhara ən zəmin bülənd mikünəd və bəcayı-xud rədd mikünəd ki, cəsədi-işan başəd və mürəkkəb mikünəd bəzira bəbəzi bəd əz on guşt miruyənəd və mırüşənəd. Necə çürüyüb? Kimdir onu çürüdən?

Şeyx Əhməd (Hacı Həsənə). Hacı Həsən ağa, sözü müxtəsər ələmək lazımdır. Şeyx həzrətlərinin övqatı çox bahadır. Qardaşın Hacı Rzani da yazımmı kağıza ya yox? İxtiyar sizindir. Əgər dirilməyinə razı deyilsiniz, o özgə mətləbdir.

Hacı Həsən (Şeyx Nəsrullaha). Şeyxənə, mümkündürmü ki, mənə izin verəsiniz, gedim bir qədər fikirləşim?

Şeyx Nəsrullah. Xub, get fikirləş.

Hacı həsən başını aşağı salıb çıxır.

Şeyx Nəsrullah (Hacı Baxşəliyə). Hacı ağa, növbət sizindir. Ölənlərinizin adlarını bir-bir de, Şeyx Əhməd yazsın.

Hacı Baxşəli (əlini əlinin üstünə qoyub, yeriyib qabağa və başlayır ağlamağa). Atam-anam sənə fəda olsun. Əvvəl-axır, ayıb olmasın, bir qızım qalıb, oğul üzünə həsrət qalmışam. Bütün ömrümdə allah-taala mənə iki oğul mərhəmət eləyib: amma ikisini də mən biçərənin əlindən alıb. Birinin adı Cəlil, birinin adı Xəlil idi. Cəlil on yaşında idi, Xəlil səkkiz yaşında. İxisi də nişanlı idi. Elə Cəlilin toyunun tadarükündə idim ki, birdən ayın-şayın gözdiyi yerdə, bax, boynunun burasından (əli ilə öz boynunun dalını göstərir), bir yara çıxdı. Nə qədər Usta Cəfərə dava-dərman elətdirdim, başa gəlmədi (ağlayır). Ax, binəva Cəlil! Nə qədər nəzr elədim, neçə dəfə Qaradaş ocağına apardım, çifayda. Deməyinən yazığın əcəli tamam imiş.

Şeyx Nəsrullah. Hacı Baxşəli, mənim burada çox oturmağa vaxtım yoxdur.

Şeyx Əhməd. Hacı Baxşəli, sözü müxtəsər elə, kimi istəyirsən,

de yazım.

Hacı Baxşəli (Şeyx nəsrullaha). Cənab Şeyx, dəxi mənim sözüüm yoxdur. Mən Cəlilimi və Xəlilimi səndən istəyirəm.

Şeyx Əhməd (yazır). Demək ki, bir oğlun Cəlil və bir oğlun Xəlil. Bunları yazdım. Dəxi bunlardan savayı?

Hacı Baxşəli. Şeyx Əhməd ağa, dəxi bunlar kifayətdir.

Şeyx Əhməd (təəccüblü). Xub, məgər atandan, anandan və qeyri əqrabanızdan vəfat edən yoxdur?

Hacı Baxşəli. Bəli, atam da, anam da vəfat edib; amma biçarələr çox qocalmışdılar. O qədər qocalmışdılar, o qədər qocalmışdılar ki, özləri də təngə gəlmişdilər.

Şeyx Əhməd. Demək Cəlidən və Xəlildən savayı özgə bir kəsiniz yoxdur ki, yazım?

Hacı Baxşəli (üzünü qəbiristana tərəf tutub). Ax, yazıq babalarım. Biçarə tifillərin qəbri elə buradan görsənir. İkisini də bir-birinin yanında dəfn eləmişəm. Çünki o yazıq Xəlil, doğrusu, çox nadinc idi, amma bir-birini çox istərdilər. Odur ki,...

Şeyx Nəsrullah (Hacı Baxşəlinin sözünü kəşib hirsli). Hacı Baxşəli, əgər dəxi öləniniz yoxdur, çəkil kənaral!

Hacı Baxşəli. Xeyr, şeyxəna, dəxi yoxdur.

Camaat içindən birisi (ucadan). Necə yoxdur? Bəs övrətin Hürnisəni niyə yazdırmırsan?

Camaat təəccüblə səs gələn tərəfə baxır.

Şeyx Nəsrullah. Kimdi o danışan? Gəlsin qabağa.

Kərbəlayı Vəli (qabağa yeriyyə). Şeyx, mənəm danışan. Bu Hacıdan (Hacı Baxşəlini göstərir) bir soruş görək, üç il bundan qabaq ölən arvadımı niyə yazdırmır? Adı da Hürnisədi; özü də mənim doğma bacımdı.

Hacı Baxşəli (Kərbəlayı Vəliyə). İtil cəhənnəmə, axmağın biril Öz əyalımdı; kəfim istər yazdıraram, istəməz yazdırmaram; sənə nə boredü?

Şeyx Nəsrullah (ucadan). Sükut! Mübahisə lazım deyil! Hacı Baxşəli, qəti cavab lazımdır. Mənim vaxtım azdır; istəyirsiniz ki, övrətiniz dirilsin, yazdırın; istəmirsiniz, çəkilin kənara.

Hacı Baxşəli (bir az fikir eləyib). Şeyxəna, təvəqqe edirəm bir az izin verəsiniz, gedəm fikirləşəm.

Şeyx Nəsrullah. Çox acəb, get fikirləş. Şeyx Əhməd, gör dəxi kimdir xahiş edən, yaz qurtar.

Hacı Baxşəli çıxır, adamlar başlayır yavaş-yavaş azalmağa.

Kərbəlayı Vəli (qabağa gəlib). Cənab şeyx, belə o qədəmlərinə qurban olum, mənim bacım Hürnisəni siyahıya yazdır, qoy yazıq arvad dirilsin və öz dili ilə cənabınıza ərz eləsin, görün bu Hacı Baxşəli onun başına nə toy tutub. Onda cənabınız görərsiniz ki, nə səbəbə Hacı Baxşəli övrətinin dirilməyinə razı deyil.

Hacı Baxşəli (adamların içindən dübarə qabağa gəlib, hirsli və ucadan). Ədə, hələ utanmırsan da danışırsan? Çox acəb, Hürnisəni yazdır. Amma bu şərtlə ki, sən də ölənlərinin hamısını yazdır.

Kərbəlayı Vəli (hirsli). Çox acəb, yazdırram.

Şeyx Əhməd. Uzun danışmaq lazım deyil. Kərbəlayı Vəli, əgər deyəcəksən, ölənlərinin adını de, çəkil kənara.

Kərbəlayı Vəli. Atam Məşədi Mustafa.

Şeyx Əhməd (yazır). Atan Məşədi Mustafa.

Kərbəlayı Vəli. Bir oğlum Zeynal (istəyir ağlasın).

Şeyx Əhməd (yazır). Bir oğlun Zeynal.

Hacı Baxşəli. Çox acəb.

Kərbəlayı Vəli. Qızım Püstə.

Şeyx Əhməd. Qızın Püstə.

Hacı Baxşəli. Çox acəb.

Kərbəlayı Vəli (bir az fikirləşib). Vəssəlam.

Hacı Baxşəli (hirsli qabağa yeriyyə, Kərbəlayı Vəliyə). Necə vəssəlam? Bəs ananı niyə yazdırmırsan? Bəs anan ölmüdü? Keçən il ağbirçək ananı döyə-döyə öldürdün! Hə, niyə dinmirsən? Yoxsa qorxursan dirilə, gedə hökumətə şikayət edə, səni tutub qatalar dustaqxanaya? Hə... niyə yazdırmırsan? Niyə gözlərini bərəldirsən?

Şeyx Nəsrullah (ucadan). Qiyli-qal lazım deyil. Kərbəlayı Vəli, istəyirsən, ananı da Şeyx Əhməd yazsın; istəmirsən çəkil kənara.

Kərbəlayı Vəli (başını salıb aşağı). Cənab şeyx, qoy gedim fikirləşim.

Şeyx Nəsrullah. Xub, sən də get, fikirləş.

Kərbəlayı Vəli və Hacı Baxşəli bir-birinə acıqlı baxa-baxa çıxırlar. Camaat başlayır azalmağa. Uzaqdan kefli İsgəndərin səsi gəlir: «Xub, sən də get, fikirləş! Xub, sən də get, fikirləş!... Bu sözləri deyə-deyə və cibindən çörək parçalarını çıxarıb yeyə-yeyə İsgəndər qalan tək-tük adamların qolundan yapışub, gülə-gülə baxır üzlərinə. Onlar da bir söz deməyib, başları aşağı çıxıb gedirlər. Şeyx Nəsrullah daşın üstündən yenir aşağı və Şeyx Əhməd qələm-kağızı

yığışdırır. Sonra İsgəndər yenə öz-özünə bir-iki dəfə: «Xub, sən də get, fikirləş!» deyib, şeyxi görən kimi durur və qah-qah çəkib, uğunub elə gülür ki, az qalır yuxılsın. Sonra sakit olub, bir qədər şeyxin üzünə baxandan sonra deyir:

İsgəndər. Hamı getdi fikirləşsin. Bu meydanda qaldı birçə nəfər kefli İsgəndər. Bu meydan pəhlivan meydanıdır. Hünər istər ki, İsgəndər kimi bir igid gəlib şəstinən dursun bu meydanda və desin: (ucadan). Cənab şeyx, hər nə qədər ki, bu qəbiristanlıqda (əli ilə göstərir) ölü basdırılıb, hamısını dirilt. Xa... xa... xa!.. (Çönüb baxır camaat dağılan tərəfə). Xa... xa... xa!.. Hamı getdi fikirləşsin: (Şeyx Nəsrullah tərəf çönüb gəlir onun qabağına və istəyir əl versin). Cənab şeyx, mən ölüm əl ver! Lotusan hələ, əl ver!

Şeyx Nəsrullah (ucadan). Kənar ol! Mən sənə əl verməyəm. Sən şərab istəməl əyləyirsən.

İsgəndər. Cənab şeyx, siz görək şükr ələyəsiz ki, mən şərab içirəm. Əgər mən şərab içməsəm, ağılim başımda olar; ağılim başımda olanda birdən gözümlü açıb, görərəm ki, aha, bizim şəhərimizə bir müctəhid gəlib, adını qoyub ölü dirildən və mömin hacılarımızın başını ricət məsələsinə piyləyə-piyləyə hər gecə bir balaca qız alır. Xa... xa... xa!.. Mən ölüm əl ver! Lotusan, əl ver! Xa... xa... xa!..

Şeyx Nəsrullah (çox hirsli). Cəhənnəm ol! Vallahı elə bəd dua elərəm ki, yer ilə yeksan olarsan! Mən Allahın əmri ilə hər gecə intəhasız səvaba nail oluram; dəxi sənin tək meyxanalarda övqatımı zayə eləmirəm (Şeyx Əhmədə). Şeyx Əhməd, gəl gedək, hələ bu bəbi çox söz danışacaq.

Şeyxlər uzaqlaşır. İsgəndər dinməyib, baxır onların dalınca və şeyxlər gözdən itəndən sonra iki yumruğunu qalxızıb, ucadan deyir.

İsgəndər. Bu qollarda Rüstəm pəhləvan kimi qüvvətim olaydı, yapışaydım sizin ayaqlarınızdan və ataydım göyün üzünə, başısağrı gəlib, kal qarpoz kimi paqq ələyib dağılaydım... (və özü də paqq ələyib atılır göyə). Tfu, şarlatarlar!... (kefli kimi ufuldayır. Sonra diqqətlə öz-özünə baxıb, gülə-gülə). Buy! Ədə, vallah, dinmə, deyəsən elə lap pəhlivanam! Xa... xa... xa!.. (papirosu yandırır, yavaş-yavaş gəlib durur Şeyx Nəsrullah oturduğu daşın üstündə, ayaq üstə durub, baxır qəbiristanlığa. Bir qədər fikirli baxandan sonra heyiflənib, əllərini dizlərinə vurub deyir:)

Ax, Allahın altında, Şeyx Nəsrullah kimi mənim də elə elmim olaydı ki, burada yatan ölürlərdən danışa biləydim! Ax! Əgər olsa idi, üzüm tutardım bu qəbiristanlığa və çağırardım: (çox ucadan).

Ölülər! (bir az alçaqdan). O vədə hamı yatmışlar başlarını qəbirdən çıxarıb, soruşacaq idilər ki, «nə deyirsən, a İsgəndər bəy?». Onda mən bu rəhmətliklərə belə bir vəsiyyət elərdim; mən bunlara deyərdim: (üzünü qəbiristanlığa tutub çıxır). Ölülər! (yenə bir az alçaqdan). Bir gün Şeyx Nəsrullah gəlib duracaq sizin başınızın üstündə və bir dua oxuyub, uca səslə çağıracaq: (ucadan). «Durun ayağa, ey Allahın mömin bəndələri!» (Bir az dayanıb, bir az alçaqdan) Ölülər! Mən sizə vəsiyyət əyləyirəm ki, şeyxin sözüne əməl eləməyəsiz. Gəlin bu kefli İsgəndərin sözünü bir yaxşıca düşünün və nəsihətini qəbul edin. Və əgər məndən soruşsanız ki, niyə? Mən sizə cavab verməyə hazırım. (Bir az dayanıb, cibindən bir tikə çörək çıxarıb yeyir). Ay rəhmətliklər! İndi siz burada rahatca yatıbsınız; heç dünyadan xəbəriniz yoxdur. Amma, vallah, billah, and olsun sizin əziz canınıza ki, başınızı qəbirdən çıxarıb durdunuz ayağa, lap peşiman olacaqsınız. Əgər məndən soruşsanız ki, niyə? Mən sizə bu saat ərz elərəm. Belə tutaq ki, siz, məsələn, dirildiniz. Çox acəb. Axı dirildəndən sonra bu qəbiristanda ki, qalmayacaqsınız; istəyəcəksiniz ki, söz yox, dağılasınız evlərinizə. Çox acəb, dağıldınız. İndi bir deyin görüm, sizi hələ evə qoyacaqlarmı? Vallah, billah, Şeyx Nəsrullahın başına and olsun, gedib görəcəksiniz ki, evlərinizin qapıları bağlıdır. Bəli, nə eybi var, yerdən bir daş götürüb, qapını döyəcəksiniz ki, gəlib açsınlar. Onda qapının dalına bir adam gəlib soruşacaq: (nazik səslə) Ey, qapını döyən, sən kimsən? Bəli, siz cavab verəcəksiniz ki, tez ol, aç qapını, mənəm (Nazik səslə). Axı sən kimsən? Adın nədi? Aç qapını! Mən bu evin sahibiyəm. (Nazik səslə). Cəhənnəm ol, qoy get! Biz səni tanımırıq. A kişi, necə tanımırınsız? Mən Kərbəlayi Hüseynquluyam, bu ev mənimdi. Mənim burada arvadım var, uşağım var. (Nazik səslə). Çox danışma! İtil cəhənnəmə! Sənin burada heç zadın yoxdur! Qardaşın Hacı Fərəc arvadını da alıb, evinə də sahiblənib, uşaqlarını da göndərib naxıra. A kişi, Allah xatirəsi üçün, aç qapını, mənim burada ərim var (yoğun səslə). Çox danışma! Çıx qoy get! Bizə arvad-zad lazım deyil! Dünya doludu 9 yaşında qıznan. Sənin kimi kaftarın yeri qəbirdi. İtil cəhənnəmə! Haradan gəlmisən, çıx qoy get oral.. Bizə lazım deyilsən. Xa... xa... xa!.. Xa... xa... xa... (birdən sakit olub baxır qəbiristanlığa və ucadan çağırır). Ölülər! (bir az yavaş). Gəlin bu kefli İsgəndərin sözünü eşidin və necə ki, yatıbsınız, yatın! Allah sizə rəhmət eləsin...

DÖRDÜNCÜ MƏCLİS

ƏVVƏLİNCİ PƏRDƏ

*Hacı Həsənin evi, İsgəndərin otağı, Hacı Həsən və övrəti
Kərbəlayı Fatma xanım fikirli oturublar.*

Hacı Həsən. Ay qız, Fatma. Nazlının əl-ayağını hazırla, bu gün gərək köçürək şeyxin otağına.

Kərbəlayı Fatma xanım. Ay Hacı, elə bu tezlikdə?

Hacı Həsən. Bəli, elə bu tezlikdə...

Kərbəlayı Fatma xanım (bir az fikir eləyəndən sonra). Ay Hacı, vallah, bilmirəm, nə eləyim? Lap məttəl qalmışam: bilmirəm şeyx bu qədər arvadı nə eləyir? Elə gündə birini alır. İndi də bizim qızı istəyir.

Hacı Həsən. Yəni gündə birini alanda bir xilafi-şər iş görmür ki? Allahın əmridi, alır.

Kərbəlayı Fatma xanım. Hacı, yaxşı deyirsən, amma qorxuram Nazlı atılıb-düşə. Bir də, vallah, Hacı, doğrudan, Nazlı hələ lap uşaqdı.

Hacı Həsən (hirsli). Axmaq-axmaq danışma! Uşaq olmağını ya olmamağını mən səndən yaxşı bilirəm. Zilhəccə ayının 18-də doqquz yaşı tamam olub, on yaşına ayaq qoyub. Dəxi bilmirəm uşaq nəyə deyirsən? Sözü oyza-buyza atmaq lazım deyil. Bir yolluq aşkar de ki, Nazlıni da verəcəyəm Mir Bağır ağaya.

Kərbəlayı Fatma xanım. Yox, vallah, Mir Bağır ağaya verməkdən ötrü demirəm! Özün bil, öz qızındır. Hər kəsə istəyirsən ver. Ancaq bilirəm ki, Nazlı atılıb-düşəcək.

Hacı Həsən. Cəhənnəmə-gora atılıb-düşəcək! Qız tayfası axmaq bir şeydi; xeyrini-şərini nə anlayır?! Kefli İsgəndərin bacısı ondan artıq olmayacaq ki! Hələ o gərək Allahına şükür eləsin ki, Şeyx Nəsruallah kimi bir vücuda ərə gedir. Belə bir müqəddəs şəxslə qohum olmaq elə bir qənimətdi ki, dünyada az-az adama qismət ola bilər. Bu bir mərhəmətdi ki, xudayi-taala bizə göndərir və bunların hamısı keçəndən sonra, sən özün gərək biləsən ki... (yavaşca) şeyxi incitmək olmaz. Axı gərək başa düşsən nə deyirəm.

Kərbəlayı Fatma xanım (yavaşca). Başa düşürəm.

Hacı Həsən. Doğrusu Fatma, mən bu iki gündür, deyəsən, elə bir təhər olmuşam: gözlərim qaralır, hərdən bir başım da gicəllənir.

Kərbəlayı Fatma xanım. Ay Hacı, Allah kərimdi, heç zad olmaz. Hacı Həsən (fikirli). Nə bilim? (Bir az dayanıb). Di durma, Fatma, get. Nazlıya nə lazımды de (övrət çıxır, Hacı başını aşağı salıb fikrə gedir. Bir az keçib, qapıya tərəf baxır, guya bir şey görür və hövlnak ayağa durub soruşur). Nə istəyirsən? (cavab gəlmir. Tez-tez öz-özünə deyir). Əstəğfərullah rəbbi və tube ileyh, bismillahür-rəhmanür-rəhim, (sonra ucadan çağırır). Fatma, Fatma!

İsgəndər girir içəri və təəcəblə soruşur.

İsgəndər. Ata, nə istəyirsən?

Hacı Həsən (İsgəndərə). Bura gəl, bura gəl. Gəl yapışım əlindən, dizlərim titrəyir (oturur, İsgəndər yapışır atasının əlindən). Bismillahür-rəhmanür-rəhim. Deginən mənə bir stəkan su gətirsinlər.

İsgəndər. Ata, qorxma, heç zad yoxdur, ancaq bir az ağılın qaçıb.

Hacı Həsən (yapışıb İsgəndərin əlindən). Yox, İsgəndər, ağılım başımdadır. Qorxma, heç bir zadım yoxdu, ancaq gözlərim qaralır.

İsgəndər. Qorxma, heç bir şey deyil, ancaq adam dəli olanda elə bir azca gözləri qaralır. Dəxi bundan başqa bir şey yoxdu. Qorxma, bircə bu var ki, sənin başına hava gəlib.

Hacı Həsən. Yox, yox, inşallah, heç zad olmaz. Deginən bir stəkan su gətirsinlər.

İsgəndər. Su gətirsinlər; amma dəli olana su xeyir eləməz. (Ucadan). Əli, Əli!

Əli girir içəri.

Bir stəkan su gətir. (Əli çıxır).

Hacı Həsən. İsgəndər, sən mənə lap qorxudursan. Axı mən özüm bilirəm ki, ağılım başımdadır. Ancaq deyəsən ki, gözüme bir şey görsəndi. Elə kafənli adam kimi bir şey idi. Gəlib durmuşdu qapıda. Bəlkə sənəin də gözüne bir elə şey sataşıb?

İsgəndər. Yox, ata, mənəim gözüme bir şey sataşmayıb. Dəli adamın gözüne elə şeylər görsənər.

Əli su gətirir, Hacı Həsən alıb içir və deyir:

Allah Yezidə lənət eləsin!

Hacı Həsən (İsgəndərə). İsgəndər, vallah, deyəsən, mənənn zarafat eləyirsən. Mən burada hər bir zadı ayın-şayın görürəm. Nədən deyirsən ki, mənəm başıma hava gəlib?

İsgəndər. Ondan ötrü ki, Şeyx Nəsrullah sizə tələ qurmaqdan ötrü beyninizi doldurub ki, ölüləri dirildə bilər, sən də inanıb var-yoxunu istəyirsən verəsən İsfahan lotusuna!

Hacı Həsən (bir qədər fikir eləyib). Yaxşı, bir saatlığa, tutaq ki, mən dəli olmuşam; bəs Mir Bağır ağa ki, alim adamdır, o niyə bəs ölülərin dirilməyinə inanır? Elədə o da dəlidir?

İsgəndər. Yox, Mir Bağır ağa dəli deyil, ancaq eşşəkdi.

Hacı Həsən (dikəlib hirsli, ucadan). Kəs səsinə, namərbut! (Bir az baxıb). Bəs teleqrafçı Heydər ağa niyə inanır, elədə o da dəli olub?

İsgəndər. Yox, dəli olmayıb. O da o səbəbə inanır ki, qulaqları çox uzundur.

Hacı Həsən. Hə, elədə, dünyada səndən savayı hamı dəlidir, hamı eşşəkdi, bircə sən ağıllısan. Elədə Hacı Baxşəli də dəlidir, Hacı Kazım da axmaqdı, Hacı Kərim də səfəhdi. Hamı dəlidir, bircə İsgəndər ağıllıdır.

İsgəndər. Dünyada uzunqulaq məgər azdı? Nuhun gəmisində hər heyvandan hərasindən bircə dənə var idi, amma indi gör bircə Həmədanda nə qədər eşşək var?

Hacı Həsən (hirsli). Axmaq, axmaq danışma!

Kərbəlayı Fatma xanım (girir içəri və durur bir tərəfdə). Hacı, mən sənin qızının öhdəsindən gələ bilmirəm; sən özün bəlkə onu dilə tutasan.

Hacı Həsən (bir az fikirdən sonra). Arvad, Fatma, sən mənə, Allaha şükür, tanıyırsan; bilirsən ki, hirsim tutanda gözümə heç zad görənmir. Get dinməz-söyləməz qızının əl-ayağını qayır. Axşam gərək köçürək. (Fatma xanım çıxır, Hacı Həsən onun dalınca). Dayan, dayan! (arvad dayanır). Qızına de ki, razı olmasın gəlim onun qabırğalarını sındırım! (Fatma xanım çıxır; İsgəndər bir az atasına baxandan sonra «tfu» eləyib çıxır).

Hacı Həsən (hirsli onun dalınca ucadan). Ay səni əkib-doğan tünbətün düşsün. Axırda işi bu yerə yetirdin? (İsgəndərin dalınca hirsli çıxıb, yenə qayıdıb gəlir yerinə).

Əvvəlinci azarlı («ay, vay» eləyə-eləyə və öskürə-öskürə, rəngi qaçmış bir kişi əlindəki ağaca söykənə-söykənə girir içəri). Salam əleyküm. Ax! Vay! Vay! Heç ayaq üstə durmağa təqətim yoxdu. Hacı ağa, Allah oğlanlarımı saxlasın, mənə bir əlac. İndi az qalır bir il tamam olsun ki, bu zəhrimar naxoşluq yapışib yaxamdan, əl çəkmək

bilmir. Ay, ay, vay! Ay, vay! (öskürür). Bax, hərdənbir döşümün burasından ki, bir ağrı tutmur, dəxi qoymur nəfəsimi alm. Gecə səhərə kimi öskürmə qoymur yatım. Dua yazdırmaqdan yorulmuşam. Dəllək Usta Cəfərə yol döyməkdən dəxi yorulmuşam. Aman günüdür, ay Hacı (öskürür). Mənə əlac. Allah sizə ömür versin. Dəxi sizin qapınıza pənah gətirmişəm: ya gərək şeyx cənabları bu saat mənəm canımı ala ki, bir yolluq («uy, uy» eləyib əlini qoyur döşünə, öskürür) dincələm, ya gərək mənə bir əlac eləyə. Şeyxin qədəmlərinə fəda olum. Heç zad istəmirəm, elə bircə mənə mərhəmət nəzərlə baxsa, yaxşı olaram; yoxsa, heç bir şeyim yoxdur. Elə Allah-taalanın mənə mərhəməti bədsi. Ax... ay... vay! Nəfəsim kəsildi.

Hacı Həsən. Çox əcəb, baş üstə, Məşədi. Ancaq indi şeyx cənabları ibadətə məşğuldur. Baş üstə, fəriq olan kimi, mən ərz elərəm ki, yazıqsan, sənə bir əlac eləsin. Baş üstə.

Əvvəlinci azarlı. Ax! (öskürür). Ax!.. Vallah bilmirəm ki, bu nə dərdədi gəlib yapışib yaxamdan. Bir-iki aya bundan irəli, yəni deyəsən bir az yaxşı idi. Öskürməm azaldı, iştəham da...

İkinci azarlı (başı dəsma ilə bağlı, qaşqabaqlı girib, əvvəlinci azarlının sözünü kəsir). Salam əleyküm. (Əvvəlinci azarlıya). Məşədi Hüseyinqlu, sən də buradasan? Yaxşı eləyib gəlibsən; biz yazıqlara nicət yolu elə bu qapıda olacaq. Allah Hacı əminin kölgəsinə bizim başımızın üstündən əskik eləməsin öz birliyi xatirinə! (Hacı Həsənə). Hacı əmi, bu başağrısı mənə həlak eləyibdir; nə qoyur gecə rahat olam, nə qoyur gündüz rahat olam. Gedirəm Usta Cəfərin yanına, deyir: qanın çoxalıb, gərək səndən qan alam. Gedirəm Mir Bağır ağanın yanına, deyir: qanın azalıb, gərək bal halvasından savayı özgə şey yeməyəsən. Hacı əmi, mənə çövrü balalarımın başına, şeyx cənablarından iltimas elə, mənə bir barmaq yekəlikdə (əlinin şahadət barmağını göstərir) dua yazsın ki, bu başağrısı məndən rəf olsun. Hacı əmi, nə qədər canım sağdır...

Qucağında uşaq bir kişi, uşaq ağlayır və ikinci azarlının sözünü kəsir. Sonra yenə azarlılar başlayırlar bir-bir içəri girməyə. Kimi başını, kimi boynunu, kimi qolunu bağlayıb, «ax-vay» ilə girib düzülürlər. Və bərk azarlılar girən kimi çöküb otururlar yerə. Bunların bir neçəsi başlayırlar, Hacı Həsəndən bu tövrə təvaqqe eləməyə.

Azarlılar Hacı əmi! Qapına daxil düşmüşük, şeyx cənablarından bizə bir çarə. Aman günüdür, bizə yazığınız gəlsin.

Hacı Həsən (gəlib durur azarlıların qabağında). Baş üstə, mən alımdan gələni sizdən əsirgəmənam; ancaq indi görürsünüz, şeyxəna hələ heç kəsə içəri girməyə izin vermir. Siz zəhmət çəkin həyatda oturun ağacın kölgəsində, gözlüyün. Baş üstə, elə ki, şeyx cənabları izin verdi, mən sizə xəbər verərəm, hamınız dərd-dilinizi ərz edərsiniz və inşallah, gümanım bunadır, bu qapıdan naümid qayıtmayasınız.

Azarlılar (Hacı Həsənə dua edə-ədə, yavaş-yavaş çıxırlar). Allah Hacı əmiyə ömür versin! Allah Hacı ağanın atasına rəhmət eləsin! Allah onu bizə çox görməsin öz birliyi xatirinə!

Hacı Həsən (qapıda nökrəi Heydərlini görüb deyir). Heydərlisi, şeyx cənablarına çay-çörək aparıbsan?

Əli. Xeyr, Hacı ağa, hələ şeyx yuxudan durmuyub; qapısı indiyə kimi bağlıdır.

Kərbəlayı Fatma xanım (girir içəri, Heydərlisi çıxır). Hacı, Nazlıni bir fəndlə dilə tutdum, razı elədim. Amma, vallah, bir sözüm var, deməyə də qorxuram.

Hacı Həsən. De, sözün nədi, de.

Kərbəlayı Fatma xanım. Hacı, sən bilirsən yazıq Saranı ərə verəndə mən nə qədər nisgil elədim ki, yazıq qıza toy çaldırmadıq. Sən dedin günahdı mən də bir söz demədim. Allaha qurban olum, biz elə həmişə günahdan qorxmışıq, ancaq...

Hacı Həsən (arvadının sözünü kəsib). Hə, sözünü de, görüm. İndi elə o qalıb ki, şeyxin hüzurunda evimizə bir toyçu da gətirək.

Kərbəlayı Fatma xanım. Vallah, mənim işim yoxdu, mən heç zad demirəm. Odu, öz qardaşın qızları, Fizzə xanım, Səkinə xanım, Gülçöhrə xanım, Ümmigülsüm xanım hamısı tökülüb gəlib, yapışublar yaxamdan ki, gərək oxuyub-çalan gələ.

Hacı Həsən. Sənə deyirəm axmaq-axmaq danışma. Hələ şeyx qalsın kənardə, kim görübdür ki, Hacı evində toy çalına?

Kərbəlayı Fatma xanım. Sən elə bəri insafnan danış: məgər Hacı Ələkbərin qızını ərə verəndə toy çaldırmadılar? Bə Hacı Mirtağıya nə deyirsən? Hazır toya çağırmışdılar. Toy səşindən məhəllə köçürdü. Elə birəcə sənənin gözün bizi görüb? Odur, bir ay bundan qabaq Hacı Baxşəli oğlunu evləndirdi; indi bir soruş gör oxuyub çalan gətirmişdilər, ya yox? Elə dünyada bədbəxt birəcə bizik? Nə zəhmətnən uşaq böyüdüürük, amma evdən köçürəndə elə köçürdük ki, deyəsən oğurluq maldı; nə qonum bilir, nə qonşu bilir. Mən demirəm adam çağır, demirəm qonaqlıq elə, demirəm batman qazanları as; ancaq deyirəm ki, yasa-yas deyiblər, toya da

toy. O yazıq qohum-qardaşlarımız da tökülüb gəliblər. Nə olu ki, heç olmasa, birəcə saat çəpik çalalar, yazıq Nazlınin da ürəyi açıla. Vallah, səhərdən indiyədək ağlıyır. Yad ki, deyil, sənənin öz qızındı; gərək sənənin də qızına yazığın gəlsin.

Hacı Həsən (bir az fikirdən sonra yavaş səslə). Yox, qızıma deginən ki, ağlamasın. Mən razı olmanam ki, o ağlasın. Dur gedək, mən də onu dilə tutum. (Durur ayağa). Yox, yox, Nazlı qızım ağlamasın, dur gedək (çaxırlar).

Nökrə Heydərlisi girir içəri və onun dalınca iki qoca övrət. Sonra yenə ikisi-üçü və bu cür on beş-iyirmiyədək çarşovlu övrət çoxu qoca, pıçıladaşa-pıçıladaşa gəlib çökürlər bir tərəfdə. Əli çıxır. Cəlal ağzında konfet, gəlib durur qapıda, övrətlərə baxır. Övrətlərin heç biri dinmir və heç biri üzünü açmır. Cəlal bir az baxandan sonra soruşur:

Cəlal. Siz də toya gəlmisiniz?

Arvadlar dinməyib baxırlar Cəlalə.

Həylə toya gəlibsinizsə, toy otağı bura deyil.

Arvadlar dinmirlər, ancaq başlarını bulayırlar. Sonra bir övrət alçaq səslə Cəlalə dedi: «Gəlmişik şeyxə siğə olaq».

Cəlal (soruşdu). Siğə olaq nədir?

Övrətlər yavaşca gülüşürlər. Bir övrət cavab verir: «Gəlmişik şeyxə ərə gedək». Cəlal başlayır gülməyə və deyir.

Cəlal. Buy, bu qədər də arvad bir kişiyyə ərə gedər? (Gülüb qaçır eşiyyə).

Övrətlərin bir neçəsi də gülür. Mir Bağır ağa qapıdan içəri girib, övrətləri görüb, dixsinən kimi olur. Sonra Fatma xanım başında çarşov; dalınca Mir Bağır ağa, girirlər içəri.

Kərbəlayı Fatma xanım. Ağa, buyur gəl, get əyləş o tərəfdə.

Mir Bağır ağa dalını övrətlərə çöndərib, gəlib əyləşir qabaqda, dalı övrətlərə tərəf. Kərbəlayı Fatma xanım övrətlərlə əyləşir

piçıldaşandan sonra Mir Bağır ağaya.

Kərbəlayı Fatma xanım. Ağa, bu bacılar səndən təvəqqe eləyirlər, zəhmət çəkib şeyxə deyəsən ki, Allah rizası üçün adımı qoysun biçrələrin üstünə ki, yazıqlar Allahın savabından binəsib olmasınlar.

Mir Bağır ağa (başıaşağı). Baş üstə, baş üstə. Deyərəm, əlbəttə, deyərəm. Çox gözəl işdir. Allah-taala həmişə belə bəndələrini dost tutar. Allah aciri-xeyir versin. Maşallah, maşallah, bacılar!

Çıtmıq səsi gəlir və sazəndə çalib-oxumağı eşidilir.

Mir Bağır ağa (təəccüblü başını qalxızıb, Fatma xanıma). Əmidostu, bu nə xəbərdi?

Kərbəlayı Fatma xanım (arvadlara). Bir də, vallah, billah, hər kəs hər nə desə, yalandı. Hər kəsin alınına nə yazılıbsa, elə də olacaq. Yoxsa kimin ağılına gələrdi bizim Nazlı şeyx kimi adama qismət olacaq.

Mir Bağır ağa (çox təəccüblü). Necə Nazlı, sizin Nazlı?

Kərbəlayı Fatma xanım. Nə bilim, ay ağa, bu gün Hacı Nazlımı verir qonağımıza.

Mir Bağır ağa (təəccüblü). Şeyx Nəsrullaha?

Kərbəlayı Fatma xanım. Bəli, cənab şeyxə.

Mir Bağır ağa (bir az fikir eləyib). Elə bu gün?

Kərbəlayı Fatma xanım. Yəni, vallah, ağa, mən Hacı'nın öhdəsindən gələ bilmirəm; deyirəm axı bu tələsikdə iş olmaz. Nə bilim, vallah, özüm də məəttəl qalmışam.

Mir Bağır ağa başını salıb aşağı, cibindən qırmızı güllü dəsmalını çıxarıb, basır üzünə və başını aşağı ayıb, başlayır ağlamağa.

Hacı Həsən (qapıda görənir). Fatma, bacıları apar o biri otağa; bura adam gələcək.

Kərbəlayı Fatma xanım və övrətlər durub gedirlər. Hacı Həsən və İsgəndər girirlər içəri. Hacı Həsən oturur və İsgəndər durur ayaq üstə.

Hacı Həsən (oğluna). İsgəndər, qulaq as, gör nə deyirəm. Mir Bağır ağa da özgəsi deyil. Sən bilirsən ki, bacın Nazlı səni nə qədər

istəyir. Bugünkü gündə razı olma ki, mənim evimdə göz yaş tökülsün. Şeyx cənablarına getməyə mən onu razı eləmişəm; amma bayaqdan ağlamaqdan sakit olmur, deyir ki, nə bilim, gərək İsgəndər razı olsun. Bunu da sənə xəbər verirəm ki, razı oldun-olmadın, mənə heç təfavütü yoxdu. Məni sən o qədər incitmisən ki, mən səni daha adam yerinə qoymuram. İndi özün bil: əgər istəyirsən ki, uşağın qəlbi sıxılmasın, onu çağır bura və xoş dilnən onu danışdır. Qərəz, özün bil.

Mir Bağır ağa ağlaya-ağlaya Hacı Həsənlə çıxıb gedirlər. Sazəndənin çalib-oxumağı səsi gəlir. İsgəndər fikir eləyir. Nazlı qapıda görənib, durur və dinmir.

Nazlı. Dadaş, qoy gəlim üzündən öpüm. (İstəyir gəlsin irəli. İsgəndər tez çəkilib, durur kənardə və dinməyib, baxır Nazlı'nın üzünə). Dadaş, sən Allah, məndən inciməl!

İsgəndər. Həylə istəyirsən mən səndən inciməyim, dur orada və yerindən tərpənmə. (Bir qədər Nazlıya baxandan sonra əlini salıb, cibindən araç şüşəsini çıxarıb, istəyir başına çəkib içə. Nazlı onun yanına yeriyib, istəyir qoymaya. İsgəndər çox ucadan və hirsli «çək ill!» deyib Nazlımı elə bərk itələyir ki, qız dalı üstə yıxılır yerə. İsgəndər başlayır arağı içməyə və Nazlı ağlaya-ağlaya durur ayağa və qarıya tərəf gedir. İsgəndər: «puf» eləyib üzünü turşudur və nazlıya deyir). Dayan, dayan! Getmə! Sənə söz deyəcəyəm. (İkinci dəfə şüşəni başına çəkib içir və şüşəni qoyur cibinə. Sazəndənin çalib-oxumağı səsi gəlir. İsgəndər hamam səsi eşidib, başlayır yavaş-yavaş alçaqdan oxumağa; sonra dayanıb Nazlıya); Nazlı, mən ölüm bura gəl; gəl bura, gəl barışaq. İndi hər nə sözün var de. İndi mən sənə nökrəm, mən sənə qulam. Gəl, gəl barışaq. (Gedib Nazlımı qucaqlayır).

Məşədi Oruc (əlində teleqraf kağızı, kəhildəyə-kəhildəyə girir içəri və ucadan soruşur). Hanı Hacı əmi?

Onun dalınca anası yenə ağlaya-ağlaya girir içəri. Nazlı yox olur. Sonra kəhildəyə-kəhildəyə içəri girirlər. Hacı Baxşəli, Hacı Kərim, Hacı Kazım, Mir Bağır ağa, Heydər ağa və biz gördüyümüz adamların çoxu. Çox adam da otağa sıışmayıb durur qapıda. Adamlar kəhildəyə-kəhildəyə bir-birinin üzünə baxıb, bilmirlər nə qayırsınlar. Hacı Həsən içəri girib, çox təəccüb eləyib, mat qalır və adamlara üzünü tutub soruşur.

Hacı Həsən. Camaat, xeyir ola? Nə xəbərdi, nə var?
Məşədi Oruc (ağlaya-ağlaya). Hacı, Kərbəlayı Fətullah
dirilməyib.

İsgəndər xa... xa... xa!.. çəkib gülür və adamların içinə girib
yox olur.

Hacı Həsən (Məşədi Oruca). Nə danışsın, necə dirilməyib?
Adamların çoxu birdən. Bəli, bəli dirilməyib.

Hacı Həsən. A kişi, Allah rızasına, elə söz danışmayın. Elə şey
olmaz və ola da bilməz.

Məşədi Oruc. Hacı əmi, vallah, belədi. Bu da teleqraf, al, oxut,
gör nə yazılıb. (Ətəyi ilə gözünün yaşını silir və kağızı uzadır Hacı
Həsənə). Hacı əmi, Kərbəlayı Fətullahdan kağız gəlmişdi ki, guya bu
şeyx onu dirildib və özü də çıxıb gəlir. Mən də, özün bilirəm ki,
Xorasana teleqraf eləmişdim ki, görüm Kərbəlayı Fətullah niyə
yubandı. Teleqrafı da Hacı Məmmədəlinin üstünə göndərmişdim.
Çünki dadaşım dirilsəydi, Hacı Məmmədəligildən savayı özge yana
getməzdi. İndi Hacı Məmmədəli yazır ki, siz dəli-divanə olmusunuz.
Adam da məgər öldəndən sonra dirilər?

Hacı Həsən (teli ala-ala). Necə?

İsgəndər adamların içindən xa... xa!.. çəkib gülür.

Hacı Həsən (Heydər ağaya). Ay Heydər ağa, Allah atana rəhmət
eləsin, bir bizi başa sal görək, bu necə teleqrafdı? Axı, ağıl kəsmir
ki, gözümüz ilə gördüyümüz işlərin hamısı yalan çıxsın. Biz ki,
Allaha şükür, uşaq deyilik, dəli deyilik. Allaha şükür, şeyx
cənablarının möcüzələrini burada olan adam hamısı gördü. Bəlkə
teleqrafda səhv-zad var?

*Hanı bir-birinə deyir: «Vallah, belə zad olmaz», «Xeyir, belə
deyil», «Vallah, başa düşə bilmirəm».*

Heydər ağa. Hacı Həsən ağa, mən teleqrafı diqqətlə oxumuşam.
Telqrafda səhv yoxdur. Mən belə məsləhət görürəm, genə şeyxin
özünə bu əhvalatı bildirəsiniz ki, görək sözü nədi və bu teli kim vura
bilər və belə yalanı kim düzəldə bilər?

Hanı birdən. Bəli, bəli, yaxşı buyurur; şeyxin özünə demək
lazımdır. (Hanı sakit olur).

Hacı Həsən. Vallah, doğrusu, adam utanır da şeyxə belə sözləri

deməyə. Doğrusu, mən bir az xəcalət çəkirəm. A kişi, vallah, ola
bilməz. Burada bir özge əməl var. qərəz ki, vallah, mən utanıram.
Belə xəbəri mən şeyxə verə bilmənəm.

Hacı Baxşəli (Hacı Kərimə). Hacı Kərim ağa, sən yaxşısan, sən
özün şeyxnən danış.

Hacı Kərim. Xeyr, xeyr, mən o qələti eləyə bilmənəm! (Hacı
Kazım). Hacı Kazım ağa, sən özün yaxşısan.

Hacı Kazım. Doğrusu mən şeyx cənablarından qorxuram.
Qardaş, görmürsünüz ki, necə hirsliidi? Elə çıxır ki, dam-daş
titirir.

Mir Bağır ağa (qabağa yeriyib). A kişi, burada, mən bilmirəm,
nə çətin iş var? Şeyx Nəsrullah adamı deyil ki! İstəyirsiniz mən
bu saat gedim, hər nə sözlünüz var deyim. (Yavuqlaşır şeyxin
qapısına).

Hanı. Çox əcəb! Çox əcəb! Allah atana rəhmət eləsin!

Hacı Həsən (yeriyib Mir Bağır ağanın qabağına). Ay ağa, sən
Allah barı bir az ehtiyatlı ol. Genə hər nə deyəcəksən, bir az ədəbli
de ki, şeyxi özümzədən incitməyək.

Mir Bağır ağa (əli ilə şeyxin qapısını tiqqıldadır, hanı qorxu
çəkilir kənara. Çoxları otaqdan çıxır. Mir Bağır ağa yenə qapını
döyə-döyə çağırır). Cənab şeyx!

Hacı Həsən (kənardan qorxa-qorxa). Mir bağır ağa, gəl bir
istixarə eləyək; bəlkə, heç şeyxi narahət eləməyimiz məsləhət deyil?

*Mir Bağır ağa qulaq asmayıb, qapını daxi bərk döyür. Hanı
sakit olub, mat qalır. İsgəndər adamların içindən çıxıb, birdən
gəlir və qapını təpəyilə bərk vurur. Qapı açılır, adamlar
qorxularından qaçırlar eşiyə və şeyxin otağının tamaşaçılara
tərəf pərdəsi qalxır.*

İKİNCİ PƏRDƏ

*Şeyxin otağında bir kəs görsənmir. İsgəndər otağa girib,
təəcübə o tərəf-bu tərəfə baxıb, yavuqlaşır küncdə asılan
pərdənin yanına və pərdənin kənarını qalxıb baxan kimi,
pərdə dalında dörd nəfər qız başlayır ağlamağa.*

İsgəndər (qızlardan soruşur). Hanı şeyx? (Qızlar cavab verməyib
ağlayırlar).

İsgəndər (Şeyxi axtarmaq qəsdilə yenə o tərəf-bu tərəfə baxıb və

sonra pərdənin dalındakı qızlara baxıb, yenə soruşur). Bəs qonaqlar hara gediblər?

Qızlardan birisi (pərdənin dalından). Gecəyənən şeylərini yığışdırıb dedilər: «gedirik hamama».

İsgəndər bir söz deməyib, qızların pərdəsini salıb, başını aşağı salıb, bir qədər fikirli durur. Bu heyndə eşikdə qiylü-qal və qaçaqqaç qopur. Bir az da keçir, üç nəfər adam, müsafir paltarında, silahlı və toz-torpaqlı, çox hirsli girirlər qabaq otağa və ucadan soruşurlar. «Hani o ölü dirildənlər?» Sonra müsafirlər və onların dalınca camaat girir şeyxin otağına.

Müsafir və camaatdan bir neçəsi İsgəndərdən soruşurlar: «Hani Şeyx Nəsrullah?» İsgəndər cavab verir ki, «qaçiblar».

Müsafirlər və camaat ucadan soruşur: «Necə qaçiblar, hara qaçiblar?» Otağa böyük mərəkə düşür. Pərdə dalından qızlar başlayır ağlamağa. Adamların biri soruşur: «Hara qaçiblar?» biri: «Necə qaçiblar?» Biri deyir: «Nə vaxt qaçiblar?» Bir-iki kişi gəlib pərdənin dalından qızlardan soruşur: «Bala, niyə ağlayırsan? Bala qorxma» Adamlar qarışıb bir-birinə.

Müsafirlərin biri üzünü camaata tutub deyir.

Müsafir. Ey müsəlman qardaşlar! Bir sakit olun; iki kəlmə sözümlü eşidin; sonra siz də təklifimizi bilin; bizə də kömək eləyin. Biz İrəvan vilayətindənək və indi elə başa düşürük İsfahan lotuları bizim başımıza gətirəni, sizin də başımıza gətirib. Belə ki, bu haramzadalar yalandan adlarını müctəhid qoyub, gəlib bizim şəhərdə dörd gün qalıblar və min hiylə ilə gecədə bir qız alıb, kəbin altında qoyub, çıxıb qaçiblar. Aman günüdür, onlar qaçan yolu bizə nişan verin, tutaq və onların divanını eləyək.

Pərdə dalında qızlar yenə ağlaşırlar. Adamların bir neçəsi müsafirlərin qabağına düşüb və çoxusu onların dalınca qaçırırlar və qaça-qaça çıxırırlar.

Durmayın, durmayın! Qaçaq Culfa yoluna! Kərbəlayı Həsən! Məşədi Cəfər! Əli! Həsənqulu! Atları minin, durmayın, gedək o lotuları tapaq!

Adamların çoxu və müsafirlər qaçıb, çıxıb gedirlər.

İsgəndər (Şeyxin otağının ortasında durub, müsafirlərin sözlərini təkrar eləyib, öz-özünə deyir). Gecədə bir qız alıb, axırda qoyub qaçırırlar. Xa... xa... xa... (Qah-qah çəkib gülür; sonra sakit olub fikirli, qızlara tərəf üzünü çəndərib və yenə bir az fikirdən sonra qalan adamları eşik otaqdan bir-bir çağırır içəri). (Adamlara). Gəlin içəri, gəlin bural! Gəl, gəl! Yavuuq gəll? Gəl, keç içəri. Sən də gəl. Hacı Kazım, sən də buyur içəri. Hamımız gəlin içəri! Mən ölüm hamınız gəlin! Bax, belə! Keç! Keç! Sən də keç içəri! Sən də gəl. Gəlin, gəlin (Bu sözləri deyə-deyə İsgəndər adamları, yığır şeyxin otağına). Di indi növbə mənimdir, qulaq asın; mən də bir-iki kəlmə söz danışım. (Hamı düzülüb və sakit dururlar və İsgəndər «sus» eləyib, gedir qızların pərdəsini çəkib qopardır, atır kənara. Camaat utandığından başını salır aşağı. Qızlar da utanıb, üzlerini əlləri ilə tuturlar və başlayırlar ağlamağa. İsgəndər üzünü tutur camaata).

İSGƏNDƏRİN NİTQI

Baxın! Baxın! Yaxşı baxın! Diqqətlənən baxın! Sizin tarixlərinizin kitabında bu, qan ilə yazılmış bir səhifədir. Sizdən sonra gələnlər bu kitabı vərəqləyib, bu səhifəni görəndə sizi yada salıb deyəcək: (ucadan) tuf sizin üzünüzlə! «Tüpürür camaata tərəf.» Hamı başını aşağı salıb dinmir). Bağışlayın, kefli İsgəndər bir az biədablıq eləyir. Amma indi də növbət mənimdir. Mən demirəm ki, siz niyə bu balaca uşaqları (qızları göstərir) zornan gətirib qatdıız bu fahişəxanaya. Söz yox, siz bunlara deyəndə ki, səni verirəm bu şeyxə, bu biçərələr çığırıp bağırırdılar və sizin çirkli ayaqlarınızı öpə-öpə yalvarırdılar: «Ata, aman günüdür, məni anamdan ayırma!» (Üzünü qızlara tutub). Elədimi? Doğrumu deyirəm?

Qızlar ağlaya-ağlaya baş yendirirlər.

Yox, mən ondan ötrü incimirəm. Çünki siz qızlarınızı bura çəkə-çəkə elə xəyal edirdiniz ki, bunları behiştə çəkirsiniz və İsfahan şeyxləri sizi inandırmışdılar ki, hər kəs bu mübarək otağa qədəm qoysa, öləndən sonra qiyamətədək qəbrin dərçisindən məlakələrə söhbət edəcək. Amma zamani ki, ricət məsələsi ortalığa qoyuldu və Şeyx nəsrullah ölümlərini dirilmək ixtiyarını qoydu sizin qabağınıza, siz, dərçidən məlakə axtaranlar, ölən qardaşlarınızın, bacılarınızın, və övrət-uşaqlarınızın dirilməyinə razı olmadınız. Niyə razı olmadınız? Ondən ötrü ki, arvadlarınızın hamısını yumruq altında

öldürmüşsünüz; ölən qardaşlarınızın arvadını almısınız, ölən dostlarınızın yetimlərinin malını yemisiniz. Razi olmadınız ki, dirilib gəlsinlər və sizin əməllərinizi görüb desinlər: «Tuf sizin üzünüzlə!» (Bərk tüpürür).

Camaat hamısı başını salır aşağı.

Bu sözləri sizə deməkdə elə xəyal eləməyin ki, mən sizi pisləyib, özümü tərif eləmək istəyirəm. Yox, yox! Bunu bilirəm ki, mən heç bir şeyəm. Mən çöllərin otuyam, küçələrin torpağıyam, dağların daşyam, kolların kosuyam, ağacların qurduyam. Mən dünyada heç bir şeyəm. Əgər mən bir şey olsaydım, cibimdən bir bomba çıxarıb (əlini uzadıb cibimdən araq şüşəsini çıxardır) bu evi bir saniyənin içində havaya dağıdıb, isfahan lotusunu kərpiclərin altında diri-diri dəfn edərdim. Amma qorxmayın, mənim əlimdən elə şeylər gəlməz. Bu araq şüşəsidir və Şeyx Nəsrullah burada gecələr bu balaca uşaqları boğanda, mən bu şüşədən araq içirdim.

Qızlar başlayırlar ağlamağa.

Yox, yox, o mənim işim deyil. O, igid işidir. Siz tək camaatın da igidi mənim tək olar. Hələ mən heç. İndi görək siz kimsiniz? Mənim adım kəfli İsgəndərdir; bə sizin adınızı nə qoyaq? Mən dağları, daşları, quşları, fələkləri, ayları, ulduzları və dünya-ələmləri bura şahid çəkərəm və bu qızları onlara nişan verərəm, soruşaram ki, bu camaata nə ad qoymaq olar? O vədə hamısı bir səslə cavab verir: «Ölülər». Mən cəmi millətləri bura yığıb təvəqqe edərəm ki, Şeyx Nəsrullahın hərəmxanasına tamaşa ələsinlər; o vədə bütün yer üzünün tayfaları sizi bir səslə adlandırırlar: «Ölülər!» Və bizdən sonra gələnlər illər uzununu sizi yada salıb bir səslə deyəcəklər. «Ölülər»...

Musiqi

Dəxi bəsdı. Di gəlin qızlarınızı aparın analarının yanına. (Yapışır qızın birinin əlindən). Bu, kimin qızıdır?

Camaat içindən bir kişi yeriyyir qabağa.

Sənin qızındı? Di gəl apar.

Kişi gəlib, yapışır qızının əlindən.
İsgəndər (o biri qızın əlindən yapışır, yenə soruşur). Bu kimin qızıdır?

Yenə bir kişi gəlib yapışır qızın əlindən və aparır. Bu minvalla üçüncü və dördüncü qızı İsgəndər yola salır. Qızlar başlarını aşağı salıb, alçaqdan ağlaya- ağlaya musiqinin səslə çıxıb gedirlər. Camaat da başını aşağı salıb, məyus durur. Axırındı qız yola düşəndə İsgəndər araq şüşəsini çəkir başına və boş şüşəni vurur yerə. Yavaş-yavaş pərdə yenir və musiqi çalınır.

A x ı r ı

M Ü N D Ə R İ C A T

Ön söz	3
Koroğlu	5
Nədim	63
Molla Pənah Vaqif	81
Məhtumqulu	119
Mirzə Fətəli Axundzadə	147
Abay	177
Tofiq Fikrət	215
Mirzə Ələkbər Sabir	233
Cəlil Məmmədquluzadə	251
Mündəricat	318

TÜRK XALQLARI ƏDƏBİYYATI

III cild

Yeni dövr

Prof. Dr.
Nizami Cəfərov

© 2006 Nizami Cəfərov
Bütün hüquqlar qorunur.

2006-cı ilin dekabr ayının 15-də
Azərbaycan Respublikasının
Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən
qeydiyyatdan keçirilib.

ISBN 978-9953-0-0000-0
Azərbaycan Respublikasının
Mədəniyyət Nazirliyi
Diyarlıq kitabxanası

Naşiri
Naşriyyatın direktoru
Mətbəənin direktoru
Texniki redaktoru
Kompüter dizaynı

Hikmət Hüseynov
Eldar Əliyev
Səhrif Mustafayev
Fərid Kərimov
Günay Yusifova

Yığılmağa verilib 28.04.2006. Çapa imzalanıb 06.01.2007.
Format 60x90 ¹/₈. F.ç.v. 40. Ş.ç.v. 40.
Sifariş №122. Sayı 1000 nüsxə.

"Çaşıoğlu" mətbəəsi.
Bakı şəhəri, Muxayıl Müşfiq küçəsi, 2 a.
Tel. 447-49-71.

